

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 08915

EMUNE FUN A DOR

Solomon Simon

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

שׁלמה סׁיימאָן

אמונה פון א דור

עסייט

פאַרלאַג מחנות ניו יאָרק

1970

תש"ל

Printed in U.S.A. by
SHULSINGER BROS., INC.

געווידמעט מיינע קינדער :
דוד און דבורה (דעבבי)
יהודית און מלך (מילטאָן)
מרים און משה (מילטאָן)

אינהאַלט

7

אַריינפיר

I

13	אמונה אין אונדזער דור
29	די שטרענגקייט פון אגדה און פשרות פון הלכה
59	אילוזיע און וואונטש
72	די אַבסאָלוטע רעאַליטעט
80	סתירות און ספקות
90	דיין נאָענטקייט
106	דער מקור פון רחמנות און בעל רחמים

II

112	די מערכה פון יידישן סעקולאַריזם
133	אַ דרך פאַר אונדזער דור
	מאַטעריאַליסטישער פּראָגרעס און עטיש-
154	מאַראַלישע הינטערשטעליקייט
163	פאַלשע באַשולדיקונגען
180	נבואה און מלוכה
192	נאַכוואָרט

הערה פון מחבר

דער מחבר דערלויבט איבערצודרוקן וועלכע עס איז עסיי אין דעם דאָזיקן בוך הן אין יידיש אָדער איבערזעצן אויף וועלכן עס איז לשון. אָבער מיר ווילן אויפמערק מאַכן, אַז די עסיי „אילויע און האונטש“ איז שוין איבערגעזעצט געוואָרן אויף ענגליש און איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין זשורנאַל „דזשודאָאיזם“ אין באַנד ניין, נומער איינס אין ווינטער אויסגאַנג 1960 ; אויך די עסיי „די שטרענגקייט פון אגדה און די פשרות פון הלכה“ איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף ענגליש און איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „דזשודאָאיזם“ באַנד צוועלף, נומער דריי אין זומער אויסגאַנג פון 1963. ביידע עסייען זיינען איבערגעזעצט געוואָרן פון ראַביי לעווי.

מיר בעטן, אַז דער בוך ווי אַ גאַנצער זאָל ניט איבערגעדרוקט ווערן במשך דריי יאָר, ביז די ערשטע אויפלאַגע וועט זיך אויספאַרקויפן.

כה מנחם אב, תש"ל. אויגוסט 27, 1970 למספר העמים.

אַרײַנפיר

דאָס בוך „אמונה פון אַ דור“ איז פינאַנסירט געוואָרן פון מיינע תלמידים — אַ מתנה צו מיין פינף-און-זיבעציקסטן געבוירניאָר. אַזאַ לייגן כבוד אויף מיר, האַלט איך פאַר אַ גרויסער זכיה, און עס האָט מיך דערהויבן אין מיינע אייגענע אויגן.

דער שרייבערישער יצר האָט געהאַט זיינע פלענער. עס ליגן דאָך צוויי נאָוועלן, וואָס זיינען נאָך ניט דערשינען אין בוך-פאַרם. עס ליגן אויך צענדליג קער דערציילונגען, אַנגעקלעפטע און פאַרטיק צום דרוק. „דרוק אָפּ די נאָוועלן און די דערציילונגען, זאָלן זיי ניט פאַרלוירן ווערן צווישן אַלטע זשורנאַלן און צייטונגען“, האָט דער שרייבערישער יצר געעצהט.

אַבער אין אַזאַ טיפן עלטער ווי מיינער און נאָך דעם ווען עס זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן קרוב דריי צענדליק ביכער אויף יידיש און ענגליש, איילט מען זיך ניט אַרויסצוגעבן נאָך אַ בוך גלאַט צוליב אייגענער הנאה וועגן. חוץ דעם האָב איך געפילט אַ חוב צו מיינע תלמידים צו געבן זיי אין אַ בוך דעם קווינטעסענץ, דעם תמצית, דעם תוכן, וואָס איך האָב געלערנט מיט זיי, און אַליין געלערנט, אין משך פון מער ווי אַ פערטל יאָרהונדערט.

די אַכט און צוואַנציק יאָר וואָס איך האָב אַנגעפירט מיט דער חברה תנ"ך, ביי דער שלום-עליכם-פאַלקשול-פּופּצן, זיינען געווען פאַר מיר גייסטיק פּרוּכ-פעריקע יאָרן. די פיר ביכער וועגן תנ"ך אויף יידיש און די פיר בענד אויף ענגליש, וואָס זיינען דערווייל פאַרעפנטלעכט געוואָרן, זיינען באמת געשאַפן געוואָרן אין דעם וואַרשטאַט פון מיין לערנען מיט דער חברה תנ"ך, וואָס איז באַשטאַנען, אין געוויסע צייטן פון יאָר, פון מער ווי פינף מנינים יידן. אויך מיינע ביכער „יידן צווישן פעלקער“, „תוך יידישקייט“ און „אויף אייגענע דרכים“ זיינען געצייטיקט געוואָרן אין די שיעורים מיט מיינע תלמידים.

דאָס לערנען תנ"ך מיט מיינע תלמידים איז ניט געווען קיין לימוד פון פאַרטייטשן בלויז אַ פּסוק. עס איז געווען אַ לימוד, וואָס האָט אַריינגענומען יידישע געשיכטע און דעם תוך פון יידישקייט, ווי מיר האָבן עס פאַרשטאַנען. ניין, ניט אַלע מאָל זיינען די שיעורים אַפּגעגאַנגען רואיק און שטיל. אין דער חברה תנ"ך זיינען געווען פילמיניקע יידן. ניט נאָר זיינען זיי געווען פאַרשיידן אין זייערע ידיעות, נאָר אויך אין זייערע סאַציאַלע און פּאָליטישע מיינונגען און גלויבן. עס זיינען געווען לינקע, אַלטמאָדישע דאָגמאַטישע מאַרקסיסטן,

קאָסמאָפּאָליטן, פאַרברענטע סעקולאַריסטן, וואָס אָן עונג-שבת, אין וועלכער עס איז פאַרם, האָט זיך ביי זיי פאַררעכנט ווי רעאַקציע, רחמנא ליעלן. עס זיינען געווען פרומע יידן, וואָס זיינען קיינמאָל ניט געגאַנגען בגילוי ראש. עס זיינען געווען ליבעראַלן און רעאַקציאָנערן, וואָס רחזועלט האָט ביי זיי זיך פאַררעכנט ווי אַ פאַרדאַרבער פון אַמעריקע. אויך ציוניסטן, העברעאישטן און איבערגעגעבענע יידישיסטן.

זעלטן ווען אַ שיעור איז דורכגעגאַנגען רואיק און שטיל. עס זיינען כמעט אַלעמאָל געווען הייסע וויכוחים און גאַר אָפט וואָס די גמרא רופט אָן „נוגחים בתורה“ (שבת נו, ב) — אַן אמתע שטויסעניש און איהעאַלאָגישע „שטעכעניש“. ניט זעלטן איז אַ תלמיד אָפגעפּאָלן, ווייל ער האָט געהאַט פאַרדראָס אויף אַן אַנדער תלמיד, אָדער אויף מיר פאַר אַ שאַרפן ענטפער. עס זיינען געווען תלמידים וואָס זיינען ברוגז געוואָרן אויף שטענדיק. איך בין געווען פאַר אַ סך תלמידים צו פרום, צו פריי, צו נאַציאָנאַליסטיש, צו קאָסמאָפּאָליטיש; אַ שונא-ציון ר"ל און אַ צו איבערגעגעבענער ציוניסט; אַ פּאָנאַטישער יידישיסט און אַ צו גרויסער ליבהאַבער פון העברעאיש. איך בין געווען דער רבי, דער חבר, דער באַדינער צו אַ שמחה, דער בעל-יועץ, דער מוסר-זאָגער און ניט זעלטן דער באַליידיקטער, פון אַ תלמיד וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ באַליידיקטן. אָבער ווייל צווישן מיינע תלמידים זיינען געווען שאַרפע לומדים און מלומדים האָב איך געמוזט זיך גוט צוגרייטן פאַר יעדן שיעור. איך האָב געדאַרפט לערנען און לערנען. איך האָב געמוזט ניט נאָר זיך צוגרייטן צו וויסן וואָס אַזעלכע יידישע טראַדיציאָנעלע מפרשים ווי רש"י, דער רד"ק, רלב"ג, אבן עזרא און דער תרגום טייטשן דעם פסוק, נאָר אויך ווי דער מאַדערנסטער שבמאָדערנסטער מפרש טייטשט אויס דעם פסוק. זוען איך האָב חילה-וחס פאַרקוקט אַ פירוש אָדער אַ מאמר חז"ל אויפן פסוק האָט זיך באַלד עמעצער אַנגערופן און ציטירט דעם מאמר אָדער אַרויסגעזאָגט דעם פירוש, ניט גלאַט רואיק און זאַכלעך, נאָר געפרעגט מיט רוגז: „סטייטש, ווי פאַרקוקט מען אַזאָ וויכטיקן מאמר אָדער טייטש?“

מבשרי אחזה, איך קאָן עדות זאָגן, פון מיינ אייגענער דערפאַרונג, די וואַרהאַפטיקייט פון דעם מאמר פון גמרא: „הרבה תורה למדתי מרבתי, ומחברי יותר מהם, ומתלמידי יותר מכולן“ (מכות י, א) — אַ סך תורה האָב איך געלערנט פון מיינע רביים, מער אָבער פון מיינע חברים, און פון מיינע תלמידים מער ווי פון זיי אַלעמען. איך בין ממש געווען געצוואונגען אין משך פון פינף און צוואַנציק יאָר נאָך מער אַפצוגעבן אַ באַשטימטע צייט פאַר לערנען יעדן טאָג, „קבעתי עתים לתורה“; ווייל איך האָב ניט געוואָלט פאַר-

שעמט ווערן פאַר מיינע תלמידים — האָב איך געדאַרפט זיצן אַלעמאַל און לערנען.

חוץ די שיעורים אַלע זונטיק פון עלף אַזויגער אין דער פרי ביז נאָך צוועלף נאַכמיטאָג, האָבן מיר איינגעפירט עונג-שבתים אַלע צוויי וואָכן. צום ענג-שבת האָב איך גערעדט פון דער פרשה פון וואָך, אָדער וועגן דער הפטורה. אָבער חוץ דאָס לערנען תנ"ך אויף אַ ברייטן אופן, האָב איך געדאַרפט האַלטן פיר רעפּעראַטן פיר מאָל אַ יאָר : צו דער דערעפּענונג פון זמן, חנוכה, פורים און צום סוף זמן אַ ״הדרן״. אויף די דאָזיקע ימים-טובים איז מײן עובדא געווען צו באַהאַנדלען די דריי פּראָבלעמען, אין וועלכע מיר האָבן זיך געגריבלט כמעט אין יעדן שיעור, אָבער באריכות האָב איך זיי באַהאַנדלט אויף די ספּעציעלע פיר רעפּעראַטן פון יאָר.

די דריי פּראָבלעמען מיט וועלכע מיר האָבן זיך פאַרנומען אין משך פון כמעט די אַלע יאָרן, זיינען געווען :

(א) די מעגלעכקייט פון התקרבות צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט — גאַט.

(ב) אויפקלערן, אויף וויפל איך האָב געהאַט די יכולת, דעם מהות פון יידישקייט — די ווערטן פאַרהוילן אין דעם לבוש פון דער טראַדיציאָנעלער ליטעראַטור, און אַנווייזן דעם מאור היהדות — די שטראַלעניש פון יידישקייט.

(ג) די וויכטיקייט פון הלכה-יידישקייט און וואָס פאַר אַ באַטייט עס האָט פאַר אונדזער דור.

די צוועלף עסייען אין איצטיקן בוך באַהאַנדלען די דאָזיקע פּראָבלעמען. כמעט אַלע פון זיי זיינען פאַרעפנטלעכט געווען אין די זאַמליכער פון ״איד״ שער קעמפּער״. דער אָפּקלייב איז אַ קליינער טייל פון די צענדליקער און צענדליקער מאמרים וואָס איך האָב פאַרעפנטלעכט אין משך פון מיינע פינף און פּופציק יאָר שרייבן. צוליב דער איינהייטלעכקייט פונעם בוך האָב איך אויסגעלאָזן עסייען, וואָס זיינען מיר געווען באמת אַ שאַד אויסצולאָזן, ווי די עסייען וועגן שמואל ניגער, אבא גאַרדאָן און אברהם גאַלאַמב, להבדיל בין החיים והמתים. די צוויי עסייען אויף תנ"ך-טעמעס זיינען גענומען (אָבער אויס-געברייטערט) פון מײן ענגלישן בוך, רעדאַקטירט פון ד״ר אייבראַהאַמס ראַטה-בערג, ״דהי טיטשערס רעסאָורס בוק פאר דהי ראַבייס בייבל, אוירלי פּראָפּעט״.

איך האָף, אַז מײן אָפּקלייב איז מיר געלונגען. פאַר מיינע תלמידים וועלן די עסייען זיין אַ חזרה, אַ מין הדרן, וואָס מיר האָבן געלערנט אין משך פון

די יארן. דעם אַלגעמיינעם ליענער בעט איך, ער זאל האָבן מיט מיר איינ-
 זעעניש. זיכער וועלן זיי אָפט ניט מסכים זיין מיט מיר. אָבער עס איז כדאי
 צו באַקאָנען זיך מיט די פראַבלעמען, וואָס האָבן באַאומרוואַיקט אַ גרופע יידן
 פאַר אזאָ לאַנגער צייט. זאלן די ליענער פון מיין בוך זיין טאַלעראַנט צו מיר
 און אַראָפּנעמען אַ מוסר-השכל פון מיינע תלמידים, וואָס האָבן זיך ניט אָפּגע-
 קערט פון מיר, אָפילו ווען זיי זיינען געווען שאַרפע קעגנער צו מיין געדאַנקען
 גאַנג.

יוד מנחם-אָב, תש"ל — 12טער אויגוסט למספרט

I

אמונה אין אונדזער דור

עס איז אומגלויבלעך אין וואָס מענטשן גלויבן. ניט געקוקט אויף זייער דעקלאַרירטער רעליגיע, וואָס באַטאָנט איין גאָט, גלויבן אַ סך פון זיי אין דריי באַזונדערע געטער, אָדער אין פיל געטער; אַנישט אין זייער איין גאָט נאָר, ווייל ער איז גרעסער פון אַלע אַנדערע געטער. דער צד־השווה צווישן זיי איז וואָס זיי אַלע גלויבן, אַז גאָט וואוינט אין אַ פּאַלאַץ אין הימל מיט אַ גרויסן חייל. אָט די אַלע גלויביקע זיינען באַהערשט פון שרעק. זיי ציטערן פאַר אים און פאַרכטן אים. זיי באַנעמען גאָט ווי אַ בייזן הערשער, וואָס פּאָדערט און מאַנט תמיד לויב, פאַרהערלעכונג, אַכפּערונג און חניפה. זיי זיינען שטענדיק פול מיט הכנעה און ציטער אפשר האָבן זיי ניט אויסגע־פּאַלגט זיינע געבאָטן מיט די קלענסטע פרטים. אין תוך איז ער ניט קיין העלפער און ניט קיין בעל־רחמים. אַמאָל איז ער אַ בעל־חסד. ער איז אַזוי מאַכטיק, אַז עס טרעפט אַז ער פאַרגינט זיך צו זיין גנעדיק צו זיינע אונטער־טעניקע.

זיי שרייבן צו אים צו אַלע אַטריבוטן פון אַ ילוד־אשה, און ניט דאָס בעסטע וואָס איז אין מענטשן. דער געוויינטלעכער מענטש איז פול מיט אַכזריות, מער מיט אַכזריות ווי רחמים, מיינען זיי אַז אַזוי איז אויך זייער גאָט. די דאָזיקע מענטשן פאַרמערן חומרות און געבאָטן, וואָס גיט די מענטשן אַ געפיל פון שולד, ווייל זיי ווייסן אַז נאָר דורך דיסציפלין און שטראַף קאָנען זיי פּאַלגן.

דער דורכשניטלעכער מענטש איז אַ געצנדינער. ער זעט גאָט ווי אַ טאַטע פון בלוט און פלייש; זיך אַליין, זעט ער, אַ גיכעדיקן, אַ געבענדיקן, וואָס דער טאַטע מוז אים באַשיצן און באַהיטן. דערפאַר האַלט ער גאָט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע אומגליקן, וואָס פּאַסירן און אַלע נאַרישקייטן וואָס דער מענטש אַליין באַגייט. ער איז פאַר זיי, די מענטשן, אַ טאַפּלטע טרייסט, ווייל ראשית האָבן זיי וועמען צו באַשולדיקן אין זייער אייגענעם אומגליק; שנית, דערוואַרטן זיי שכר פאַר זייער צער. זיי האַלטן, אַז די לייזן האָבן זיי געליטערט פון אַלע עבירות און דערפאַר וועלן זיי באַלוינט ווערן אויף יענער וועלט. די אַפּקומעניש אויף דער וועלט איז געווען אַ פאַרדינטע און באַרעכטיקטע שטראַף.

דער גרעסטער טייל פון דער מענטשהייט גלויבט אזוי עד-היום; און געפינט א טרייסט, אן אנהאלט און א זין אין לעבן דורך און מיט דעם דאזיקן וועלט-באנעם. נאך מער, אפילו אט יענער טייל, וואס איז גייסטיק אריבער-געוואקסן דעם דאזיקן גאט-באגריף, האט זיך אויך אינגאנצן ניט באפרייט פון אים. דערפאר ווען עס קומט אן א תקופה, ווען די אמונה אין אן אנטרא-פאמארישן גאט ווערט אינגאנצן אומגלויבלעך, ביי דעם אויפגעקלערטן שיכט פון דער מענטשהייט, און ספקות פרעסן דורך דעם ניט-אויפגעקלערטן טייל פון דער מענטשהייט, ווערט דער דאזיקער גלויבן סובלימירט. מען פאר-געטערט די מדינה, פאטריאטיזם ווערט א פעטיש. א הערשער, א פירער, ווערט א גאט, א טעאריע ווערט קאנאניזירט און עס קומט אויף א נייע רעליגיע, אונטער א נאמען וואס האט כלומרשט ניט קיין שייכות צו אן אנטראפאמארישן טאטע-גאט. אבער אין תוך איז עס די זעלביקע אמונה. די מענטשהייט געפינט זיך נאך אלץ אונטער דעם כישוף פון געצנדיגעריי. א היפשע גרופע פון „וויסנשאפטלעכע פילאזאפן“ לייקענען אפ אינגאנצן א באצוועקטע יצירה פון א שעפערישן כוח, וואס „האט פארטראכט און צום שטאנד געבראכט“ א קאסמאס און די וועלט ארום אונדז מיט איינגעבארענע אייגנטייטן-איינגשאפטן, צו אנטוויקלען זיך צו א העכערן און בעסערן לעתיד לבוא, צו א פערפעקטן לעבן און פערפעקטער געזעלשאפט. זיי לייקענען, אז די געזעלעכקייט און דער סדר אין דער נאטור איז א באווייז אויף א בא-וואוסזיניקער און באצוועקטער יצירה. זיי האלטן, אז אלץ איז אויפגעקומען דורך א צופאל, דער צופאל האט איינגעשטעלט אזא שטרענגע און סיסטע-מאטישע ארדענונג. עס זיינען ניטא קיין שום וויסנשאפטלעכע און אפילו לאגישע ראיות, אז עס איז געווען א פארויס-פארטראכטע יצירה און אז די מענטשן וועלן שאפן א בעסערע וועלט און א מער שכלדיקע געזעלשאפט. אלץ איז צופאל, די וואס ריידן פון וועלכער עס איז גייסטיקער אריינמישונג אין לעבן און אין דער נאטור, זאגן זיי, נארן זיך מיט א נעגאטיוון אויסגע-טראכטן אמת. אט ווי איינער וואלט געמיינט, אז ער האט א מעטאד צו קוואד-ראטירן דעם קרייז.

עס איז אבער גאר ניט קיין צופעליקע טרעפעניש, וואס גאר א גרויסע צאל פון די אינטעלעקטואלן, וואס זיינען די אנהענגער פון דער דאזיקער שיטה, האבן געדינט זייער געטריי די פארגעטערטע פירער פון די מאטעריאל-ליסטישע רעליגיעס; געשריבן לויב-געזאנגען צו זיי, באטראכט זיי ווי אומ-זינדיק און אומטעותדיק. אויב אמאל האט אן אינטעלעקטואל געצווייפלט אין א געוויסן אקט פון דעם פארגעטערטן פירער, האבן די מאסן נאכפאלגער,

וואס האבן אנגענומען די דאזיקע מאטעריאליסטישע רעליגיע, זיך אויפגע- פירט ווי פריער, ווען זיי האבן געדינט זייער אנטראפאמאָרפישן גאט. זיי האבן אפילו געמאכט איקאנעס פון די פירער און די טעאָרעטיקער פון דער נייער רעליגיע. ווער עס האָט זיך צוגעקוקט צו די פראָצעסיעס פון דער נייער רעליגיע קען זאָגן בפה מלא, אַז עס איז אַ רעגרעסיע צו אַמאָליקער געצנ- דינעריי, ווען דער אַנטראָפאָמאָרפיום איז געווען האַמעטענע, ניט פאַרשטעלט, אָדער פאַרלייקנט.

פאַראַן גלויביקע וואָס זיינען אויף אַ העכערער מדרגה פון די פונדאַמענט- טאָליסטן, וואָס האָבן אַן אַנטראָפאָמאָרפישן באַגריף פון גאָט און די נאָכ- פאַלגער פון דער מאַטעריאַליסטישער רעליגיע, וואָס האָבן טראַנספּערירט זייער געצנדינערישן גאָט-באַנעם צו מענטש אָדער שטאַט. די דאָזיקע גרופּע אויפגעקלערטע האַלט ניט פון דעם באַגריף פון אַ חומרישן גאָט. זי האַלט, אַז גאָט מאַניפעסטירט זיך אין דער נאַטור אַרום אונדז — אין יעדן גרעזעלע און בלימעלע, אין וואָסער-קוואַל און דעם בוים דערביי; אין וואַלקן און ווינט. קיין שום חיות אָדער עקזיסטענץ קאָן נישט געמאָלט זיין אַן אים, דעם כביכול. אָבער ער איז ווי די נאַטור, אַמאָראַליש, און איז אינגאַנצן גלייכגילטיק צום באַשאַף. די וועלט איז זיין שטייג וואו ער איז געפאַנגען. ער איז אַ שטומער און גלייכגילטיקער גאָט. אמת, ער איז דער מקור פון לעבן און די סיבה, אָדער בעסער, דער שטאַם, פון עקזיסטענץ און באַשאַף, אָבער ער איז אַ געפאַנגענער אין זיין יצירה. ער קאָן ניט באַווירקן דעם מענטשן און דער מענטש קאָן אים ניט באַווירקן. ער איז דאָ! נאָר דער גאַנצער באַשאַף איז ניט קיין פּועל-יוצא פון זיין ווילן, עס איז אַן אַרױפגעצוואונגענע שפּעריש- קייט. אין תוך איז קיין רצון ניטאָ דערביי.

די נאַכפּאָלגער פון דער דאָזיקער שיטה האָבן אַן אינעווייניקסדיקן אַנ- שפאַר און טרייסט. זיי זיינען דאָך אויך אַ טייל פון געטלעכקייט, אָדער בעסער נאָך, וויבאַלד אַז זיי זיינען אַ טייל פון דער נאַטור, זיינען זיי ניט אויסגע- שלאָסן פון געטלעכקייט.

אָבער וויבאַלד, אַז אויך דער גאָט, וואָס איז אין דער מאַניפעסטאַציע פון דער נאַטור, האָט ניט קיין רצון, איז ער דאָך באמת אַ טויטער גאָט. ניט די מענטשן קאָנען אים באַווירקן און ניט ער קאָן זיי באַווירקן. גוטע מעשים אָדער הנהגה איז ווירקלאַז. עס קאָן ניט זיין קיין התקרבות צו אים. דערפאַר טאַקע קאָן ער ניט ווערן קיין גאָט פאַר אַ קאַלעקטיוו. מען קאָן ניט בויען קיין טעמפלען צו אים, מען קאָן ניט תפילה טאָן צו אים. אין תוך איז עס אַ טויטער גאָט און אַ פאַרויס-דעטערמינירטער וועלט; בעצם אין אַ

טויטער וועלט. דער מענטש אין זיין הנהגה איז געבונדן, ווייל אלץ איז פאר אים פון פארויס באשטימט דורך סיבות וואס ער קאן ניט קאנטראלירן. דער יידישער דרך איז, אז גאט איז אן אבסטרעקציע. מען קאן אים ניט באנעמען מיט אונדזערע חושים און מען קאן ניט פארשטיין זיין מהות. דאך, אפט, ווען איינער זוכט אים באמת, קומט ער אים אנטקעגן און דער מענטש דערפילט זיין אנוועזנהייט און זיין נאענטקייט. איבערהויפט ווערט ער רעאל צום מענטשן דורך מעשים. ניט נאר רעכטפארטיקע מעשים בין אדם לחברו, נאר אויך בין אדם למקום, ווען דער מענטש פירט דורך באשטימטע ריטואלן און צערעמאניעס. די דאזיקע גאט-מאניפעסטאציעס זיינען וואריאירט ביי פארשיידענע מענטשן: אמאל דערפילט דער מענטש זיין דאאיקייט און נאענט-קייט ווען ער איז ביחידות, אמאל דווקא נאר אין א ציבור. דעם כביכולס נאענטקייט קאן מען ניט זעלטן דערפילן אפילו ווען מען געניסט פיזיש פון נאטירלעכן גאב.

עס דארף ניט זיין מיט גאט קיין קרעמערשער חשבון: איך דיין דיך געטריי און דערפאר דארפטו מיך באלוינען מיט אזוי פיל און אזוי פיל. אין די מאמענטן, ווען מען דערשפירט זיין בנמצאדיקייט, דערפילט מען אז ער פילט אן דעם חלל ארום, און דער מענטש האט זיין באלוינונג און זיינע דירעקטיוון. מען חשבונט ניט און מען פרעגט ניט אין יענע מאמענטן פון וואנען ער קומט און ווי אזוי. אט ווי מען פרעגט ניט און מען רעכנט ניט פון וואנען עס קומט די נאכט, די גלוסטעניש פון מענטש, זיין קוריאזיטעט און באגער צום לעבן. מען דערפילט נאר בחוש, אז דער איינשטעל פון דער וועלט איז זיינער. ער איז די אבסאלוטע רעאליטעט ביים מענטשן און אין דעם ארום. דאס לעבן ווערט פארשטענדלעך און מיט א קלארן זינען.

עס ווערט דעמאלט קלאר, אז דער כביכול האט געשאפן א וועלט „כי טוב“. ער האט ניט איבערגעלאזן דעם מענטשן אויף הפקר. אבער פאראנט-ווארטלעך איז דער מענטש פאר אלע אומרעכטן אין געזעלשאפטלעכן לעבן, אפילו פאר אלע שאדנס וואס די אמאראלישע נאטור ברענגט; און אוודאי און אוודאי פאר זיין אייגענער רשעות. גאט האט איינגעשטעלט אייזערנע געזעצן אין דער נאטור און ער וועט זיי ניט ענדערן אפילו פאר זיך אליין. די סיבה איז ווייל ער איז אויסן געווען צו שאפן א דינאמישע וועלט. אויב א מענטש וועט גולענען תבואה און זי פארזייען, וועלן אויפגיין זאנגען לויט דער קוואליטעט פון דער זריעה און דעם אופן פון דער פראדוקטיוויטעט פון דעם באדן, דאס אקערן און אכטונג געבן אויף דעם געוויקס. דאס איז דער נאטור-געזעץ. יא, גאט היט אפ די נאטור-געזעצן, אבער ניט ווייל ער

איז אונטערגעוואָרפן זייער ממשלה, נאָר ווייל ער האָט מיט זיין רצון אזוי איינגעשטעלט די וועלט. די וועלט איז אַ טייל פון אים, אָבער ער איז מער ווי די וועלט. ער איז איבער דער וועלט. „מקומי טפילה לי ואין אני טפל למקומי“ (תנחומא, כי תשא, כז) — די וועלט איז אַ צוגאָב צו מיר, אָבער איך בין ניט קיין צוגאָב צו דער וועלט. נאָך קלאָרער איז דער מאמר: „אמר רבא בר יודן: לגבור שהוא רוכב על הסוס וכליו משופעים אילך ואילך. הסוס טפילה לרוכב ואין הרוכב טפילה לסוס“ (בראשית רבה סח, יוד) — רבא דער זון פון יודן האָט געזאָגט: עס איז געגליכן צו אַ גיבור, וואָס רייט אויף אַ פערד און זיינע קליידער זיינען פאַרוואָרפן, איינגעבויגן אויף אים אָהער און אָהער. דאָס פערד איז אַ צוגאָב צום רייטער, ניט דער רייטער צום פערד.

דער מענטש, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט און אין זיין גלייכעניש, איז ווי זיין באַשעפער ניט אינגאַנצן קיין צוגאָב צו דער וועלט און איז אויך טאָטאַל ניט באַוועלטיקט פון די נאַטור-געזעצן. אמת, ער קאָן זיי ניט אַפשאַפן, אָדער אַפילו ענדערן, אָבער ער קאָן זיי צופאַסן פאַר זיינע נויטן. דער מענטש דאַרף זיך ניט צופאַסן אינגאַנצן צו זיין סביבה כדי צו בלייבן לעבן, צו האָבן אַ תקומה, ווי אַלע לעבעדיקע וועזנס אָדער וואַקסונגען אַפילו. ער קאָן צופאַסן און מאַדיפּיצירן די נאַטור כדי צו האָבן אַ קיום. ער קאָן ניט פליען ווי אַ פויגל, אָבער ער קאָן בייקומען די גראַוויטאַציע פון דער ערד מיט אַ מאַשין. ער קאָן ניט אַפשאַפן די קעלט אין ווינטער און די היץ זומער, אָבער ער קאָן זיך שאַפן וואַרעמע וואוינונגען, לייכטע אָדער גראַבע און וואַרעמע קליידער, צוגעפאַסט צום קלימאַט. ער קאָן קאָנטראָלירן די לופט אין זיין וואוינונג — מאַכן זיך וואַרעם אָדער קיל.

ווען דער מענטש וועט באַנעמען, אָז די וועלט איז אַ „כי-טוב“ — „הקדוש ברוך הוא מתגאה בעולמו ואומר: 'ראו בריה שבראתי וצורה שיצרתיו'“ (בראשית רבה יב, א) — דער רבנר-של-עולם גרויסט זיך מיט זיין וועלט און זאָגט: זעט דאָס באַשאַף וואָס איך האָב באַשאַפן און די פאַרם וואָס איך האָב געשטאַלטיקט, וועט דער מענטש אויפהערן צו באַשולדיקן דעם כביכול פאַר די אומגליקן און אומרעכטן וואָס געשעען אין דער וועלט. דער מענטש מיט זיין געטלעכן שכל, וואָס ער איז באַשאַנקען געוואָרן, קאָן פאַרמיידן די אומגליקן און ניט שטערן די נאַטור-געזעצן. למשל, די נאַטור-אייגנשאַפט פון וואַסער איז צו פלייצן. אַוודאי וועט עס פאַרפלייצן אַלץ וואָס איז אין זיין וועג און דערטרינקען קליינע קינדער אויך. אָבער דער מענטש קאָן פאַר-קערעווען דעם טייך אין אַ ריכטונג וואָס זאָל ניט גורם זיין קיין שאַדן. דער

מענטש קאן אויך בויען דאמבעס, וואס זאלן פארהיטן פון פארלייצן-אומגליק. אויב ער טוט עס ניט און מענטשן, קינדער און אנדערע ברואים קומען אום, איז עס גאטס שולד?

די נאטור-עלעמענטן זיינען ווי פערד וואס לויפן אויף א טראקט. זיי לויפן ניט צו טאן גוטס אדער שלעכטס. לויפן איז זייער שטייגער. אויפן וועג גייט א מענטש. ער דארף אכטונג געבן און זען ווען די פערד טוען זיך א דריי רעכטס אדער לינקס און זיך אויסהיטן פון צעטרעטן ווערן. דער שטייגער פון די פערדס לויפן ענדערט זיך ניט, אבער דער מענטש ווערט ניט געשעדיקט (אבן עזרא).

מיר קאנען זיך ניט בארואיקן און טרייסטן מיט וועלכער עס איז בארעכ-טיקונג פארן לעצטן חורבן אונדזערן. מיר קאנען ניט בלייבן רואיק און ניט האבן קיין קאשמארן, ווען די פנימער פון די אייגענע און טייערע, פלייש פון אונדזער פלייש און ביין פון אונדזער ביין, שטייען פאר אונדז טאג און נאכט און מאנען דיין-וחשבון. מיר קאנען ניט האבן פאר זיך, אדער פאר זיי, א טרייסט און קיין בארואיקונג. דאך קאנען מיר ניט באשולדיקן דעם כביכול אין דעם אומגליק. מיר קאנען זיך ניט טרייסטן מיט לעסטערונג. אבער מיר קאנען פארשטיין וואס עס האט פאסירט אן שום טענות און תביעות צום כביכול.

א נייע אמונה איז אויפגעקומען אין דער וועלט. א נייער געץ, א במקום פארן כביכול; נאציאנאליזם און די אויבערהערשאפט פון מדינה-שטאט. אוודאי איז נאציאנאליזם אין תוך א בארעכטיקטע פאדערונג פאר אן אייגע-נעם שעפערישן לעבן. אבער נאציאנאליזם איז פארוואנדלט געווארן אין סופער-פאטריאטיזם, אדער שאוויניזם, מיט דעם שטאט ווי דער געץ און די פאן ווי דער סימבאל פון דעם נייעם געץ. די נייע אמונה, מיט מדינה ווי דער אויבערהערשער, איז יונג און פירט זיך אויף ווי אלע אמונות האבן זיך אויפגעפירט, ווען זיי זיינען געווען יונג — מיט אויסערגעוויינטלעכער קנאות, אומטאלערעניץ און אכזריות.

נאך מיט קרוב פופציק יאר צוריק זיינען געווען בולטע אגנטייטן פון דער מעגלעכער גרויזאמקייט פון דער נייער אויפגעקומענער אמונה. באלד נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן די טערקן אומגעבראכט קרוב א מיליאן ארמענער. עס איז ניט געווען בעצם צוליב רעליגיעזער אומטאלערעניץ, נאר מער צוליב פאטריאטיזם, וואס האט געוואלט אן איינהייטלעכן שטאט. די גרויזאמע שחיטות אויף יידן אין אוקראינע, אין דער צייט פון בירגער-קריג אין רוסלאנד, זיינען דורכגעפירט געווארן פון מדינה-פאטריאטן, סיי אוק-

ראינער און סיי רוסן. די אַלטע איינגעזעסענע קריסטלעכע רעליגיעזע שגאה איז סובלימירט געוואָרן אין זאָלאָאָגישער נאַציאָנאַלער אומטאַלעראַנץ. ווען דער זאָלאָאָגישער נאַציאָנאַליזם איז אויפגעקומען אין דייטשלאַנד און דער ימח־שמוניק האָט זיך פאַרנומען צו גרינדן אַן איינהייטלעכן דריטן רייך, וואָס זאָל באַהערשן גאַנץ אייראָפּע, האָט ער זיך אַריענטירט אויך אויף אַ „ריינער ראַסע“. מדינהשקייט קאָמבינירט מיט ריינער ראַסע — אין אַזאַ איינשטעל איז ניט געווען קיין אַרט פאַר יידן. די יידן זיינען געווען אַן אַפלייקענונג פון אַן איינהייטלעכן שטאַט באַוואוינט פון אַ „ריינער ראַסע“. דער ימח־שמוניק האָט גוזר געווען פאַרלענדונג אויף אונדזער פּאָלק, וויבאַלד די קריסטלעכע טעאָלאָגישע קעגנערשאַפט צו טאַטאַלער פאַרלענדונג פון יידישן פּאָלק איז מער ניט געשטאַנען אין וועג, האָבן די פעלקער אַרום געגעבן אַ שווייגנדיקע הסכמה צום יידישן אומגליק.

לויט אונדזער ילוד־אשה־באַנעם האָט דער כביכול געדאַרפט ענדערן דעם גאַנצן גאַנג פון דער וועלט־געשיכטע צו פאַרמיידן אונדזער אומגליק. אָבער עולם כמנהגו נוהג. די וועלט מוז זיך פירן לויט איינגעשטעלטע געזעצן. דער גאַנצער גאַנג פון דער אייראָפּעאישער געשיכטע פון דעם רענעסאַנס אָן, האָט געפירט צום פאַרשאַרפטן נאַציאָנאַליזם און מדינה־העגעמאָניע אין דער וועלט, און דערפאַר צו דעם דאָזיקן יידישן אומגליק. מיר זיינען אַ טייל פון דער וועלט, פון דער גאַנצער מענטשהייט, ניט אַפּצוטיילן און ניט אַפּצוונדערן. די קאַטאַסטראַפּע איז די שולד פון די מענטשן און ניט גאָטס אויפטו. דער כביכול האָט לכּתחילה געשאַפּן אַ וועלט, וואָס אין איר זיינען מעגלעך אַלערליי אומרעכטן און קאַטאַסטראַפּעס.

אַוודאי פרעגן מיר: „צו וואָס האָט דער כביכול געשאַפּן אַזאַ וועלט, וואָס אין איר קאָנען טרעפּן אַזעלכע טראַגעדיעס?“ דער ענטפּער איז: „דער צוועק פון יצירה איז דערווייל פאַר אונדז אַ סוד. אפשר וועט עס אונדז אַמאָל אַנט־פּלעקט ווערן, דורך זוכן און פאַרשן. אָבער דער גאַנג פון אונדזער וועלט קאָנען מיר פאַרשטיין“. עס איז קלאַר, אַז עס איז אַ דינאַמישע וועלט. אין די הענט פון דעם מענטשן איז איבערגעגעבן געוואָרן די ערד און איר פּולקייט. דער מענטש וואָלט ניט געהאַט די פרייד פון שעפּערישקייט און אַליינ־חשיבות ווען אַלץ וואָלט אים אָנגעקומען גרינג, אַן אַרבעט; ווען ער וואָלט אַלעמאַל געווען אונטער אַ שטרענגער השגחה, אַן פרייען ווילן. דעם מענטשן איז געגעבן געוואָרן די בעסטע און שטאַרקסטע וואָפּן וואָס וועלכע עס איז בריאה קאָן באַגערן — פאַרשטאַנד! דער מענטש דאַרף שטענדיק האָבן אין זיינען, אַז ער איז געשאַפּן געוואָרן אין זיין גלייכעניש און ער האָט אין זיך די

עלעמענטן פון געטלעכקייט און ער איז דער פונקציאָנער, דער באַאָמטער, וואָס איז אָנגעשטעלט געוואָרן צו פירן די וועלט. דאָס איז דער אמתער זינען פון פסוק, אויסגעטאָן פון טעאָלאָגישן לבוש: „ויברך אלקים וכו' — און גאָט האָט זיי געבענטשט, און גאָט האָט צו זיי געזאָגט: 'פּרוּכפּערט אייך און מערט אייך און פילט אָן די ערד און נעמט זי איין; און געוועלטיקט איבער די פיש פון ים און איבער די פויגלען פון הימל און איבער אַלץ וואָס קריכט אויף דער ערד'“ (בראשית א, כח). דערפאַר דאַרף דער מענטש האָבן טענות צו זיך; אַלע פּורעניותן און אַלע מגפות און אומגליקן זיינען ניט דירעקט פון דעם כביכול, נאָר פונעם מענטשן. ער האָט זיי גורם געווען. זאָל ער פאַרבעסערן זיינע וועגן און מאַדיפּיצירן די איינגעשטעלטע געזעצן פון דער נאַטור. דער מענטש האָט דעם כוח דאָס צו טאָן. אויב ער וויל עס ניט טאָן, אָדער זוכט ניט צו געפינען אַ וועג עס צו טאָן, איז עס דעם מענטשנס שולד, און זאָל ער ניט האָבן קיין טענות צו גאָט.

וואָס מער דער מענטש דערווערבט וויסן און קאָן פאַרשטיין נאַטור-דערשיינונגען, אַלץ מער פאַרשטייט ער, אָז פאַר זיינע אייגענע נאַרישקייטן און אומוויסיקייט קאָן ער ניט באַשולדיקן דעם כביכול. עס איז געווען אַ צייט ווען מען האָט באַשולדיקט דעם רבּונו־של־עולם פאַר דער קלענסטער קראַנ-קייט און פאַר יעדער סיבה פון טויט. ווען פרויען זיינען געשטאַרבן אין קימ-פעט האָט מען צוגעשריבן צו דעם, ווייל די פרוי איז ניט געווען אָפּגעהיט אין אירע דריי מצוות (שבת לא, ב). עס איז די חז"ל, פון יענער צייט, ניט איינגעפאַלן, אָז די פרויען שטאַרבן אָפט אין קימפעט, ווייל די באַבע, וואָס האָט אָפּגענומען דאָס קינד, האָט געהאַט שמוציקע הענט. היינט האָבן מיר טענות צו גאָט אויך פאַר זאַכן, וואָס וועלן אויסקומען נאַריש פאַר די קומענדיקע דורות. פאַראַן אַ סך אָנווייזונגען אויף דעם דאָזיקן געדאַנק אין תלמוד און מדרשים. זאָל זיין איין אָנוואונק: „הכל בידי שמים חוץ מצינים, פחים“ (כתובות ל, א) — אַלץ קומט פון גאָט אַ חוץ קאַלטס און וואַרעמס (אָדער קאַלטס און גריבער, פאַסטקעס). עס מיינט, אַ מענטש דאַרף זיך אויסהיטן פון היץ אָדער קעלט. אויב ער היט זיך ניט אויט איז עס זיין שולד, ניט גאַטס שטראַף.

* * *

אַבער ווי אַזוי קאָן מען זיך מתקרב זיין צום כביכול? צו ערשט דאַרף קומען דאָס גלויבלעכקייט, דער באַוואוסטזיין, אָז ער איז בנמצא און דאָך זאָל עס ניט זיין קעגן שכל הישר. ער זאָל ניט זיין אין די אויגן פונעם מאַדערנעם מענטשן אַן אַבסורד — אַ טאַטע־גאַט, וואָס גיט אַכטונג אויף זיין

ניט־דערוואַקסן קינד. נאָך אַ שכלדיקער דערקענטעניש קאָן געמאַלט זיין אַן עמאַציאָנעלע איבערלעבונג, וואָס זאָל דערפילן די אַבסאָלוטע רעאַליטעט ווי אַ כוח אין דעם מענטשן און אין דער וועלט. ווען מיר וועלן דערגרייכן די דאָזיקע מדרגה וועט דעמאַלט מעגלעך ווערן צו שאַפן, אָדער עס וועט אויפ־קומען אַ דרך פֿון התקרבות.

דער רוב מנין און בנין פֿון אונדזער איצטיקן דור זעט ניט קיין גלויב־לעכטייט אין ייִדישקייט, ווייל דער באַנעם איז פֿון אַ גאָט פֿון די פֿריערדיקע דורות, אַ טאַטע־גאָט. דערפֿאַר זיינען מיר אַ פֿאַרלאָרענער דור. אומגלויבלעכ־קייט פֿון מציאות הבורא, די אַבסאָלוטע רעאַליטעט, איז אַ זיכערקייט ביי דער אינטעליגענץ, ווייל ביי איר איז דער כביכול פֿאַרבונדן מיט דעם האַמעטנעם אַנטראָפֿאָמאָרפֿיזם פֿון קליינשטעטל. די כפירה פֿון דער אינטעליגענץ איז אַריינגעדונגען דורך צעגיסונג (דיפֿיזשן) צום ניט־טראַכטנדיקן מענטשן, וואָס גריבלט זיך ניט אין די דאָזיקע ענינים.

דערפֿאַר, ווען מיר קוקן זיך צו וואָס עס געשעט אויף דער ייִדישער גאָס, זעען מיר, אַז וואָס מער טעמפלען און שולן, אַלץ ווייניקער אמתער רעליגיעזער אויפלעב. עס פעלן אונדז די צוויי יסודות פֿון אמונה: א) אַ באַוואוסטזיניקע גלויבלעכע דערקענונג פֿון גאָט, וואָס זאָל אונדז געבן אַ „פֿאַרוואָס“ מען דאַרף זיך דערנענטערן צו גאָט. ב) אַ „ווי אזוי“, אַ תרי"ג, וואָס זאָל האַבן אַ זינען און אַ באַטייט פֿאַר אונדז; אַ תרי"ג וואָס זאָל פֿאַר אונדז קאָנקרעטיזירן דעם „פֿאַרוואָס“. פשוטער: אַ דרך פֿאַר ייִדישקייט וואָס זאָל ניט זיין קעגן שכל הישר.

אָודאי וועלן אַ סך טענהן: „וואָס מיינט איר עס איז ניטאַ קיין דרך? האַבן מיר ניט קיין שולחן־ערוך? אין די פינף בענד פֿון יוסף קאַרו'ס קאָדעקס זיינען אָנגעצייכנט אַלע פרטים ווי צו מתקרב זיין זיך צו גאָט. אַלע דינים בין אַדם למקום און בין אדם לחברו. עס גיט אַן דירעקציעס, אַפילו דעם אופן פֿון אַנטאָן די שיד אין דער פרי און וועלכן בענדל צו פֿאַרבינדן פֿריער. וואָס נאָך ווילט איר?“

דער ענטפֿער איז זייער אַ פשוטער: „איר, דער פרעגער, פֿאַרוואָס היט איר ניט אַפֿ אַט די אַלע מצוות? נאָך מער: פֿאַרוואָס איגנאַרירט אונדזער דור בכלל דעם דרך פֿון שולחן־ערוך?“ די סיבה איז, ווייל די אַלע דינים פֿון שולחן־ערוך, און אויך די דירעקטיוון פֿון ייִדישער הלכה בכלל, זיינען צוגע־גרייט געוואָרן פֿאַר די דורות, וואָס האַבן געהאַט דעם באַגריף, אַז דער כביכול איז ווי אַן ערדישער בייזער טיראַנישער הערשער, וואָס דער מענטש דאַרף זיין אַ נכנע פֿאַר אים, אַלעמאַל זען ניט דערוועקן זיין צאָרן, כדי ער זאָל

זיין גנעדיק צו זיינע אונטערטאנען. מיר קאנען ניט אָננעמען אזא דרך פון דערנענטערן זיך צו אים.

מיר מוזן צוגעבן, אז אונדזער דור האָט ניט קיין אָנונג פון אַן איינגע- שטעלטער רוטין פאַר אונדזער אמונה. עס איז פאַראַן אַ טרייסט פאַר אונדז. מיר זיינען ניט דער ערשטער דור, וואָס האָט די שוועריקייט צו געפינען אַ דרך צו אים לויט דעם גייסטיקן באַנעם פון דעם דור. גאַר אַ סך דורות האָבן געהאַט די דאָזיקע שוועריקייט. און ניט נאָר די לעצטע דורות, ווען די אמונה איז אָפגעשוואַכט געוואָרן. שוין אין דעם אָנהויב פון יידישער געשיכטע, אין דער צייט פון די נביאים, האָט מען זיך געראַנגלט מיט אַט דער דאָזיקער פראַבלעם. פּרעגט מיכה (ה, ו-ח): „ווי אזוי זאָל איך דינען גאָט? זאָל איך זיך בויגן מיט אונטערטעניקייט פאַר גאָט? זאָל איך קומען צו אים מיט בראַנדאָפּפער, מיט איין-יאָריקע קעלבער? וויל גאָט טויוונטער ווידער, צען-טויוונט טייכן אויל? זאָל איך אים געבן מיין בכור פאַר אַ באַגאַנגענעם פאַר-ברעכן? די פּרוכט פון מיין לייב פאַר דעם חטא פון מיין זעל? דאָס האָט דיר אָנגעזאָגט אַ מענטש, אַז עס איז גוט. אָבער וואָס פאַרלאַנגט גאָט פון דיר? נאָר בלויז טאָן גערעכטיקייט און ליב האָבן גנאָד, און גיין שטיל באַשיידן פאַר גאָט“ (די איבערזעצונג איז לויט יידישע מפרשים און דעם טראַפּ). דער נביא מיכה האָט ניט אָנגעגעבן קיין פּרטים, ער האָט באַטאָגט אַ מאַטיווירונג און דעם דרך צו גאָט דאַרף מען געפינען לויט דער דאָזיקער מאַטיווירונג.

וועגן דעם זעלבליקן ענין איז פאַראַן אַ מער דעטאַלע דערקלערונג אין גמרא (מכות כג, ב און כד, א): רבי שמלאי האָט געדערשט: זעקס הונדערט און דרייצן מצוות האָט גאָט געגעבן משהן. דריי הונדערט און פינף און זעכציק לאַתעשהס, לאווי, און צוויי הונדערט און אַכט און פּערציק עשהס — סך-הכל זעקס הונדערט און דרייצן. איז געקומען דוד און זיי רעדוצירט צו עלף: (1) דער וואָס באַגייט זיך ערלעך, (2) טוט גערעכטיקייט. (3) רעדט אמת אפילו אין האַרצן. (4) טראַגט ניט קיין רכילות. (5) טוט ניט זיין חבר קיין שלעכטס. (6) פאַרליידט ניט קיין שאַנד אויף זיין נאָמען. (7) דער נבזה אין פאַרמיאוסט אין זיינע אויגן. (8) גיט אָפּ כבוד די גאָטספאַרכטיקע. (9) ווען ער שווערט, און אפילו דערנאָך ברענגט עס אים שאַדן, ענדערט ער ניט די שבועה. (10) זיין געלט גיט ער ניט אויף פראַצענט; (11) נעמט קיינמאָל ניט קיין שוחד צו געפינען שולדיקן דעם אומשולדיקן (תהילים ט, ב-ה).

איז געקומען ישעיהו הנביא און זיי רעדוצירט אויף זעקס: (1) ער גייט אויף דעם רעכטפאַרטיקן וועג. (2) ער רעדט ערלעך. (3) ער פאַראַכט דאָס געווינס וואָס קומט פון אונטערדריקונג. (4) ער טרייסלט אָפּ זיינע הענט פון

נעמען שוחד. 5) ער פארשטאפט זיין אויער פון הערן צו פאָרגיסן בלוט. 6) ער פארמאכט די אויגן פון קוקן אויף שלעכטס (ישעיהו לג. מו). נאָך אים איז געקומען מיכה און רעדוצירט צו דריי: 1) טו גערעכטיקייט. 2) האָב ליב גנאָד. 3) גיי שטיל באַשיידן פאַר גאָט (מיכה ו, ח). איז ווידער געקומען ישעיהו און זיי רעדוצירט צו צוויי: 1) היט אָפּ געזעצלעכקייט. 2) טוט גערעכטיקייט (ישעיהו נו. א). איז געקומען חבקוק און רעדוצירט אַלע מצוות צו איינער: „דער גערעכטער לעבט מיט זיין אמונה“ (חבקוק ב, ד).

ריכטיק דערקלערט דער מהרש"א די מאמרים פון דער גמרא: „שאינ הכוונה לומר כי בעשית אחד עשר או ג' מצוות מקנה לו השלמות האנושי — אלא שכל אחד מן הנביאים היה מתכוין לעשות כללים, כללים מצות רבות מן התורה“. די כוונה פון די מאמרים מיינט ניט, אָ אויב מען וועט מקיים זיין עלף געבאָטן, אָדער דריי, וועט מען דערגרייכן יענע שלימות ווי דער מענטש וואָס היט אַלע תרי"ג מצוות. עס מיינט נאָר, אָ יעדער איינער פון די נביאים איז אויסן געווען צו געבן כללים, געבן צו פארשטיין, פארוואָס מען דאַרף אָפהיטן די תרי"ג מצוות. אין אונדזער לשון: דער נביא האָט געגעבן אַ מאַטיווירונג פאַר די מצוות. די מענטשן זאָלן פאַרשטיין, אָ צוליב די אָנגעגעבענע טעמים דאַרף מען אָפהיטן די מצוות. דער ריטואַל איז ניט קיין פוסטע צערעמאָניע.

דערפאַר איז וויכטיק פאַר אונדזער דור צו באַטאָנען די מאַטיווירונג פאַר הלכה. מיר דאַרפן פאַרשטיין, אָ מיר היטן ניט אָפּ קיין מצוות צוליב דער שרעק פון אַן אַנטראָפּאָמאָרפישן גאָט, אַ בייון טאַטע. ער איז אַן אַבסטראַקציע, וואָס ווערט רעאַל צו אונדז ניט נאָר ווען מיר טוען רעכט פאַרטיקע מעשים בין אַדם לחברו, נאָר אויך ווען מיר פירן דורך באַשטימטע ריטואַלן און צערעמאָניעס הן בציבור און הן ביחידות. אונדזער דור ווייסט ניט און קאָן זיך ניט באַצווונגען מיט דעם אַלטן תרי"ג, דאַרף ער זוכן אין פאַרשן אַ וועג וואָס וועט אונדז דערנענטערן צו אים.

אָבער דאָ קאָן געשטעלט ווערן זייער אַ האַרבע קשיה: „זאָל זיין אָ מיר נעמען אַן די מאַטיווירונג פאַר הלכה אין יידישן לעבן און זיינען מסכים, אָ הלכה איז אַ רעליגיעזער און פילאָזאָפישער באַגריף, אָבער יעדע מצווה פאַר זיך איז דאָך צוגעבונדן צו צייט און אָרט. דאָס איז דאָך מחייב אַן עקספּעריי-מענטירונג אויף אַ גרויסן פּאָלקס-מאַשטאַב. ווי אַזוי קאָנען מיר דורכפירן אַזאַ עקספּערימענט אין אונדזערע איצטיקע תנאים אין די תפוצות? אָט, לאָמיר זאָגן, ביז הונדערט יאָר צוריק, זיינען מיר באמת ניט געווען אין קיין גייסטיקן גלות. די יידישע אָפּגעזונדערטקייט איז געווען אַזאַ, אָ מיר זיינען

געווען די מאַיאָריטעט אין אונדזערע וואוינ־ערטער. אָפּט אַפילו נומעריש. אין אונדזער אייגענער „מדינה“ האָבן מיר געקאָנט זיך אויפפירן ווי מיר האָבן געוואָלט; די סיגים און חומרות זיינען געוואָרן דאָס לעבנס־שטייגער פונעם פּאָלק און אָפּט פאַרקערט, אַ סיג און אַ חומרה איז אַרויסגעוואַקסן פונעם פּאָלקס לעבנס־שטייגער.

אַבער איצט זיינען מיר ניט נאָר אינטעגרירט עקאָנאָמיש אין דער אַר־מיקער סביבה, נאָר אויך גייסטיק. די בעסטע פון אונדז, סיי די סעקולאַריסטן און סיי די אַרטאָדאָקסן, אויסלאָזן אַ מיעוט־שבמיעוט, לעבן דעם גרעסטן טייל פון טאָג אין אַ ניט־יידישער סביבה. מיר האָבן ניט פשוט די פיזישע אָדער מעכאַנישע מעגלעכקייט צו שאַפן אַ צוגעפאַסטן אַפּאַראַט, פאַר אונדז, פון דעם תרי"ג.

אָודאי קען יעדער מאַדערנער מאַמין אָננעמען אַפּצוהיטן געציילטע מצוות פון תרי"ג, יענע מצוות וואָס האָבן פאַר אים אַ זינען, און יוצא זיין מיט דעם. ער קאָן אַפילו זיך האַלטן פאַר אַ גוטן און פרומען יידן. ער קאָן אַפילו געפינען אַ סמוכין צו זיין הנהגה אין אַ שאַרפן מאַמר אין גמרא. „עס שטייט געשריבן: 'עשה אלה לא ימוט לעולם' (תהילים טו, ה) — דער וואָס טוט די דאָזיקע זאַכן וועט קיינמאָל ניט אומפּאַלן. ווען רבן גמליאל פלעגט קומען צו דעם פּסוק פלעגט ער זיך צעוויינען און זאָגן: 'נאָר דער וואָס טוט די אַלע זאַכן, דער וואָס איז מקיים די אַלע מצוות, וועט ניט אומפּאַלן. אָבער אויב איינער פאַרפעלט איינע פון די דאָזיקע זאַכן פּאַלט ער דורך. האָבן צו אים געזאָגט זיינע חברים: 'צי דען שטייט געשריבן 'דער וואָס טוט אַלע פון די דאָזיקע זאַכן וועט ניט אומפּאַלן'? עס שטייט דאָך געשריבן: 'דער וואָס טוט די דאָזיקע זאַכן וועט ניט אומפּאַלן'. אַפילו ווען ער איז מקיים איינע פון די דאָזיקע זאַכן וועט ער ניט אומפּאַלן.' (מכות כד, ב). עס איז ווי דאָס פּאַלקס־ווערטל זאָגט: „אַלע יידן אינאיינעם זיינען מקיים דעם תרי"ג“.

דער דרך, אויסצוקלייבן, אָדער אַפּקלייבן, יענע מצוות, הלכות, וואָס האָבן אַ באַטייט פאַר דעם אַפּקלייבער, קאָן טאָן אַ יחיד, וואָס זוכט גאָט און האָט ניט קיין אייגענעם נוסח, קיין אייגענעם אופן פון התקרבות צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט. אָבער דאָס קאָן ניט זיין קיין שיטה פאַרן פּאָלק. פון אַזאָ דרך קאָן און וועט צעברעקלט ווערן די אמונה און דאָס פּאָלק. דער דאָזיקער דרך קאָן קיינמאָל ניט ווערן דער אַפּאַראַט פאַר אַ קאַלעקטיוו, אָדער וועלכער עס איז וויכטיקער גייסטיקער כוח אין אַ געזעלשאַפּט.

פון שטאַנדפונקט פון גייסטיקן איבערלעב, תקומה, פון יידישקייט איז די

פראבלעם צו געפינען אַ מאַטיווירונג פאַר יידישקייט אַ „פאַרוואַס“ ; ספּעציי-
פישע ווערטן אין יידישקייט וואָס זאָלן אונדז באַרעכטיקן צו טראָגן דעם
עול פון כביכול ; אויך אַ „ווי אַזוי“ — אַ דרך, אַ נוסח, צו קאָנקרעטיזירן די
יידישע ווערטן אין טאַג-טעגלעכן לעבן. דאָס זיינען עיקר-פראַבלעמען סיי
פאַר די תּפוצות און סיי פאַר מדינת ישראל. איצט לעבן מיר אויף שיריים פון
יידישקייט. ניט געקוקט אויף דעם גאַנצן טומל פון אויפלעב פון יידישער
רעליגיע און אַ בענקעניש נאָך דער יידישקייט פון שטעטל, נאָך אינטערגראַלער
יידישקייט. עס האָבן זיך פאַרמערט די נאַסטאַליסטישן, קיומיסטישן, נאַציאָנאַליסטישן
און קאַנפאַרמיסטישן, וואָס היטן אָפּ אַ סעלעקטיווע צאָל מנהגים און צערע-
מאַניעס. אָבער אין תּוך איז דאָס אַן אידעאָלאָגיע פון אַסימילאַציע. די יידישע
אינטעליגענץ און דער רוב פונעם פאָלק זעט ניט קיין שום ספּעציעלע ווערטן
אין יידישקייט, ווערטן וואָס מאַכן אונדז פאַר אַן אויסנאַם-פּאָלק. מען באַ-
טאַנט איצט עטישקייט ניט אין ראַם פון יידישן וועלט-באַנעט, נאָר אין דער
ראַם פון הומאַניזם. אַמאָל האָבן מיר געזאָגט : וואָס אַ בעסערער און גאַנצערער
ייד, אַלץ אַ בעסערער מענטש איז מען און מען איז אַן אָדום השלם. היינט זאָגן
מיר פאַרקערט : וואָס אַ גרעסערער הומאַניסט, אַלץ אַ בעסערער און גרעסערער
ייד. זיינען מיר די איינציקע הומאַניסטישן, אָדער שטרעבן צו הומאַניזם ? פון
גייסטיקן שטאַנדפּונקט איז איצט „אַ צייט פון גויט און שמאָך. די קינדער
זיינען געקומען נאָענט צום בראַכשטול און עס איז ניטאָ קיין כּוח צו געבערן.“
פאַראַן אַ היפשע צאָל סאַציאַלאָגן און יידישע דענקער וואָס האַלטן, אַז
באמת האָט יידישקייט געקאַנט עקזיסטירן נאָר אין אַ האַלב-פּעאַדאַלער סביבה,
אָדער אין ערטער וואו די קולטור פון דער אַרומיקער געזעלשאַפט איז געווען
נידעריקער פון דער יידישער. אויך נאָר ווען יידן האָבן געלעבט אַפּגעזונדערט,
אין קליינע שטעטלעך און איזאָלירט פון דער וועלט-קולטור. איצט אָבער קאָן
דאָס יידישע פאָלק עקזיסטירן נאָר ווען עס וועט זיך נאָרמאַליזירן אויך אין
דעם רעליגיעזן זינען. די רעליגיע וועט ווערן אַ טפּל צום טאַג-טעגלעכן
לעבן ווי ביי אַלע פעלקער. די יידן אין די תּפוצות וועלן ווערן ווייניקער און
ווייניקער, טייל וועלן זיך אַסימילירן, אַ טייל, אפּשר אַ סך אַ קלענערער, וועט
אימיגרירן, עולה זיין קיין מדינת ישראל. אין מדינת ישראל וועט אויפקומען
אַ פּאָלק ווי אַלע פעלקער. פאַר אַ געוויסער צייט וועט עס זיין אַ קליין אויס-
געצייכנט פּאָלק, ווייל ביי יידן האָט זיך אַנגעקליבן אַ גרויסע מאַס פון
גייסטיקע נייגעריקייט און פאַרמעג. אָבער דערנאָך וועט עס ווערן ווי אַלע
פעלקער. עס וועט זיין גוט פאַר אייך יידן און בעסער פאַר דער וועלט. איר
וועט אויפהערן זיין דער אויפרייך, די אַנטוועקונג צווישן די פעלקער. דאָס

אלטע יידיש לעבן וועט זיך אפשפיגלען אין דער ליטעראטור און קונסט. דאָרט וועט עס קריגן אַ תיקון.

נביאות, גוטע אָדער שלעכטע, איז שווער אָפצולייקענען אָדער באַיאָען. אָבער אָפּווישן אין צוויי, דריי דורות די געשיכטע פון אַן אַלט דערפאַרן פאַלק, וואָס האָט אויפגעײט זיין אייגנדיקייט פון קולטור אין פאַרשיידענע ציוויליזאַציעס און קולטורן, אין אַלערליי קלימאַטן און פאַרשיידענע תנאים, גוט-גינציקע און אומגינציקע, איז אומגלויבליך. ניין, עס איז ניט דער אַלטער שאַבלאַנער זאָג פון „נצח ישראל לא ישקר“ — יידישע אייביקייט וועט ניט זאָגן קיין ליגן, וועט אונדז ניט אָפּפאַרן. דאָס איז בלינדער פאַטאַליזם. אָבער היינט זיינען פאַראַן גינציקע עלעמענטן אין דעם מצב פון יידן, וואָס קאָנען ענדערן די גאַנצע גייסטיקע אַטמאָספּערע און לאַגע. עס זיינען דאָ אין איצטיקן ייִדנטום כוחות און סיבות, וואָס קאָנען אונדז געבן אַ „פאַרוואָס“ פאַר ייִדישקייט און אויך אויסאַרבעטן דעם „ווי אַזוי“ אויסצוהאַלטן ייִדישקייט אויף אַ באַזונדערן אייגנדיקן אופן.

איין סיבה פאַרוואָס מיר קאָנען האָפּן צו דערגרונטעווען זיך צו אַ „פאַר-וואָס“ פאַר ייִדישקייט איז וואָס קיינמאַל אין אונדזער געשיכטע האָבן מיר ניט פאַרמאָגט אַזוי פיל למדנים, וואָס זיינען אויך מלומדים אין וועלטישע קעגנ-שאַנדן. בדרך-כלל, ביז דער איצטיקער צייט, זיינען אונדזערע למדנים אין ייִדישקייט ניט געווען קיין גרויסע מלומדים אין וועלטלעכע קעגנשאַטאַנדן. די מלומדים אין די פרעמדע קולטורן זיינען געוויינטלעך אַוועק פון כנסת ישראל. ניט געוואַלט און ניט געקאַנט זיין קיין שעפּערישער כוח אין ייִדישקייט. זעלטן ווען, מיט אַ הונדערט יאָר צוריק, האָט אַ גרויסער רב, אַ גדול בתורה, געהאַט וועלטלעכע ידיעות אין דער זעלבער מאָס ווי ייִדישע לומדות. היינט זיינען דאָ ביי אונדז, ממש אין די הונדערטער, גדולי ישראל, אין אַלע ייִדישע רעליגיעזע באַוועגונגען, וואָס זייערע ייִדישע ידיעות און אַלגעמיינע ידיעות זיינען טיף און גרינטלעך. גאָר אַ סך פון זיי זיינען דורשי אלקים און זיי זיינען מסוגל צו געפינען אַן אויסוועג פון אונדזער פאַרפלאַנטערניש און אַ לייזונג צו אונדזערע ספּקות.

נאָך אַ גינציקע סיבה איז די געאָגראַפישע לאַגע פון די תפוצות. די יידן, דאָס רוב יידן, וואוינען אין לענדער, וואָס איז ניטאָ קיין צוואַנג צו בלייבן אַ ייד. די געלעגנהייט פאַר אַסימילאַציע, טאַטאַלער אַסימילאַציע, זיינען אומבאַגרענעצט. אויב אַלץ וועט גיין כשורה אין די פרייע לענדער, וועלן בלייבן יידן נאָר יענע, וואָס ווילן באַוואוסטזיניק זיין יידן. די פרייוויליקע געבליבענע יידן, וואָס גאָר אַ גרויסער טייל וועט באַשטיין פון אינטעלעקטואַלן,

וועלן זיך מוזן דערגרונטעווען צו א „פארוואַס“, די טבע פון זייער לעבן וועט עס מחייב זיין. עס וועט דאָך מוזן זיין אַ מאַטיווירן פאַר דער אַליין-אַנגענו- מענער אַנדערשקייט, פאַר וועלן בלייבן אַ מינאַריטעט אין אַ ניט קיין אַנטאַ- גאַניסטישער מאַיאָריטעט.

די תפוצות וועלן שאַפן דעם „פאַרוואַס“ און מדינת ישראל וועט האָבן די גינציקע תנאים צו שאַפן דעם „ווי אַווי“.

עס איז אַ טעות וואָס מען מיינט, אַז מיר האָבן זיך אומגעקערט קיין ארץ-ישראל ווייל מיר האָבן געוואַלט ווערן אַ נאַרמאַל פּאָלק ווי אַלע פעלקער. פאַרקערט, מיר האָבן זיך אומגעקערט צו ארץ-ישראל ווייל מיר זיינען געוואָרן אַווי ווי אַלע אַנדערע פעלקער און אַז אַ מדינה איז געווען אַ סכנה מיר זאָלן ווערן אויס פּאָלק. ווען מיר זיינען געוואָרן, על-פי רוב, ווי אַלע אַנדערע פעלקער איז אויף אונדז חל געוואָרן די זעלביקע היסטאָרישע געזעצן, וואָס האָבן געווירקט און ווירקן אויף נאַרמאַלע פעלקער. אַ נאַרמאַל פּאָלק איז אַ נאַציע, און אַ נאַציע קאָן ניט עקזיסטירן אַז אַז אַייגענער טעריטאָריע און אַז אַז אַייגענער מלוכה; אַדער לכל-הפחות אַז אַז אַייגענער טעריטאָריע און אַז אַז אַיינהייטלעכן לשון. מיר האָבן געמוזט זיך איינשאַפן אַ טעריטאָריע כדי צו בלייבן אַ „חטיבה אחת בעולם“ — אַ באַזונדערע קאָנטיקע איינהייט אין דער וועלט.

דאָך, ניט געקוקט, וואָס מיר האָבן זיך סעקולירט און אין פּלוג זיינען מיר געוואָרן ווי אַלע אַנדערע פעלקער, און מיר האָבן זיך אַריענטירט אויף דעם פּרינציפּ פון דער גייער רעליגיע — נאַציאָנאַליזם, האָבן מיר בעצם ניט געוואַלט קיין מלוכה-מדינה ווי אַלע אַנדערע פעלקער, און גרינדן אַ מדינה אויף דעם חשבון פון אַז אַנדער פּאָלק. זאָל ווער עס וויל נאָר דורכנישטערן די גאַנצע ציוניסטישע ליטעראַטור פון איידער מיר האָבן געהאַט די מלחמה מיט די אַראַבער און געפינען אַן אַנטייט, אַז מיר האָבן געוואַלט פאַרכאַפן „פּאַלעס-טינע“ מיט געוואַלד. אַבער די וועלט האָט אונדז ניט געגלויבט, אַז אַלץ וואָס מיר זיינען אויסן געווען איז צו האָבן אַ ווינקל פאַר זיך, אַ לאַנד פון אַפענע שטעט, ווערן אַ רואַיק פּאָלק, וואָס זיצט אין זיכערקייט, וואָס זיצט אַן אַ טויער, און ניטאָ ביי זיי קיין ריגל און טויערן“ (יחזקאל לת, יא).

קרוב צוויי טויזנט יאָר האָט די ניט-יידישע וועלט אונדז ניט געגלויבט, אַז מיר זיינען אַן איינהייטלעך פּאָלק אַן אַ לאַנד, אַן אַן אַרמי און אַן אַ בשהתפּותדיק לשון און אַן אַ צענטראַלער רעגירנדיקער קערפּערשאַפט. דאָס האָט זיך די פעלקער ניט געלייגט אויפן שכל. דערפאַר טאַקע האָבן זיי אויס- געטראַכט, אַז עס איז דאָ ערגעץ אַ „קהל“, אַ „זקני-ציון“-קערפּערשאַפט.

וואָס רעגירט אויף אַלע תּפּוצות און גיט אַלע יידן דירעקטיוון, געהיימע באַ-
פעלן, וואָס יעדער ייד מוז אויספּאַלגן. זיי האָבן אויך איצט ניט געגלויבט, אַז
מיר האָבן ניט געהאַט בדעה צו פּאַרכאַפּן דאָס לאַנד פּון די אַראַבער.

מען האָט אויף אונדז אַרױפּגעצוואונגען מלחמות און האָבן אַ מדינה
ווי אַלע פעלקער. אין איצטיקער רשעותדיקער וועלט איז מלוכה פּאַרבונדן
מיטן רשעותדיקן לאַ תּרצת. מען האָט אפילו אַרױפּגעצוואונגען אויף אונדז
צו ווערן אַקופּאַנטן. מען לאַזט אונדז ניט ווערן קיין מוסטער פּון אַן עטישן
שטאַט. אונדזער יידישער וועלט-באַנעם צעטיילט ניט דעם ציבור-לעבן, דעם
שטאַט, אויף צוויי באַזונדערע עטישע געבאַטן „גיב דעם קייסער וואָס געהער
צום קייסער, און צו גאָט וואָס געהער צו גאָט“. מען לאַזט אונדז ניט ווערן
דאָס וואָס מיר האָבן געהאַט בדעה צו ווערן אין אונדזער מדינה.

אַבער, די השגחה, אַדער אויב איר ווילט באַצייכנט עס: „דער גאַנג פּון
געשיכטע“, האָט אַזוי איינגעשטעלט, אַז מדינת ישראל קאָן אונטערגיין, חלילה,
נאָר ווען די גאַנצע וועלט וועט אפגעווישט ווערן אין אַן אַטאַמישער מלחמה.
דערפּאַר וועט מוזן קומען צו אַ פּערמאַנענטן שלום אין מדינת ישראל. דעמאָלט
ווען די יידישע ענערגיע וועט ניט פּאַרשווענדט ווערן אויף אויפהיטן דעם
פיזישן קיום, וועט דאָס פּאַלק מוזן שאַפּן אַ „ווי אַזוי“ פּאַר יידישקייט.

די יידן אין מדינת ישראל וועלן דאָך זיין אויטאָמאַטישע יידן. זיי וועלן
ניט דאַרפּן זוכן קיין „פּאַרוואָס“ פּאַר זייער יידישקייט, אַבער זיי וועלן נויטיקן
זיך איינצושטעלן דעם „ווי אַזוי“. דער קיבוץ אין מדינת ישראל וועט האָבן
שבת און יום-טוב לויט דעם יידישן לוח, אַן קיין שום שטערונג פּון דער אַר-
מיקער סביבה. וואָס וועלן זיי טאָן מיטן שבת און יום-טוב? זייער טאַג-טעג-
לעך לעבן וועט אויך מוזן האָבן אַ יידישן נוסח. אפילו זיי וועלן זיך אַג-
שטרענגען ניט צו לעבן יידישלעך, וועלן זיי ניט קאַנען. מען קאָן ניט אַראַפּ-
וואַרפּן פּון זיך אַ טיוונט-יאַריקע ירושה און זי איבערבייטן אויף אַן ערוואַץ,
אויף אַ במקום, פּון אַ פּרעמדער קולטור. דער קיבוץ אין מדינת ישראל וועט
מוזן שאַפּן אַ דרך געבויט אויף יידישער מסורה — עס מיינט שאַפּן אַ „ווי
אַזוי“, אָט ווי די תּפּוצות וועלן מוזן געפּינען אַ „פּאַרוואָס“.

עס האָט געדויערט כּמעט צוויי הונדערט יאָר ביז דאָס יידישע פּאַלקס-
לעבן האָט זיך אויסגעליידיקט פּון יידישן תּוך. די איבערשאַצונג, לויט מאָר-
דערנע תּנאים און איצטיקן וועלט-באַנעם, קאָן ניט געטאָן ווערן איבער נאַכט.
עס איז אַ לאַנגזאַמער פּראַצעס. אַבער מיר זיינען איצט אין אַ גינציקן מצב
און קאַנען עס אויספירן.

די שטרענגקייט פון אגדה און פשרות פון הלכה

א.

דער יידישער מקור פון עטיק

דער יידישער וועלט-באנעם האט זיין ספעציפיש אייגנארטיקן צוגאנג צום מקור פון עטיק. נאך דעם יידישן קוק, איז דער מקור פון עטיק דער באפעל פון א טראנסצענדענטאלן כוח וואס פירט די וועלט, און ניט אלע-מאל קאנען מיר זיך דערגרונטעווען צו דער סיבותדיקייט פון זיין רצון. אונדזער עטיק איז אויך דער פועל-יוצא פון דער גרופע-מאראל, וואס צווינגט ארויף אויף אונדז ספעציפישע הנהגות און מאראלישע התחייבותן. אבער די דאזיקע מאראלישע נארמעס זיינען נישט בלויז אימפעראטיוון צו פארשטארקן די עקזיסטענץ פון דער גרופע אדער פארזיכערן איר קיום, נאר אויך א וועג אז די גרופע זאל ווערן א געהייליקטע געמיינדע און קריגן אן אפגלאנץ פון דעם שעפער פון דער וועלט, וואס איז דער סימבאל פון מאראלישער פערפעקציע.

די יידישע עטיק איז געבויט אויף דעם יסוד פון דעם אייגנארטיקן נביאישן מאנאטעאיסטישן גאט-באגריף.

די נביאים האבן באנומען גאט ווי א כוח און וועלכן צובונד צו דער מאטעריאליסטישער וועלט. ער איז אויסער דער נאטור און אויסער דעם קאסמאס. די נביאים האבן באפרייט גאט פון וועלכער ס'איז צוגעבונדנדיקייט צו דער נאטור אדער צום פאטום. זיינע באפעלן צו מענטשן צו זיין גוט און ערלעך האבן נישט צו טאן מיט מענטשלעכער דערפארונג. אבער אין די אויגן פון די נביאים איז דער יידישער גאט ניט קיין אבסטראקט, וואס איז אפגעריסן פון דער וועלט; ער איז ניט קיין גאט וואס זיצט רואיק און שטיל און באנוגנט זיך מיט זיין אייגענער עקזיסטענץ און האט גארניט וואס צו טאן מיט דער מענטשלעכער וועלט און מיט דעם מענטשלעכן גורל. ניין, ער איז א גאט פון טואונג. נישט נאר דער מענטש זוכט א וועג צו גאט, נאר גאט נידערט אראפ צום מענטשן און לערנט אים גיין אין זיינע וועגן.

די דאזיקע צוויי מאניפעסטאציעס פון גאט ווערן קלאר אויסגעדריקט

אין פסוק: „ווייל אזוי זאגט דער הויך דערהויבענער, וואָס רוט אין אייביקייט, וואָס זיין נאָמען איז הייליק: איך רו אין דער הויכקייט און אין הייליקייט, אָבער איך בין מיט דעם דערשלאָגענעם און געפּאָלענעם אין געמיט, אויפצור- מונטערן דעם מוט פון די געפּאָלענע און אויפצולעבן דאָס האַרץ פון די דערשלאָגענע“ (ישעיה נב, טו).

די דאָזיקע צוויי סתירותדיקע מאַניפעסטאַציעס פון גאָטס עקזיסטענץ שפיגלען זיך אָפּ זייער קלאַר אין די מאַמרי חז"ל, אין מאַמרים וואָס זיינען זיך אויך סותר און מען דאַרף ניט פאַרענטפּערן די סתירות, ערשטנס, ווייל דער מקור איז אין תנ"ך, און שנית, ווייל „אין קיין שום אָרט אין תלמוד געפינט זיך ניט קיין שום איינגעשטעלטע שיטה וועגן דעם תוך פון דער יידישער אמונה, דערפאַר איז אוממעגלעך צו באַשטימען פינקטלעך די גרענעץ צווישן אַן אַלגעמיינער אָנגענומענער מיינונג און דער מיינונג פון אַ יחיד. דאָס איז ערשט באַשלאָסן געוואָרן אין דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פון יידישקייט“ (יצחק יוליוס גוטמן, „הפילוסופיה של היהדות“, ז' 44)*.

וועגן יענע חז"ל, וואָס האָבן אָנגענומען נאָר דעם נביאיש-אַבסטראַקטן באַגריף פון גאָט, וואָלטן מיר געזאָגט אויף אונדזער היינטיקן לשון, אַז זיי האַלטן אַז אַלע מצוות, אַן אַן אויסנאַם, אַפילו די מצוות וואָס די באַלוינונג פאַר זיי ווערט אָנגעגעבן און ס'איז גרינג צו געפינען אַ טעם פאַר זיי, אַ פאַרוואָס, אַ געזעלשאַפטלעך-עטישע דערקלערונג, — אויך די דאָזיקע מצוות זיינען ניט מער ווי געבאָטן פון אַ טראַנסצענדענטאַלער מאַכט, אַן אַבסאָלוטע פאַדערונג פון אים, וואָס איז ניט צוגעבונדן צו גרופּע-דערפאַרונג. אויף אונדזער היינטיקן לשון — אַ קאָטעגאָרישער אימפּעראַטיוו.

זאָגט די משנה:

„האומר על קן צפור יגיעו רחמיך משתקין אותו“ — ווען איינער זאָגט ביים דאָווענען צו גאָט: אזוי ווי דיין רחמנות דערגרייכט דעם פויגלס נעסט, אזוי זאָלטו אויף אונדו רחמנות האָבן, הייסט מען אים שטיל שווייגן (ברכות פרק ה, משנה ג; מגילה פרק ד, משנה ט).

אין דער גמרא גייט אַן אַ פּלוגתא: איין אמורא האַלט, אַז מ'טאָר אַזוינס ניט זאָגן צוליב אַן עטישן טעם, ווייל עס וועט אויסקומען אַז דער רבונג-של-עולם האָט רחמנות בלויז אויף פייגל און ניט אויף אַנדערע ברואים; דער אַנדער אמורא זאָגט, אַז מען מאַכט אים שווייגן ווייל מען טאָר ניט באַטראַכטן גאָטס געבאָטן פון מענטשלעכע געפילן ווי רחמנות, נאָר ווי באַפעלן, ווי

* זע מער באַריכות וועגן דעם אין מיין „אילויע און וואונטש“, אויף זייט 59.

גזירות, פאר וועלכע מען דארף ניט זוכן קיין טעמים, קיין פארוואָס (ברכות דף לג, ע' ב).

רש"י טייטשט „גזירה“ אַ חוק, אַ געזעץ, וואָס האָט ניט קיין טעם, און אומגלויביקע האַלטן אַז די מצווה האָט ניט קיין זין און גלויביקע טאַרן ניט נאַכטראַכטן וועגן דעם זין.

לויט דער דאָזיקער משנה, טאַר מען ניט זוכן אַדער געבן קיין טעם צו אַלע מצוות, ניט נאָר צו די ריטואַלע געבאַטן, וואָס קאַנען ניט האָבן קיין טעם, ווי למשל: פרה אדומה אַדער כלאים, וואָס זיינען גזירות, נאָר אַפילו די מצוות וואָס מען קאַן געפינען פאַר זיי אַ דערקלערונג, וואָס ס'איז פאַר זיי פאַראַן אַ דערקלערונג, זיינען אויך חוקים און גזירות. „כל התורה כולה היא גזירת המלך“ (שפתי חכמים, במדבר יט, פסוק א) — די גאַנצע תורה איז ניט מער ווי אַ גזירה, אַ קאַטעגאָרישער אימפעראַטיוו, וואָס איז ניט צוגעבונדן צו מענטשלעכער דערפאַרונג. די מצוות שטאַמען ניט פון דער גרופע־מאַראַל.

אַבער די מערסטע חז"ל זיינען זיך סומך אויף דעם צווייטן נביאישן באַגריף פון גאַט — ער איז אַ גאַט פון טאָונג, אַ גאַט וואָס ווייסט די ליידן פון מענטשן, וואָס טוט גנאָד, טוט גוטס און שלעכטס, רעכנט זיך אָפּ פאַר זינד און באַלוינט פאַר גוטס. דורך זיינע מעשים לערנט ער מענטשן ווי זיך אויפצופירן, כדי די גרופע, דאָס געזעמל, די עדה, זאָל האָבן אַ קיום. ער איז ניט גלאַט גוזר אָן אַ זין און אָן אַ טעם.

זאַגט די גמרא:

„עס שטייט אין פסוק: 'אחרי ה' אלקיכם תלכו' (דברים יג, ה) — נאָך גאַט אייער גאַט זאָלט איר גיין. איז דען מעגלעך פאַר אַ מענטשן נאַכצוגיין דער שכינה? ... גיין. עס מיינט, אַז דו זאָלסט נאַכגיין, נאַכטאָן די מידות פון גאַט: אַזוי ווי ער האָט באַקליידט די נאַקעטע (אָדם און חווה), אַזוי זאָלסט דו אויך באַקליידן די נאַקעטע; אַזוי ווי ער האָט מבקר־חולים געווען, באַזוכט די קראַנקע (אברהם־מען נאָך זיין מל־ויין זיך), אַזוי זאָלסט דו באַזוכן די קראַנקע; אַזוי ווי ער האָט מנחם־אָבל געווען (יצחקן נאָך אברהם טויט), אַזוי זאָלסט דו מנחם־אָבל זיין; אַזוי ווי ער ברענגט צו קבורה (משה), אַזוי זאָלסט דו מקבר זיין די טויטע“ (סוטה יד).

פארוואָס דארף מען מקיים זיין די מצווה פון קן צפור, פון אַוועקשיקן די מאַמע־פוילג און איבערלאָזן די קינדער? זאַגט דער מדרש: „עס שטייט געשריבן: 'שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך' (דברים כב, ז) — אַוועקלאָזן זאָלסטו אַוועקלאָזן די מוטער און די קינדער זאָלסטו נעמען פאַר

זיך. האָט געזאָגט ר' אלעזר: פאַרוואָס האָט גאָט געזאָגט אַזוינס דווקא אויף אַ פּוּיגל-מוטער? דאָס איז דערפאַר, וואָס זי פאַרנעמט זיך, זי איז זיך מתעסק מיט באַזעצן די וועלט און אויפריכטן די וועלט, איז זי ווערט געראַטעוועט צו ווערן (מדרש רבה, דברים, פרשה ו, יג).

לויט די דאָזיקע מאַמרים איז ייִדישע עטיק אַ גרופּע-עטיק, צוגעבונדן צום לעבן, צו דער גרופּע-מאַראַל, און גאָט אַליין האָט געלערנט דעם מענטשן ווי דער מענטש זאָל זיך אויפפירן כדי עס זאָל מעגלעך זיין אַ ישוב פון מענטשן אויף דער וועלט.

אויך אין דער תורה איז שוין פאַראַן די דאָזיקע קאָנצעפּציע. זאָגט דער פּסוק:

„העידותי בכם“ — איך שטעל עדות קעגן אייך הימל און ערד, אַז איך האָב פאַרגעלייגט פאַר אייך לעבן און טויט, די ברכה און די קללה, זע, קלייב אויס דאָס לעבן, כדי דייע קינדער זאָלן געדייען (דברים ל, יט).

און די זעלביקע פרשה מאַכט עס נאָך קלאַרער: מצוות, סיי די בין אדם למקום און סיי די בין אדם לחברו, זיינען ניט עפעס גלאַט באַפעלן פון אַ ווייטן גאָט, פון אַ גאָט וואָס איז ניט דערגרייכלעך, נאָר דאָס זיינען זאָכן וואָס דער מענטש קאָן זען פון דער נאָענט, פון דער סביבה אַרום זיך:

„אַט די געבאַטן, וואָס איך זאָג דיר היינט אָן, זיינען ניט עפעס וואָס איז פאַרהוילן פון דיר און ניט זיי זיינען ווייט פון דיר. ניט אויפן הימל זיינען זיי, אַז איר זאָלט דאַרפן זאָגן: ווער וועט פאַר אונדז אַרויפגיין אויפן הימל און זיי אַראָפּברענגען צו אונדז און אונדז געבן צו פאַרשטיין כדי מיר זאָלן זיי קענען טאָן? און זיי זיינען אויך ניט אויף יענער זייט ים, אַז דו זאָלסט וועגן זיי זאָגן: ווער וועט פאַר אונדז אַריבערגיין אויף יענעם זייט ים און זיי ברענגען צו אונדז און אונדז געבן צו פאַרשטיין כדי מיר זאָלן זיי טאָן? גיין, די זאָך איז זייער נאָענט צו דיר, אין דיין מויל און אין דיין האַרצן פאַר דיר זי אַפּצוהיטן“ (דברים ל, יא).

אַ פּסוק פון דעם זעלביקן כאַראַקטער ווערט גענוצט ווי אַן אַסמכתא פאַר צוויי מערקווירדיקע מדרשים, וואָס טייטשן אויס דעם פּסוק אַזוי, אַז די כוונה פון מצוות, דער צוועק פון די מצוות איז פאַר דעם מענטשן, כדי ער זאָל קאָנען לעבן און קריגן עפעס אַן ענלעכקייט צו זיין שעפּער.

זאָגט דער פּסוק: „הא-ל תמים דרכו, אמרת ה' צרופה, מגן הוא לכל החוסים בו“ (תהילים יח, לא) — דער גאָט, וואָס זיין וועג איז גאַנץ, דאָס וואָרט פון גאָט איז געלייטערט, ער איז אַ שילד פאַר אַלע וואָס שיצן זיך אין אים.

אויב גאָטס וועגן זיינען גאַנץ, איז ער דאָך אַוודאי און אַוודאי!
 רב האָט געזאָגט, אַז די מצוות זיינען געגעבן געוואָרן נאָר כדי צו
 לייטערן מיט זיי דעם מענטשן, ווייל וואָס אַרט גאָט צי מען שעכט די בהמה
 על־פי דין אָדער מען האַקט איר אָפּ דעם קאַפּ? (בראשית רבה, פרשה מד, א).
 זאָגט אויך דער מדרש תנחומא: „הא־ל תמים — וואָס אַרט גאָט צי מען
 שטעכט די בהמה און מ'עסט זי, צי מען שטעכט זי און מ'עסט זי? טוסטו
 דען גאָט אַ טובה אָדער אַ רעה? אָדער: וואָס אַרט גאָט צי דו עסט כשר
 (טהורות) אָדער נבלה? די מצוות זיינען געגעבן געוואָרן נאָר כדי צו לייטערן
 די מענטשן“ (מדרש תנחומא, פרשה שמיני, ח).

אַבער עס דאַרף פאַרשטאַנען ווערן, אַז אויך אין די מאמרים איז פאַראַן,
 ווי אין גאַנץ תנ"ך, אַ סינטעז פון ביידע באַגריפן וועגן גאָט: ער איז אַן
 אַבסטראַקטער גאָט, אַבער אויך אַ נאַענטער. אויף אונדזער לשון קאָנען מיר
 עס אויסטייטשן אַזוי: אמת, די דערפאַרונג פון עטיק שטאַמט פון דער גרופע־
 מאַראַל. דער דירעקטער אימפּראַטיוו קומט פון דער גרופע דורך אירע
 לערער און אויך פון עלטערן צו קינדער. אונדזער ווילן צו טאָן וואָס איז
 רעכט ווערט אויף אונדז אַרויפגעצוואונגען פון דער נאַרמע פון דער גרופע
 צו וועלכער מיר געהערן. אַבער די אור־סיבה, דער מקור פון וועלן טאָן גוטס,
 איז די קאַנצעפציע פון אַ טראַנסצענדענטאַלן כוח, וואָס איז די פערפעקציע
 אַליין, די אַבסאָלוטע גערעכטיקייט.

דערפאַר האָט בלויז דער מענטש געקאָנט שאַפן אַ געמיינדע, אַ גרופע,
 אַ פאַלק, וואָס קאָן נאָר געדייען אויף אַן עטישן איינשטעל. ווייל דער מענטש
 איז געשאַפן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט און גלייכעניש. אויב מען וויל עס
 אויסדריקן אין אַ מאַדערנער טערמינאָלאָגיע — דער מענטש איז די אַפֿ־
 שפיגלונג פון דער געטלעכקייט, אָדער ער האָט אין זיך אַ טייל פון דער
 געטלעכקייט אין דעם קאַסמאָס, און ווייל דער מענטש איז אַ טייל פון דעם
 געטלעכן אין אונזערעס, איז ער אַלעמאַל אומרואיק, פול מיט ניגערקייט,
 גאַרונג און בענקשאַפט צו זיין גלייך צו זיין באַשעפער.

דאָס איז אויך די סיבה וואָס די מענטשלעכע געזעלשאַפט איז אַלעמאַל
 דינאַמיש. זי קאָן ניט בלייבן רואיק, פאַרגליווערט, אַן אַ שינוי פאַר אַ לענ־
 גערער צייט. דאָס געטלעכע אין דעם מענטשן זוכט שטענדיק צו פאַרברייטערן
 זיין גרופע־עטיק, אַזוי אַז זי זאָל זיין חל ניט נאָר אויף די אייגענע, נאָר
 אויף אַלעמען, אויף פרעמדע ווי אויף אייגענע, אַפילו אויף די שטומע ברואים,
 אַט ווי ער, גאָט, וואָס זיין רחמנות פאַלט אויף אַלע זיינע באַשעפענישן —
 „ורחמיו על כל מעשיו“ (תהילים קמה, ט).

דאָס איז אויך דער מקור פאַר דעם גרויסן מענטשלעכן טרוים, פאַר דעם משיח־טרוים, און נאָך מער פאַר דעם גרויסן טרוים פון באַהרית־הימים: „עס וועט קומען אַ צייט ווען אַלע רשעות וועלן אָפּגעשאַפט ווערן, ווען דער מענטש וועט סוף־כל־סוף דערגרייכן צו דער פּערפּעקציע פון דעם אָפּגלאַנץ פון דעם כביכול. ווען ער וועט דערגרייכן די דאָזיקע מדרגה, דעמאָלט וועלן ניט נאָר אָפּגעשאַפט ווערן אַלע געזעלשאַפטלעכע איבלען, נאָר אַפילו דער הויפּט־אומגליק פון דעם מענטשן, דער טויט, וועט פאַר־שווינדן: „און ער וועט פאַרטיליקן דעם טויט אויף אייביק און גאָט וועט אַפווישן די טרער פון איטלעכן פנים“ (ישעיה כה, ח).

ב.

דער באַנעם פון די נביאים, אָ גאָט איז אַ טראַנסצענדענטאַלער כוח, וואָס איז ניט צוגעבונדן צו דער נאַטור און מען קאָן אים ניט מגשם־זיין און מען טאָר ניט און מען קאָן ניט מאַכן פון אים קיין בילד אָדער געשטאַלט; אָ ער איז איבער דעם מענטשן און אויסער דער נאַטור, אָבער ער איז אויך אַ געזעלשאַפטלעכער גאָט, אַ גאָט וואָס איז פאַראינטערעסירט אין דעם מענטשלעכן גורל און אין זיין גליק, שפיגלט זיך קלאַר אָפּ אין דער פאַנאָדער־טיילונג פון ייִדישן עטישן באַגריף אין די חומרות פון דער אַגדה און די קולאס פון דער הלכה, די דאָזיקע פאַקטישע אָנווענדונג פון די דאָזיקע מאַניפעסטאַציעס האָט געשאַפן דעם ייִדישן עטאָס, דעם ייִדישן נאַציאָנאַלן כאַראַקטער, אין דעם איינשטעל פון דער וועלט פון אמונה.

דער יאָך, וואָס די אַגדה לייגט אַרויף אויף דעם מענטשן, שפיגלט אָפּ דעם אַבסטראַקטן נביאישן באַגריף פון גאָט, אַ טראַנסצענדענטאַלער כוח, וואָס מען קאָן אים ניט פאַרגעשטאַלטיקן און באַנעמען. ער באַפעלט און זיין וואָרט איז אַ גזירה, מען דאַרף אים פאַלגן אַפילו ווען מיר פאַרשטייען ניט דעם טעם און דעם פאַרוואָס פון זיין באַפעל, נאָך מער טאָר מען ניט זוכן די טעמים פון מצוות און מיר טאָרן זיי ניט אויסטייטשן, ווייל זיי זיינען אַלע גזירות המלך און זיי טאָרן ניט זיין קיין באַווייזן פון רחמנות און גוטסקייט, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט מענטשלעכע חושים. די מצוות מוזן אויסגעפאַלגט ווערן ניט קוקנדיק צי זיי זיינען נויטיק פאַר דער געזעלשאַפט צי ניט, ווייל זיי זיינען באַפעלן פון אַ מאַכט וואָס האָט ניט צו טאָן מיט גרופּע־דערפאַרונג. דערפאַר זיינען די פּאָדערונגען פון דער אַגדה שטרענג, רעכענען זיך ניט מיטן מענטשן.

הלכה שפיגלט אָפּ דעם נביאישן אַנטראָפּאַמאַרפישן גאַט, דעם גאַט פון דער גרופע, פון די אבות, וואָס באַווייזט זיך צום מענטשן און לערנט אים צו גיין אין זיינע וועגן. ער לערנט אים, אַז מען דאַרף באַקליידן די אַרעמע, געבן עסן די הונגעריקע, קומען מבקר־זיין דעם קראַנקן, און באַגלייטן דעם טויטן. ער איז אַ גאַט, וואָס איז נאָענט צום מענטשן און ווינטשט אים גליק און רו. ער גיט אים מצוות וואָס זאָלן אויפהאַלטן די גרופע און זי שטאַרקן, ברענגען גליק און שפע צו די וואָס פירן אויס די געבאַטן, ווייל די מצוות זיינען אַנווייזונגען ווי צו לעבן אויף דער וועלט. דערפאַר איז די הלכה, להיפך דער אַגדה, מקיל.

דער טערמין הלכה אין ברייטן זין פון וואָרט באַטייט ניט קיין ספעציפיש־יידישן דין אָדער הנהגה אַפילו, ווי די גמרא זאָגט: עס שטייט געשריבן „הליכות עולם לו“ (חבוקק ג, ו) — דאָס זיינען זיינע אייביקע אויפפירונגען. „אַל תקרי הליכות אלא הלכות“ — דו זאָלסט ניט ליינענען הליכות — אויפפירונגען, נאָר הלכות — דינים (נידה, צום סוף פון דער מסכתא; מגילה כו, ב).

דער אַלגעמיינער טייטש פון הלכה מיינט ניט נאָר מנהג, דין, נאָר אויך חכמה, די שטודיע פון אַ קעגנשטאַנד. למשל, הלכות־מדינה מיינט די חכמה ווי אַנצופירן אַ מדינה, די געזעצן און מנהגים פון אַ מדינה אָדער קאַנט און אויך די באַצאָונג פון דער אידישער תורה צו מדינה, זאָגט די גמרא: „שומרי פירות אוכלין מהלכות מדינה אבל לא מן התורה“ — די וואָס היטן פירות, די שומרים, מעגן עסן פון די פירות על־פי מנהג, אָדער געזעצן פון דער מדינה, פון דער געגנט אָדער קאַנט, אָבער ניט לויט דעם דין פון דער תורה (בבא מציעא דף צג, ע' א, משנה). אין דער גמרא זיינען אויך פאַראַן הלכות דרך־ארץ, הלכות־רופאים, און אַנדערע*.

דאָ ניצן מיר דעם טערמין הלכה אין אַ באַגרענעצטן זין: דינים פון ריטואַל און צערעמאָניאַל, דאָס מיינט בין אַדם למקום, צווישן מענטש און גאַט, און די עטישע רעגולאַציעס, בין אַדם לחברה, די איינשטעלונגען צווישן מענטש און מענטש. מיר וועלן דאָ באַניצן דעם טערמין הלכה בלויז פאַר די דינים וואָס זיינען אַנגענומען געוואָרן נאָך אַ שקלא־וטריא פון אַ בית־דין, דורך אַן אַפּשטימונג, און זיינען איינגעשטעלט געוואָרן ווי אַ הלכה פּסוקה, אַן אַנגענומענער דין וואָס איז חל אויף כל ישראל.

דער טערמין אַגדה, אין ברייטערן זין, נעמט אַריין גאַר אַ סך זאַכן:

* זע חיים שטרענוביץ, „תולדות ההלכה“, חלק ראשון, ז"ז 23, 24; אויך „ערוך השלם“, אונטער דער רובריק: הלך והלכה.

מעטאפיזישע ספעקולאציעס, וויכוחים צווישן יידן און ניט-יידן, היסטארישע געשעענישן, פאנטאסטישע מעשיות, טרוקענע כראניקעס, מעשיות מיט א מוסר-השכל, און גלאט אונטערהאלט-מעשיות. אבער דא ניצן מיר דעם טערמין אגדה נאָר פאַר יענע טיילן וואָס האָבן צו טאָן מיט די דינים בין אַדם למקום און עטישע איינשטעלונגען בין אַדם לאַדם, וואָס זיינען חל נאָר איוף חסידים און אַנשי-מעשה, וואָס מיינט נאָר יחידי-סגולה. די חומרות זיינען ניט חל איוף כל ישראל.

ווי עס ווערט געזאָגט אין ירושלמי:

”ר’ לוי יתב ודרש — ר’ לוי איז געזעסן און געדרשנט: עס שטייט אין פסוק: ‘איש אשר יתן לו האלקים’ — א מענטש וואָס גאָט האָט אים געשענקט עשירות, גיטער און כבוד און קיין זאָך וואָס ער גלוסט פעלט אים ניט, נאָר גאָט האָט אים ניט געגעבן קיין שליטה צו געניסן דערפון (קהלת ו, ב), דאָס מיינט מען דעם בעל-אגדה, וואָס קאָן ניט אַסרן און קאָן ניט מתיר זיין, ער קאָן ניט מטהר זיין און קאָן ניט מטמא מאַכן” (תורות, ירושלמי, פרק שלישי, הלכה ה). טייטשט דער „פני משה“: ער קאָן ניט פסקען קיין דינים (דאָס איז געזאָגט געוואָרן בדרך-כלל, עס איז פאַראַן יוצא מן הכלל, און שפעטער האָט עס זיך געענדערט, ווי מיר וועלן זען ווייטער).

הלכה איז אויפגעקומען מיט דעם שליסן פון נבואה. דער נביא מלאכי, וואָס האָט געלעבט אַרום הונדערט יאָר נאָך שיבת ציון, איז דער לעצטער נביא מוכיח, דער לעצטער שטראַף-נביא, וואָס זיינע נבואות זיינען פאַרשריבן געוואָרן אונטער זיין נאָמען און זיינען אַריינגענומען געוואָרן אין די קאַנאָן גיזירטע כתבי הקודש. מיט מלאכי איז נבואה געשלאָסן געוואָרן, געשלאָסן געוואָרן, אָבער ניט אונטערגעגאַנגען.

מיט דעם שליסן פון נבואה איז אויפגעקומען הלכה ווי אַ ווירקנדיקער כוח אין פאַלק. עס דאַרפן אָבער זיין קלאַר צוויי זאַכן: ראשית, האָט הלכה זיך ניט אָנגעהויבן באַלד נאָך חתימת הנבואה. תורה שבעל-פה, טראַדיציעס ווי אויסצופירן מצוות, זיינען נאָך עלטער פון תורה שבכתב. אָבער די תורה שבעל-פה, די הלכה, איז געווען אַ טפל צו נבואה און צו דער תורה שבכתב. פאַקטישע הלכה איז געווען אַ פאַמעלעכער פראַצעס פון קאַנקרעטיזירונג, די טראַדיציע איז מייסטנס געווען ביי די כהנים, די דורכפירער פון ריטואַל און צערעמאָניאַל. דאָס פאַלק, ווי אַ גאַנצעס, האָט געהאַט ווייניק מצוות מעשיות. שנית, דאַרף פאַרשטאַנען ווערן, אַז הלכה, ווי דער דרך החיים פון יידישן פאַלק, איז ניט אויפגעקומען בלויז באַלד ווי די נבואה איז געשלאָסן געוואָרן. אַ שטיק צייט האָבן געווירקט ביידע, נבואה און הלכה. דער כתב אַמנה, דער

אפמאך, וואָס נחמיה האָט געמאַכט מיטן פּאַלק (נחמיה י), איז דורכגעפירט געוואָרן פאַר חתימת הנבואה. די אַכצן תקנות פון דעם כתב אַמנה זיינען די ערשטע הלכות פון די סופרים. דער כתב אַמנה איז געחתמעט געוואָרן אין דער צייט ווען נבואה האָט נאָך עקזיסטירט*.

למעשה האָט זיך אָנגעהויבן אַרויסצושטעלן די וויכטיקייט פון הלכה אין גלות בבל נאָכן חורבן בית-ראשון און מסתמא נאָך אַ סך פריער, נאָכן גלות יהויכין, אין דער בלי-צייט פון נבואה. אין די לעצטע יאָרן פון ירמיהו הנביא, אין דער צייט פון יחזקאל און שפעטער אין דער צייט פון דעם גרויסן טרייסט-נביא. דער גלות יהויכין, און נאָך מער, דער חורבן בית-המקדש, זיינען געווען אַ טאָטאַלער איבערבראָך אין דער יידישער אמונה. יידן זיינען אָפגעריסן געוואָרן פון לאַנד און פון איינגעשטעלטן ריטואַל, וואָס איז געווען צוגעבונדן צום לאַנד און צום הייליקטום, וואו דער גאַנצער ריטואַל פון קרבנות און דער צערעמאָניאַל פון ימים-טובים איז דורכגעפירט געוואָרן. יידן האָבן זיך איצט געפונען אין דער פרעמד, אין אַ טמא לאַנד. ווי אַזוי, אויף וואָס פאַר אַן אופן האָבן זיי געקאָנט אָנהאַלטן זייער אמונה?

יידישקייט איז געשטאַנען פאַר אַ נסיון. פאַר דעם זעלביקן נסיון זיינען געשטאַנען אַלע פעלקער וואָס זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון זייער לאַנד. רעליגיע איז אין יענער צייט געווען צונויפגעקניפט מיט לאַנד, פאַלק און מיט דער גאַנצער קולטור פון פאַלק. דינען צום אייגענעם גאָט אין אַ פרעמד לאַנד האָט מען „טעאַרעטיש“ אפשר געקאָנט, אָבער ס'איז געווען אַ קולטורעלע אוממעגלעכקייט, ווייל דאָס דינען צו גאָט איז געווען פאַרבונדן מיט דעם קולטורעלן לעבן פון לאַנד.

די געצנדינערישע פעלקער האָבן ניט אויסגעהאַלטן דעם נסיון. דער דרוק פון דער פרעמדער קולטור און ציוויליזאַציע האָט מיטגעשלעפט אויך די אמונה פון די פאַרטריבענע פעלקער. די פּאָאָגניסטישע פאַרטריבענע פעלקער האָבן זיך טעאַרעטיש ניט געקאָנט אַנטקעגנשטעלן דער אמונה פון די נייע געטער, ווייל זיי, די פאַרטריבענע, זיינען דאָך געווען פּאָליטעאיסטן, געגלויבט אין אַ סך געטער. זיי האָבן זיך ניט געקאָנט שטעלן מיט קנאות קעגן נאָך איין גאָט אָדער געטער. אין אַ דור אָדער צוויי, האָבן זיי זיך אויס-געמישט מיטן זיגערנישן פאַלק.

יידן האָבן אָבער אויסגעהאַלטן דעם נסיון. פון טאָטאַלער אַסימילאַציע

* זע חיים טשרנוביץ, „תולדות ההלכה“, חלק שלישי, ז' 107; און יחזקאל קופמן, „תולדות האמונה הישראלית“, כרך רביעי, ספר ראשון, ז"ו 331-332, און 381-382.

האָט זיי געראַטעוועט דער מאַנאַטעאַזים. די גולים זיינען טאַקע געוואָרן אַן אינטעגראַלער טייל פון דער אַרומיקער ציוויליזאַציע. זיי האָבן אויך אַנגע-
נומען ביו אַ מאַס די אַרומיקע קולטור. זיי האָבן פאַרביטן זייער יהודית —
העברעאיש — אויף אַראַמעאיש. זיי האָבן אַפילו פאַרביטן דעם אידישן אַלף-
בית. אָבער דאָך איז געבליבן אַ באַשטימטער סעפאַראַטיזם, אַן אַפגעזונדערט-
קייט פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג — זייער אמונה אין איין גאַט. אין
דעם מאַנאַטעאַזים איז געלעגן דאָס קערנדל פון אַן אמונה וואָס איז ניט
צוגעבונדן בלויז צו לאַנד, צו אַ באַשטימטן שטיקל ערד, און צו אַ באַשטימטן
הייליקטום.

אמת, דער יידישער מאַנאַטעאַזים איז צונויפגעקניפט מיט יידישער
אויסדערוויילטיקייט, אויסדערוויילטן לאַנד, און אויסדערוויילטער שטאַט, וואָס
זיינען גאַטס וואוינונג. „זיין פייער איז אין ציון און זיין אויוון אין ירושלים“
(ישעיה לא, ט), אָבער וויבאַלד עס איז פאַראַן נאָר איין גאַט וואָס איז דער
האַר פון דער גאַנצער וועלט, דערהערט ער דאָך דאָס געשריי פון אַלע
לעבעדיקע באַשעפענישן, וואו זיי זאָלן נאָר ניט זיין. אזא גאַט קאָן מען ניט
פאַרבייטן אויף געטער פון האַלץ און שטיין. די פעלקער וואָס דינען צו אַזעלכע
נישטיקייטן, האָבן ניט גאַטס חסד אויף זיך. פאַר אַזא גאַט קאָן מען קעמפן
מיט קנאות.

ניט געקוקט אויף דער גרויסער פאַקטישער אַסימילאַציע פון די גולים
אין בבל, האָט דאָך ניט געקאָנט פאַרקומען קיין טאַטאַלע אַסימילאַציע, ווייל
די גולים זיינען ניט געוואָרן קיין געצנדינער. דאָס האָט געשאַפן אַ געוויסע
מאַס פון סעפאַראַטיזם, ווי ביי אַ היינטיקן אַסימילירטן יידן, וואָס האָט זיך
ניט אַפגעשמדט*.

דאָך איז די קעגנערשאַפט צום געצנדינסט געווען בלויז אַ נעגאַטיווע.
אַ נעגאַטיוו קאָן ניט זיין קיין גרויסער שעפערשישער פאַקטאָר. אָבער די גרויסע
און טיפע אמונה אין אַחדות אלקים איז געווען אַ פּאָזיטיווער פאַקטאָר. טיפע
אמונה אין איין איינציקן גאַט, וואָס איז די פאַרקערפערונג פון פולקומענקייט
און גוטסקייט, און זיין תורה, האָבן געפאָדערט אַ הייליק און ריין לעבן. די
דאָזיקע פאָדערונג האָט געשאַפן אַ נייעם דרך צו דינען גאַט. עס איז אויפ-
געקומען אַ ריטואַל וואָס האָט זיך ניט גענויטיקט אין דער פאַרמיטלונג פון
כהנים, גאָר אַן אַנדערער ריטואַל ווי אין בית-המקדש.

אין יענער צייט האָט זיך אַנגעהויבן אויסצופיקן די עבודה אין אַ בית-

* מער באַריכות וועגן דעם זען דצ"ו פון יחזקאל קופמן, ז"ל 80'36.

הכנסת. דאס איז געווען אַ דינען צו גאָט אַן קרבנות, אַן כהנים. אַ צערעמאָניאַל פון שבת, יום־טוב און ראש־חודש אַן קרבנות און אַן דעם אָנפיר פון כהנים און לווים. דער בית־הכנסת, אונזער איצטיקע שול, איז אַן אַריגינעלע יידישע שאַפונג, וואָס האָט גיט קיין גלייכן אין דער געצנדיגערישער וועלט. דער צערעמאָניאַל פון בית־מדרש האָט אָנגעהויבן אַריינצונעמען תפילה, ווידוי, תעניתים, קריאת־תורה, דורכפירן גרויסע צערעמאָניעס נאָך געבורט (מילה, געבן אַ נאָמען), חתונות, הספדים, דרשות, לערנען מיט קינדער (בית־הספר), אויסרופן אַבירות, צדקה, אַסיפות, און סעודת־מצווה. שלוחי־מצווה האָבן גענעכטיקט אין בית־המדרש, און דער בית־דין איז געזעסן אין בית־מדרש, געגעבן אַ גט, אָדער מחרים געווען און געגעבן אַ שבועה וועמען מען האָט געדאַרפט*.

חוץ דער אינסטיטוציע פון בית־הכנסת, האָט מען דעמאָלט אָנגעהויבן אויסצוטייטשן די תורה פאַר דעם טאַג־טעגלעכן לעבן. די תורה האָט אָנגע־זאָגט אָפצוהיטן מצוות. די נביאים האָבן געשטראַפט און געדראַט, און די יידן האָבן איצט מסכים געווען אַז די נביאים זיינען געווען גערעכט. גאָטס תורה איז אַ תורה פון לעבן. זיי האָבן מסכים געווען מיטן פאַרוואָס. אָבער ווי אַזוי?

„אין בבל האָט מען אָנגעהויבן צו זיין מער פאַרזיכטיק מיט מצוות. עס האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרשונג פון די פרטים פון מצוות. דאָס נאָכזוכן האָט זיך פאַרמערט פון טאַג צו טאַג און פון דור צו דור“ (דור דור ודורשיו“ פון א. ה. ווייס, חלק ראשון, ז' 48). עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס דרשנען פון דער תורה — דער וועג פון הלכה, — דאָס געפינען און פאַרמירן אַ פאַסיקע פאַרמע פון דער תורה פאַר די גייע תנאים פון לעבן.

דער וועג פון הלכה איז געווען אַ סיסטעם פון סומך זיין זיך אויף אַ פסוק, אויף אַ קבלה, אָדער אויסטייטשן די מצוות דורך באַשטימטע כללים פון לאַגיק. עס האָט זיך אָנגעהויבן וועבן אַ געוועב, וואָס האָט אַריינגענומען אַלטע קבלות, מנהגים, חומרות, קולאס, אַנזאַגונגען פון נביאים, ריטואַלן פון כהנים און לווים, לאַקאַלע קבלות, גייע תקנות, וואָס זיינען געווען גויטיק פאַר דער געגעבענער צייט, ווי למשל, די אַכצן תקנות פון דעם כתב אַמנה, און סיגים, על־פי דין און לפנים משורת הדין. דאָס אַלץ האָט געדאַרפט סיסטעמאַטיזירט ווערן און איינגעשטעלט ווערן אַזוי, אַז די גאַנצע אומה זאָל האָבן אַ קיום, כדי ביי איר זאָל זיך קאַנען שאַפן אַ הייליק לעבן, סיי פאַרן

* זע אליעזר לוי: „יסודות התפילה“, ז"ז 90-94.

כלל און סיי פאָר יעדן יידן באַזונדער, וואָס דאָס איז דער רצון פון גאָט. דער צוועק פון הלכה איז געווען ניט בלויז צוליב קיום האומה, ווי אַ סך פון אונדזערע היסטאָריקער מיינען. עס איז אַודאי ניט געווען גלאַט אַ קאַפּריז, אָדער אַ פאַרשווערונג פון אַ באַשטימטן קלאַס פון דער אומה. גע-רעכט איז ר. טראָווערס הערפּאָרד, וואָס שרייבט: „דער צוועק פון זייער אויס-טייטשן די תורה איז בעצם געווען אַ פּראַקטישער, נעמלעך: צו מאַכן די געטלעכע תורה וואָס איז געגעבן געוואָרן צו ישראל אַזוי, אַז ישראל זאָל זי קאַנען אַסימילירן“ („דהי פאַריסיס“, ז' 69).

און אָט איז נאָך אַ קלאַרערע שטעלע אין דעם דאָזיקן מערקווירדיקן בוך: „איינע פון די כאַראַקטעריסטיקעס פון עזראַן איז געווען דאָס, וואָס ער איז באַשטאַנען, אַז יעדער יחיד פון דער יידישער עדה האָט אויף זיך דעם חוב אויסצופאַלגן די מצוות פון דער תורה. אין דעם ליגט גאָטס רצון“ (ז' 71). אין פאַרמירן דאָס געוועב פון הלכה האָט געווירקט דער סתירותדיקער ספּעציפּיש-נביאישער באַגריף פון גאָט: אַ טראַנסצענדענטאַלער גאָט, וואָס איז אויסער דעם מענטשן און אויסער דער וועלט, און אויך אַ געזעלשאַפּט-לעכער גאָט, וואָס איז נאָענט צום מענטשן.

דער תלמוד, וואָס איז די פּרושימשע תורה, האָט איינגעשלאָסן (ניט אַפּגעטיילט פון דער הלכה) אַ סך אַגדות, וואָס זיינען פּול מיט המונישע אמונות אין דער הגשמה פון גאָט, ניט געקוקט אויף דעם וואָס דער תלמוד איז אָפּציעל געשטאַנען אויפן יסוד פון אַבסאָלוטער פאַרגייסטערונג פון גאָט און האָט אַרויסגעוויזן אַ לעגאַלע קעגנערשאַפּט צו הגשמה*.

עס דאַכט זיך אונדז, אַז מען קאָן גיין אַ היפש ביסל ווייטער: דער גאַנצער צוגאַנג פון הלכה צו דער תורה שטאַמט פון דעם ספּעציפּישן נביאישן באַגריף, אַז גאָט איז ניט בלויז אַן אַבסטראַקציע, נאָר אַז ער איז אויך אַ היסטאָרישער און געזעלשאַפּטלעכער גאָט, אַן אַנטראַפּאָמאַרפּישער גאָט, אַבער זיין הגשמה איז ניט קיין חושימדיקער באַנעט, נאָר אַ געזעלשאַפּטלעכער באַנעט. מען קאָן אים דערקענען לויט זיינע מידות. דערפאַר קאָן מען ניט אויסמאַלן אָדער אויסשניצן קיין בילד פון אים, אַבער מ'קאָן גיין אין זיינע וועגן.

אַ טראַנסצענדענטאַלער גאָט גיט באַפעלן, מצוות, חוקים שאין להרהר עליהם, וואָס מען טאָר איבער זיי ניט נאָכטראַכטן. זיי זיינען האַרב און ניט בויגעוודיק — דאָס איז דער אַגדהשער באַגריף פון עטיק און ריטואַל. אַבער

* דצ"ח פון ת. טשרנוביץ, ז' 315. מער באַריכות וועגן דעם ענין אין דעם גאַנצן קאַפיטל „התורה והתלמוד“, און ז"ו 313-315. ת. טשרנוביץ נעמט אַן דעם אויסטייטש פון יחזקאל קופּמן וועגן סתירותדיקן באַגריף פון די נביאים.

גאָטס מידות קאָנען מיר יאָ אָננעמען, ווייל ער איז דאָך אויך אַ געזעלשאַפֿט- לעכער גאָט וואָס איז פאַראַינטערעסירט אין דעם קיום פון דער גרופע, און דערפאַר האָבן זיינע באַפעלן אַ פאַרוואָס און אַ טעם. און דערפאַר זיינען די הלכות אַלעמאַל לקולא לגבי די שטרענגע אָנזאָגונגען פון דער אָגדהשער הלכה. הלכה איז פאַרבונדן מיט טאָג-טעגלעכקייט, מיט דעם לעבן פון יעדן מענטשן. „די אָנזאָגונגען פון דער תורה קאָנען ניט זיין קעגנעריש צו דער ווירקלעכקייט, ווייל אויב זיי וואַלטן זיך צונויפגעשטויסן מיט אונדזער וועלט און זיי וואַלטן געגריט די ווערטן פון ממשותדיקן קיום, דעם פיזיאָלאָגיש-ביאָלאָגישן, וואַלטן די רייד פון דער תורה ניט אַנטהאַלטן קיין רחמנות, חסד און שלום, נאָר צאָרן און נקמה“ („איש ההלכה“ מאת יוסף דוב הלוי סולוביצקי, „תלפיות“, שנה א', חוברת ג'ד, ז' 671. זע אויך ז"ו 671-676).

די הלכה איז געקומען מקיים צו זיין די פסוקים, אַז די תורה איז אַ תורה פון לעבן, צו קאָנען פאַנאָדערטיילן צווישן גוטס און שלעכטס, צווישן לעבן און טויט, צווישן ברכה און קללה (דברים ל, טו, יט). דער גאַנג פון הלכה איז צו קאָנקרעטיזירן די עטישע און ריטואַלע געבאַטן אויף אַזאָ מין אופן, אַז מען זאָל קאָנען מיט זיי לעבן, זיי דורכפירן אין לעבן. די הלכה האַלט, אַז די תורה איז ניט קיין תורה פאַר יחיד-סגולה, וואָס זאָלן קאָנען קומען אין פאַרבינדונג מיט די עולמות העליונים, מיט די העכערע ספערן, נאָר אַ תורה פאַר דעם דורכשניטלעכן מענטשן אויף אונזער ערד.

אַן הלכה איז די תורה אַן אַבסטראַקציע וואָס ניט מען קאָן זי מקיים זיין און ניט מען קאָן זי אָננעמען. דער תכלית פון הלכה אַפילו בנוגע ריטואַל איז אַראַפצונעמען די שאַרפֿקייט און די ניט-בויגעוודיקייט פון די אַבסטראַקטע באַפעלן פון דעם טראַנסצענדענטאַלן גאָט.

אַבער דאָס מיינט ניט, אַז הלכה איז אַפאַרטוניזם, דאָס צופאַסן זיך צו אומשטענדן. שייך איז דער זאָג פון ר' יוסף דוב סולוביצקי: „דער אידעאַל פון דעם מאַן פון הלכה איז צו מאַכן די רעאַליטעט אונטערטעניק צום יאָך פון הלכה“ (דצ"ו, ז' 670). נאָר הלכה ווייסט די באַגרענעצונג פון מענטשן, זיינע יכולות. הלכה איז ניט קיין בלינדער באַפעל, ניט קיין גזירה. הלכה האָט אַ געזעלשאַפֿטלעכע פונקציע.

אונזר איז ניט באַקאַנט קיין מאמר וואָס זאָגט קלאַר, אַז אַלע הלכות און אַלע מצוות זיינען גזירות המלך — באַפעלן וואָס מען טאָר ניט נאַכטראַכטן און מען טאָר ניט נאַכפאַרשן זייער טעם. פון דער משנה וואָס מיר האָבן פריער געבראַכט וועגן קן ציפור דרינגט רש"י פון איר אַרויס, אַז אַלע מצוות פון דער תורה זיינען חוקים און גזירות (רש"י לשון: „מדותיו מצוותיו

והוא לא לרחמים עשה, אלא להטיל על ישראל חוקי גזירותיו להודיע שהם עבדיו ושומרי מצוותיו וגזירות חוקותיו“). דער עיקר תוספות יום טוב“ גיט אויף דער דערמאנטער משנה א שארפן זאג: „ווען גאָטס געבאָטן וואָלטן געווען צוליב רחמנות וואָלט ער בכלל פאַרבאָטן צו שעכטן חיות און עופות“. די דאָזיקע משנה אין רש"י אַויסטייטש איז מסתמא דער מקור פאַר דעם זאָג וואָס מיר האָבן פריער געבראַכט פון „שפתי חכמים“ אויפן ערשטן פסוק פון דער סדרה חוקת (במדבר יט, א): „די גאַנצע תורה איז ניט מער ווי אַ גזירה פון אַ מלך“ — „ואף על גב דכל התורה כולה היא גזירת המלך“.

דאָס איז ניט דער אָנגענומענער כלל וועגן דער תורה אין תלמוד. אַ סך מער איז די אָנגענומענע מיינונג ביי די חז"ל, אַז די תורה איז געגעבן געוואָרן נאָר כדי איינצושטעלן אַ פרידלעכן וועג אין לעבן — „כל התורה כולה נמי מפני דרכי שלום“ (גיטין נט, ב). אויך אַזוי איז די מיינונג פון מאמרים פון מדרש וואָס מיר האָבן פריער געבראַכט, אַז די מצוות זיינען געגעבן געוואָרן כדי צו לייטערן דעם מענטשן. עס זיינען פאַראַן אַ סך אַזעלכע מאמרים, למשל: „תורה תחילתה גמילת חסדים וסופה גמילת חסדים“ (סוטה יד, א. זע דאָרט נאָך עטלעכע מאמרים) — די תורה הויבט זיך אָן מיט טאָן גנאָד — גאָט באַקליידט אַדם און חווה; און לאַזט זיך אַויס מיט גנאָד — ער איז זיך מתעסק מיט משהס קבורה.

הלכה האַלט ניט, אַז דער ריטואַל און צערעמאָניאַל און אויך דעם מענטשנס אויפפירונג בין אַדם לחברו האָבן אין זיך אַ מיסטישן כוח וואָס קאָן ווירקן אויף דעם טראַנסצענדענטאַלן כוח וואָס פירט די וועלט, אַז ער זאָל ווערן גוט צו אונדז. ניין, די הלכה מיינט די קאָנקרעטיזירונג פון גאָטס באַפעלן לויט די מענטשלעכע יכולתן און באַנעם, אַזוי אַז דער יחיד זאָל קאָנען רעאַליזירן אין זיין טאָג-טעגלעכן לעבן די אידעאַלע וועלט, וואָס גאָט האָט געהאַט בדעה אַז דער מענטש זאָל איינשטעלן, אַזוי אַז די געמיינדע, דער ציבור, זאָל ווערן אַ הייליקע געמיינדע.

די הלכה איז די גרופע-מאַראַל, דאָס איז דער יסוד פון דעם הלכהשן טייל פון תלמוד און דער גרעסטער טייל פון די פסוקים. אָבער ביי דער אַגדה איז יעדער דין אַ גזירה וואָס דאָרף ניט קיין טעם, קיין דערקלערונג. דערפאַר איז דער אַגדהשער דין שטרענג, ניט בויגעוודיק. ער בלייבט אין זיין גאַנצער שטרענגקייט אַפילו ווען ער שאַדט דעם קיבוץ. אַט זיינען עטלעכע מוסטערן וואָס אילוסטרירן אנדערע הנחות:

שבועה:

די אוראַלטע קבלה און אַגדה האָבן געקוקט זייער קרום אויף דעם

ענין שבועה. „אמרי אינשי: בין זכאי בין חייב לשבועה לא תועיל“ (ירושלמי, פרק שיש, הלכה ה) — זאגן מענטשן, עס מיינט אן אגדה, סיי גערעכט, סיי שולדיק, זאלסטו אויף זיך ניט נעמען קיין שבועה. דער „פני משה“ טייטשט אזוי: „שצריך לשמור עצמו מהשבועה ואפילו כסבור שזכאי ואמת הוא, ולא תכניס עצמך לשבועה“. איידער מען האָט געגעבן אַ שבועה צו עדות, האָט מען אויף זיי אָנגעוואָרפן אַן אימה מיט דראָאונגען: דו זאלסט וויסן אַז די גאַנצע וועלט האָט אויפגעציטערט ווען גאָט האָט אָנגעזאָגט אויפן באַרג סיני אַז „דו זאלסט ניט שווערן צו פעלשן מיטן נאָמען פון גאָט“ (שמות כ, ז), ווייל אויף אַלע עבירות האָט גאָט געזאָגט: ונקח — ער וועט פאַרגעבן, אָבער אויף אַ שבועה שטייט אין פסוק: לא ינקח — ער וועט ניט פאַרגעבן (בבלי, שבועות, לח, לט).

אין מדרש „עשרת הדברות“ ווערט אָנגעזאָגט: „אפילו אויף אַן אמת טאָר אַ מענטש ניט שווערן“. און אָט איז אַ מעשה: איינער אַ גרויסער גביר האָט קיינמאָל ניט גענומען קיין שבועה. פאַר זיין טויט האָט ער איבערגעלאָזט זיין זון אַ צוואה, אַז ער זאָל קיינמאָל ניט נעמען קיין שבועה, אפילו אויף אַן אמת. נאָך דעם גבירס פטירה, האָבן שווינדלער זיך דערוואוסט וועגן דער צוואה און זיינען געקומען מאָנען געלט ביים יורש. ער וואָלט געקאָנט שווערן און זיין פטור פון באַצאָלן, אָבער ער האָט ניט געוואָלט עובר זיין אויף זיין פאָטערס צוואה. דער סוף איז געווען, אַז די שווינדלער האָבן צוגענומען ביי אים זיין פאַרמעגן. גרויסע אומגליקן זיינען דערנאָך געקומען אויפן יתום: ניט נאָר האָט ער פאַרלוירן די גאַנצע ירושה, נאָר מען האָט אים נאָך אַריינגעזעצט אין תפיסה, ווייל ער האָט ניט געקאָנט באַצאָלן וואָס אַנדערע שווינדלער האָבן פון אים געמאַנט. זיין ווייב האָט אים געוואָלט אויסלייזן פון תפיסה, האָט זי אָנגעהויבן גיין וואָשן פרעמדע גרעט. זי איז געווען זייער אַ שיינע, און ווען זי איז געגאַנגען וואָשן די גרעט פון מאַטראָסן אויף אַ שיף, האָבן די מאַטראָסן זי געפאַנגען און אַוועקגעפירט אין אַ ווייטער מדינה. דער סוף איז אַ גוטער: גאָט באַלוינט דעם יתום פאַר זיין ערלעכקייט (מדרשים קטנים מקובצים, סדורים ומוגהים על ידי י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק, ז"ז 77-78).

אָבער די הלכה האָט ניט אָנגענומען די האַרבקייט פון שבועה. ניט נאָר מעג מען שווערן, נאָר אין באַשטימטע פּאַלן פון אַ דין-תורה רעדט מען צו איינעם פון די בעלי-דין צו נעמען אַ שבועה. פסקנת דער „חושן משפט“ (סימן ט, ז): „שכיר הבא להשבע“ — ווען אַ געדונגענער אַרבעטער קומט שווערן, מאַכט מען עס פאַר אים ניט שווערן און מען דראָט אים ניט. עס

איז אַ כּלל, אַז פּאַר די וואָס קומען שווערן מאַכט מען עס פּאַר זיי ניט גרינג, חוץ פּאַר אַ געדונגענעם אַרבעטער, וועמען מען רעדט צו און מען זאָגט צו אים: „ערגער זיך ניט, שווער און נעם וואָס דיר קומט“ — „פותחין לו תחילה“. גאַר אַן אינטערעסאַנטע ראַנגלעניש גייט אָן צווישן הלכה און אַגדה אין דעם ענין נידה.

דער טערמין „נידה“ אין זיין אורשפרינגלעכן זין מיינט: דערווייטערט, אָפּגעזונדערט, פּאַרוואַגלט. „שבעת ימים תהיה בנדתה“ (ויקרא טו, יט) — זיבן טעג זאָל זי זיין אין איר אומריינקייט. מאַכט רש"י: זי זאָל זיין דער-ווייטערט פון באַרירונג מיט אַלע מענטשן, אַזוי ווי „ומתבל ינדהו“ (איוב יח, יח) — און פון דער וועלט וועט מען אים פּאַרוואַגלען, דערווייטערן.

די האַרבקייט און דעם טאַבו פון נידה אין די אַמאָליקע צייטן באַשרייבט דער רמב"ן זייער קלאַר אין זיין פירוש אויפן פסוק וואָס רחל האָט געזאָגט צו לבנען: „זאל ניט פּאַרדריסן אין די אויגן פון מיין האַר וואָס איך קאָן ניט אויפשטיין פּאַר דיר, ווייל דער שטייגער פון ווייבער איז איצט ביי מיר“ (בראשית לא, לה). זאָגט דער רמב"ן: „והנכון בעיני“ — די ריכטיקייט אין מיינע אויגן איז, אַז אין אַמאָליקע צייטן זיינען די נידות געווען זייער דערווייטערט. זיי האָבן ניט געטאַרט זיין נאָענט צו מענטשן און האָבן ניט געטאַרט ריידן צו זיי, ווייל גאַר אַמאָליקע מענטשן האָבן שוין געוואוסט, אַז דער הויך זייערער איז שעדלעך.

איך וויל נאָך דערמאָנען, אַז זיי פּלעגן זיצן אָפּגעזונדערט אין אַ געצעלט, וואוהין קיין מענטש האָט ניט געטאַרט אַריינגיין, ווי אונזערע חז"ל האָבן דערמאָנט אין אַ ברייטא פון מסכתא נידה: „מען טאַר ניט אַנרירן קיין נידה, ר' נחמיה זאָגט, אַז אַפילו די רייד, עס מיינט, דער הויך וואָס גייט אַרויס פון איר מויל איז טמא. ר' יוחנן האָט געזאָגט, אַז מען טאַר ניט נאָכגיין אַ נידה און מען טאַר ניט טרעטן אויף דער ערד וואָס זי טרעט, ווייל די ערד וואָס זי באַרירט איז טמא ווי די ערד פון אַ מת. מען טאַר אויך ניט הנאה האָבן פון איר אַרבעט. דערפאַר האָט רחל געזאָגט צו לבנען: 'דאַרפן דאַרף איך אויפשטיין פּאַר מיין האַר און קושן זיינע הענט, אַבער איך בין אין נידה און טאַר זיך ניט דערנענטערן צו דיר און דו טאַרסט ניט אַריינקומען אין מיין געצעלט, ווייל דו טאַרסט ניט טרעטן אויף דער ערד וואָס מיינע פיס האָבן באַטראַטן. און לבן האָט געשוויגן און האָט איר ניט געענטפערט, ווייל מען טאַר ניט ריידן מיט קיין נידה, ווייל אירע רייד זיינען מטמא“.

אויף דעם פסוק (ויקרא יח, יט), „און צו אַ פרוי ווען זי איז אומריין אין איר נידה-צייט זאָלסטו זיך ניט דערנענטערן אַפּצודעקן איר שאַנד“,

ברענגט דער רמב"ן א סך „וויסנשאפטלעכע“ ראיות ווי שעדלעך און געפער-
לעך א נידה איז: „ווען זי וועט א קוק טאן אין א שפיגל, וועלן זיך אויף
אים באווייזן רויטע פלעקן ווי בלוט, און אַוודאי אויף א פאַלירטן גלאַנציקן
מעטאַל, ווייל די שלעכטע נאַטור, וואָס איז שעדלעך, וועט ברענגען אַ פּלאַג,
און די שלעכטע לופט באַהעפט זיך מיט דעם שפיגל-גלאַז“.

דעם רמב"ן'ס דערקלערונגען און די האַרבקייטן פון דער ברייטא וואָס
ער ברענגט שטימען אַגב מיט דעם באַגריף נידה אין דעם וועלט-פּאַלקלאַר*.
אין דער גמרא גייט אַן אַ געראַנגל צווישן דער האַרבקייט פון דער אַגדה
וועגן נידה, וואָס דערקלערט זי ווי אין חרם און דערווייטערט זי פון דער
וועלט, און דער הלכה, וואָס האַלט פון תיקון העולם.
זאָגט די גמרא :

„תניא, היה ר' מאיר אומר — מיר האָבן געלערנט, רבי מאיר האָט
געזאָגט: פאַרוואָס האָט די תורה אָנגעזאָגט אַז אַ נידה דאַרף זיין אומריין
גאַנצע זיבן טעג? ווייל דער מאַן ווערט צוגעוואוינט צו זיין מיט זיין ווייב
און ער ווערט גלייכגילטיק צו איר, האָט די תורה אָנגעזאָגט, אַז זי זאָל זיין
אומריין זיבן טעג יעדן חודש וועט זי דערנאָך זיין באַליבט ביי אים ווי אין
דעם טאָג פון דער חופּה“ (נידה לא, ב).

דאָ איז שוין נידה ניט קיין ענין פון טאַבו אָדער גזירה, נאָר פשוט
צוליב תיקון העולם, צוליב אַ שיינעם משפּחה-לעבן.

נאָך קלאַרער ווערט עס אַרויסגעבראַכט אין דער פּלוגתא צווישן ר'
עקיבא און די זקנים. די אַמאָליקע זקנים האָבן געזאָגט :

„אַ נידה טאָר ניט צושוואַרצן די ברעמען, זיך אַפּפאַרבן דאָס פנים,
אָדער זיך אויספּוצן אין קאַלירטע קליידער. איז געקומען רבי עקיבא און
האָט געזאָגט: אויב אזוי, וועט איר זי דאָך פאַרמיאוסן פאַר איר מאַן און
ער וועט זי אַפּנטן. איי, עס שטייט: 'הדהוה בנדתה' — אַז זי, וואָס איז קראַנק,
אומריין, אין איר אַפּגעזונדערקייט? מיינט עס, אַז זי זאָל בלייבן אומריין
ביז זי וועט זיך טובל זיין“ (שבת סד, ב).

רש"י טייטשט: עס מיינט, אַז אַפילו נאָך דעם ווי איר נידה האָט זיך
אַפּגעשטעלט, איז זי ניט ריין ביז זי איז זיך טובל.

דאָ איז קלאַר, אַז די הלכה האָט ממש אַפּגעוואָרפן די אַגדהשע גלויבנס
אַרום נידה. עס קאָן זיין, אַז די הלכה, וואָס איז מקיל, איז אויפּגעקומען נאָך

* זע דושיימס פּרייזערס פּאַרקירצטע אויפּלאַגע פון „דהי גאָלדען באַן“, ז' 606, און
יהושע טראַכטענבערגס „דושוואיש מעדושיק ענג סופּערסטישאַן“, ז' 185.

דעם ווי פיל-ווייבעריי איז געוואָרן אַ זעלטנקייט. ווען אַ מאַן האָט נאָר איין פרוי און זי וואָלט זיך אין צייט פון נידה אינגאַנצן געמוזט אָפּשיידן פון אים און פון שטוב-לעבן, וואָלט געווען אוממעגלעך צו פירן די באַלעבאַ-טישקייט, מוז זי דעריבער זיין אין שטוב, דאַרף זער מאַן קוקן אויף איר, מוז זי זיך צופּוצן. אפשר איז אויך ניט קיין צופאַל, וואָס רבי עקיבא איז דער מקיל, ער האָט געהאַט אַ סך דרך-אַרץ פאַר דער פרוי.

ווי ווייט די הלכה איז זיך פאַנאַדערגעגאַנגען מיט דער האַרבער טראַג-דיציע, קאָן מען זען פון דער ווייטערדיקער שקלא-וטריא אין דער גמרא: „האָט מען געפרעגט: מעג אַ נידה שלאָפן מיט איר מאַן אין איין בעט ווען זי איז אין אירע קליידער און ער איז זיינע קליידער? האָט רב יוסף געזאָגט: מען מעג דערלאַנגען צום טיש אָן עוף און קעז, וואָס ווערן אינאיינעם ניט געגעסן, אַזוי זאָגט בית שמאי. בית הלל זאָגט: ניט מען מעג זיי דער-לאַנגען אויף איין טיש און ניט מען מעג זיי עסן אינאיינעם“ (שבת יג, א).

דער דין בלייבט טאַקע, אַז מאַן און ווייב טאָרן ניט שלאָפן אין איין בעט ווען זי איז נידה, אַפילו ווען זי איז אין אירע קליידער, ווייל איינער וועט ניט אָפּשטעלן אָדער ניט דערמאַנען דעם אַנדערן. דאָס איז אַ סיג, אָבער וואָס פאַר אַ מהלך פון דעם אור-טאַבו וועגן נידה ביי דער הלכה.

אָבער די אַגדה איז ניט צופרידן מיט אַזאַ קולאַ. באַלד טאַקע אויף דעם זעלביקן דף ברענגט די גמרא אַ מעשה, ווי איינער אַ למדן, אַ פרומער ייד, איז געשלאָפן מיט זיין ווייב אין איין בעט בקרבת בשר, ניט אין נידה-צייט, נאָר אין די שבועה נקיים, אין די זיבן טעג פון אַ זבה, וואָס טוט זיך אָן אין ווייסן, כדי צו זען צי זי בלוטיקט באמת ניט מער. דער למדן איז דערפאַר געשטאַרבן יונג. גאָט האָט אים געטייט.

דאָס איז נאָך ווייניק פאַר דער אַגדה. קומען צוויי אמוראים און באַוואַ-רענען זיך, אַז חלילה וחלילה, ס'איז ניט געווען בקרבת בשר, דאָס וואָלט דער למדן דאָך געוואוסט אַז מען טאָר ניט, נאָר זיי זיינען געשלאָפן אין אַ ברייט בעט, האָט ער געמיינט אַז מען מעג. קומט אַן אַנדער אמורא און באַוואַרנט זיך נאָך מער: ניט קיין נאַקעטע איז זי חלילה געווען, זי איז געווען אָנגעטאַן אין אַ פאַרטעך, וואָס האָט צוגעדעקט איר נאַקעטקייט פון די לענדן אַראָפּ.

די זעלביקע מעשה איז פאַראַן אין אַן אַנדער וואַריאַנט אין „תנא דבי אליהו רבה“, פרק ט"ו, און אין „אבות דרבי נתן, פרק ב'. דאָרט שלאָפט ער מיט איר אָנגעטאַנערהייט אין איין בעט, ניט אין נידה-צייט, נאָר אין די ימי הליבוך, איידער זי האָט זיך געטובלט, און דאָך האָט גאָט אים געטייט... וואָס פאַר אַ מרחק צווישן דער אַגדה און דער הלכה!

די דינים אין שולחן-ערוך זיינען בלי ערך מקיל אין ענין נידה אין פארגלייך מיט דער ברייתא וואָס דער רמב"ן האָט געבראַכט, ווייל די ברייתא פאַרלאָזט זיך אויף עלעמענטן פון דער אַגדה. דערפאַר טאָר מען אָפילו קיין הנאה ניט האָבן פון דער אַרבעט פון אַ נידה. אָבער די הלכה זאָגט: „אַלע זאָכן וואָס אַ פרוי טוט פאַר איר מאַן, מעג זי אויך טאָן אין צייט פון איר נידה, חוץ אַנגיסן פאַר אים אַ גלאַז און עס אַוועקשטעלן פאַר אים אויפן טיש, סיידן זי טוט עס מיט אַ שינוי, אַנדערש ווי געוויינטלעך, למשל: דער-לאַנגען דאָס מיט דער לינקער האַנט, אָדער מאַכן אַן אַנדער ענדערונג“ (יורה דעה, הלכות נידה, קצה, י).

דעם זעלביקן געראַנגל צווישן דעם גורדין פון דער אַגדה און דעם געזעלשאַפטלעכן איינשטעל פון דער הלכה געפינען מיר וועגן דאַווענען. די משנה אין ברכות (פרק חמישי, משנה א') זאָגט סתם, אַז ווען איינער האַלט אין מיטן דאַווענען, טאָר ער ניט מפסיק זיין און ענטפערן, אָפילו ווען דער מלך באַגריסט אים. ער טאָר ניט מפסיק זיין, אָפילו ווען אַ שלאַנג וויקלט זיך אַרום זיין קנעכל.

די הלכה פסוקה לויט דער גמרא איז אַנדערש: מען טאָר ניט מפסיק זיין גאָר ווען די שלאַנג איז ניט אויפגערעגט, ווייל סתם אַ שלאַנג בייסט ניט. אָבער אויב אַן עקדיש פאַלט אָן, מעג מען מפסיק זיין. ווען דער מלך וואָס באַגריסט איז אַ יידישער טאָר מען ניט מפסיק זיין, אָבער ווען דער באַגריסער איז אַ גויאישער מלך אָדער שר מעג מען מפסיק זיין, ווייל עס איז פאַראַן אַ סכנה. בכלל מעג מען מפסיק זיין ווען עס שטייט פאַר אַ סכנה, אָבער ניט ווען עס האַנדלט זיך וועגן געלט-פאַרלוסט (זע גמרא ברכות דף לג און „אורה חיים“ הלכות תפילה סי' קו; זע אויך „באר היטב“ דאָרט סעיף א).

דאָס איז דער דין, אָבער די אַגדתא נעמט אים ניט אָן. אַ פרומער ייד וועט ניט מפסיק זיין אָפילו צוליב אַ גויאישן מלך: „תנו רבנן, מעשה בחסיד אחד“ — אַ מעשה מיט אַ פרומען יידן, וואָס האָט געדאַוונט און ס'איז געקומען אַ גויאישער שר און האָט אים באַגריסט און דער פרומער ייד האָט אים ניט געענטפערט. פאַרשטייט זיך, אַז ס'האָט זיך אויסגעלאָזט צו גוטן (ברכות לבי"ג).

די אַגדה וויל ניט וויסן פון קיין פשרות, אָפילו ווען עס קומט צו הצלת נפשות — צו ראַטעווען מענטשלעך לעבן.

זאָגט די תוספתא: „אַ מחנה יידן, וואָס גויים האָבן געזאָגט צו זיי: גיט אונדז אַרויס איינעם פון אייך און מיר וועלן אים טייטן, אויב ניט, וועלן מיר

אייד אַלעמען הרגענען, זאָלן זיי זיך בעסער לאָזן אַלע אויסהרגענען און ניט אַרויסגעבן קיין יידישן נפש. אויב אָבער די גויים האָבן אָנגעוויזן אויף איינעם פון זיי, אַזוי ווי יואָב האָט אָנגעוויזן אויף שבע, דעם זון פון בכרי (שמואל-ב כ, כא), זאָלן זיי אים אַרויסגעבן, כדי אַלע זאָלן ניט געהרגעט ווערן (ירושלמי, תרומות, סוף פרק שמיני ; תוספתא פרק שביעי).

די אַגדה איז ניט צופרידן פון אַזאַ פסק-דין :

„עולא, דער זון פון קושר, איז פון מלכות פאַרמשפט געוואָרן צום טויט,

איז ער אַנטלאָפן קיין לוד צו ר' יהושע, דעם זון פון לוי.

„דער מלכות האָט געשיקט נאָך אים אַן אַפטיילונג זעלנער, וואָס האָבן אַרומגערינגלט די שטאָט און געזאָגט צו די איינוואוינער : אויב איר וועט ניט אַרויסגעבן עולא, וועלן מיר חרוב מאַכן די שטאָט. ר' יהושע איז אַוועק צו עולא, האָט אים איבערגערעדט און אים איבערגעגעבן צום מלכות. אליהו הנביא פלעגט אַפט זיך אַנטפלעקן צו ר' יהושע. אָבער נאָך יענער געשעעניש האָט אליהו זיך מער ניט באַוויזן. האָט ר' יהושע געפאַסט דרייסיק טעג און אליהו האָט זיך צו אים באַוויזן. האָט ר' יהושע געפרעגט : רבי, פאַרוואָס ביסטו ניט געקומען ? האָט אליהו אים געענטפערט : וואָס מיינסטו, איך וועל זיך חבֿרן מיט אַ מסור ? האָט ר' יהושע געפרעגט : האָב איך דען ניט געטאָן על־פי דין ? האָט אליהו געענטפערט : איז עס אַ דין פאַר אמת־פרומע מענטשן ? זאָל עס געטאָן ווערן דורך אַנדערע, ניט דורך דיר“ (ירושלמי, דאַרטן : אויך בראשית רבה, סדרה ויגש).

די הלכה פסוקה איז לויט דער תוספתא, וואָס מיר האָבן געבראַכט פון ירושלמי, און ניט לויט דער אַגדה (רמב"ם, הלכות יסודי התורה, ה, ה, און „יורה דעה“, הלכות עבודת כוכבים, קנו, א. די שקלא־וטריא דאַרטן וועגן חייב מיתה איז גענומען פון דער גמרא וועגן דעם ענין).

מען קאָן אָננעמען ווי אַ כלל, אַז די אַגדה איז מער מחמיר ווי די הלכה. הלכה איז פאַר דעם דורכשניטלעכן מענטשן, אָדער די מעגלעכע קדושה, וואָס אַ מענטש קאָן דערגרייכן מיט דער געוויינטלעכער מענטשלעכער אַנשטרענג־גונג. די עטיק פון דער אַגדה איז דאָס אוממעגלעכע פאַר דעם דורכשניטלעכן מענטשן.

די עטיק פון דער אַגדה איז די אַפשיגלונג פון די שטרענגע געבאַטן פון דעם טראַנסצענדענטאַלן גאָט, וואָס קאָן ניט האָבן קיין באַרירונג מיט דעם מענטשן. ער גיט באַפעלן און דער מענטש מוז זיי אויספאַלגן און ניט פּרעגן קיין פאַרוואָס. די הלכה איז די צופאַסונג פון די גזירות צו די עקזיס־טירנדיקע געזעלשאַפטן, צום ילוד־אשה, וואָס האָט באַגרענעצטע כוחות.

* * *

אפילו אין די געציילטע פאלן וואו אגדה איז מקיל, וואָגט ניט די אַגדהשע הלכה צו באַהויפטן אַז מען זאָל אָפּשאַפן די חומראַ איצט. זי שטעלט עס אַרויס ווי אַן אידעאָל לעתיד לבוא. אַ גוטער מוסטער איז דער מערקווירדיקער מדרש וועגן ממזר:

„ושבתי ואראה את כל העשוקים אשר נעשים תחת השמש“ (קהלת ד, א) — און איך האָב ווידער באַטראַכט אַלע אונטערדריקונגען וואָס ווערן דורכ־געפירט אונטער דער זון, און „והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם“ — און אַט זיינען די טרערן פון די באַעוולטע און ס'איז ניטאָ ווער עס זאָל זיי טרייסטן. דניאל דער שניידער האָט אויסגעטייטשט דעם דאָזיקן פסוק אויף ממזרים: „דער טאַטע זייערער האָט געזינדיקט און וואָס זיינען שולדיק די דאָזיקע באַשעפענישן? דער טאַטע זיינער האָט מזנה געווען מיט איינער פון די עריות און זי האָט אים געבוירן, וואָס איז ער שולדיק?“ און דער פסוק זאָגט ווייטער: „ואין להם מנחם אלא מיד עושקיהם כוח“ (דער מדרש האָט צוגעשטעלט דאָס וואָרט אלא) — און ס'איז ניטאָ ווער עס זאָל זיי טרייסטן נאָר פון דער האַנט פון זייערע אונטערדריקער וואָס האָבן מאַכט. וועמענס האַנט? דאָס מיינט מען פון דער האַנט פון דעם גרויסן סנהדרין פון ישראל, וואָס קוקט אויף זיי, אויף די ממזרים, מיט דעם כוח פון דער תורה און דערווייטערט זיי צוליב דעם פסוק „לא יבוא ממזר בקהל ה'“ — אַ ממזר טאָר ניט ווערן קיין טייל פון דער עדה פון גאָט (דברים כג, א). „ואין להם מנחם“ — עס איז ניטאָ ווער עס זאָל זיי טרייסטן, דאַרף איד, גאָט, זיי טרייסטן. איצט, אויף דער דאָזיקער וועלט, האָבן יידן אין זיך פסולות. אָבער לעתיד לבוא, האָט געזאָגט דער נביא: „והנה מנורת זהב כולה“ (זכריה ד, ב) — איד האָב ערשט געזען די מנורה איז אינגאַנצן פון ריינעם גאָלד. איד האָב געזען, אַז גאַנץ ישראל, אַלע יידן, זיינען ריין ווי גאָלד, ניטאָ אין זיי קיין פסול „ויקרא רבה“, סוף פרשה לב; „קהלת רבתי“, פרק ז, ג).

דער „לעתיד לבוא“ מיינט דאָ אי משיח־צייטן אי עולם־הבא. דער ממזר וועט האָבן עולם הבא, אפילו ווען ער איז דאָ אַן אַרױסגעשױטענער. די אַגדה קאָן ניט אָפּפּרעגן קיין דין למעשה, ווען זי איז אפילו מקיל, טוט זי דאָס „לעתיד לבוא“, אָבער ניט למעשה, איצט.

ווי אַ כלל, לערנט מען ניט קיין דין פון דער אַגדה, זאָגט הרב ר' צבי הירש חיות: „ונשאר לנו עוד לדבר מעניני אגדה — עס איז אונדז נאָך איבערגעבליבן צו ריידן פון דעם ענין אַגדה, וואָס איז אַ גרויסער טייל פון

תלמוד און א גרויסער צווייג אין דער תורה און איז צעשפרייט אין דער משנה און אין די ברייתות און אין ביידע תלמודים (תלמוד בבלי און תלמוד ירושלמי), און הגם אין דער אגדה זיינען ניט פאראן קיין ענינים וואס זיינען מכריח און נויטיק פאר הלכה און למעשה, איז אבער דער ווערט פון דער אגדה זייער און זייער וויכטיק גאר פון אן אנדער צד («מבוא האגדות», געדרוקט צו אלע גוטע אויסגאבעס פון «עין יעקב»).

דאס איז בדרך-כלל. עס זיינען אבער פאראן גאר, גאר א סך אויסנאמען סיי אין דער משנה און סיי אין דער גמרא, וואו מען לערנט אפ א הלכה פון אן אגדה. אט איז איין מוסטער:

א בת כהן, וואס האט חתונה מיט א ישראל, וועט דער זיווג ניט געלינגען. וואס וועט געשען? זאגט רב חסדא: זי וועט אדער ווערן אן אלמנה, אדער זי וועט אפגעגט ווערן; אויב ניט, וועט זי ניט האבן קיין קינדער. רב חסדא דרינגט עס ארויס פון דער נאענטקייט פון די צוויי פסוקים וואס אין ויקרא כב, יג. דארט שטייט געשריבן: «א כהנס טאכטער וואס וועט נעמען א מאן א פרעמדן (עס מיינט, ניט קיין כהן), טאר זי ניט עסן פון דער הייליקער תרומה». באַלד נאך דעם פסוק קומט דער פסוק י"ד: «און די טאכטער פון א כהן וואס וועט ווערן אן אלמנה אדער א גרושה און קיין קינדער האט זי ניט». די נאענטקייט פון די פסוקים, זאגט רב חסדא, איז א סימן אז דער שידוך פון א כהנס טאכטער מיט ניט קיין כהן וועט ניט געלינגען. זי וועט ווערן אן אלמנה אדער א גרושה, אדער זי וועט ניט האבן קיין קינדער, זי וועט בלייבן אן עקרה.

ס'איז דאך קלאר אז עס איז אן אגדה, ניט קיין הלכה פסוקה, ווייל ווי קאן מען אפסקענען אז אזא שידוך וועט ניט געלינגען? עס איז ריינער פאלקלאר, אן אגדה, דאך איז עס אן אסמכתא אויף א דין פון רבי שמעון, וואס זאגט אז אזא סעודה איז ניט קיין סעודת-מצווה און א תלמיד-חכם טאר פון איר קיין הנאה ניט האבן, און וויבאלד עס איז ניט קיין סעודת-מצווה, קאן מען אויסטייטשן פון יענעם שטיקל גמרא, אז אויב ער איז געגאנגען צו אזא סעודה און ער האט פארגעסן צו פארברענען דעם חמץ, מוז ער זיך אומקערן און קאן ניט מבטל זיין דעם חמץ, ווי ער קאן עס טאן ווען ער גייט צו א דבר-מצווה*.

* זע פסחים מט, א; זע אויך רמב"ם, הלכות דעות, פרק חמישי, הלכה ב, און דעם «כסף משנה» אויף דער דאזיקער הלכה. עס איז א הלכה פסוקה, און ווען א בת-כהן האט חתונה מיט ניט קיין כהן, עס מיינט א לוי אדער א ישראל, איז די סעודת-אירוסין ניט קיין סעודת-מצווה.

דאָ איז קלאַר, אַז אַ דין ווערט אַרױסגעדרונגען פון אַן אַגדה. דאָס איז בלויז איין מוסטער, אָבער אין דער גמרא זײנען פאַראַן אַ סך אַזעלכע פאַלן. שפּעטער, נאָך די גאונים, ווען דער תּלמוד איז פאַרהײליקט געוואָרן, זײנען אַ סך תּלמודישע אַגדות געוואָרן דער יסוד פון הלכות, ווייל ראשית זײנען סײ אין דער גמרא און סײ אין דער משנה די אַגדות ניט קיין באַזונדערע אָפּטיילונג. אַגדה און הלכה זײנען אַזוי צונויפגעפּלאַכטן, אַז גאַנץ אָפּט איז שווער צו געפּינען די גרענעץ צווישן זײ. די בעל־התּלמוד האָבן פון אַגדה ניט געמאַכט קיין באַזונדער ספר און אָפּילו ניט קיין באַזונדערע פרקים. שנית, זײנען אַ סך פון די אַגדות אַזוי אַרײן אין האַרצן פון פּאָלק און זײנען געוואָרן אַזוי באַליבט, אַז מ'האַט זײ בשום אופן ניט געקאַנט אינגאַרין. זעען מיר דערפאַר, אַז אַ סך אַגדות זײנען געוואָרן הלכות פּסוקות. אַט זײנען עטלעכע פון זײ: זאַגן קדיש און די מערסטע מנהגים פון אַבילות, בלאָזן שופּר אין חודש אלול, אסתר־תּענית, כּסא־אליהו אויף אַ ברית, און פירן זיך ווי אַן אָבל אין דער צײט פון ספּירה.

„עס קאָן זײן, אַז ווען די גאונים, אָדער אײנער פון זײ, וואָלטן [געווען] אָפּגעטיילט די אַגדות פון די הלכות אין תּלמוד און וואָלטן [געווען] געמאַכט באַזונדערע ספרים אָדער אײן ספר פון דער אַגדה, וואָלט זיכער דער דאָזיקער ספר אַגדה פאַררעכנט געוואָרן ווי אײנער פון די ספרים חיצונים און מען וואָלט אויף אים גוזר געווען גניזה, מען וואָלט ניט דערלויבט אים אַראָפּ־צושרייבן אָדער איבערצודרוקן“*.

די שפּעטערדיקע מחמירים, ווי ר' יעקב בן אַשר, דער בעל־הטורים, אָדער ר' יוסף קאַרו, דער בעל־שולחן־ערוך, און די אַלע אַחרונים, האָבן זיך נאָך מער פאַרלאָזט אויף אַגדות און מנהגים, אָבער דאָס פרעגט ניט אָפּ דעם געדאַנק, אַז אַגדה איז אַ פּועל־יוצא פון דעם טראַנסצענדענטאַלן באַגריף פון גאָט און אַז די הלכה איז דער פּועל־יוצא פון דעם באַגרענעצטן אַנטראָפּאַ־מאַרפיזם, וואָס די נביאים האָבן אונדז איבערגעגעבן.

ג.

דער אַרטאָדאָקסישער קוק אויף הלכה איז וואָס מיר רופן „פּונדאַמענט־טאַליסטיש“. יעדער דין, יעדער סיג לסיג, יעדער אָנגענומענער מנהג וואָס איז פאַרשריבן פון די ראשונים אָדער אַחרונים, איז אַ געבאָט וואָס איז אונדז געגעבן געוואָרן אויפן באַרג סיני דורך אַן אײנמאַליקער התגלות. מיר

* זע באריכות וועגן דעם ענין אין „תולדות הפוסקים“ פון רב צעיר, חלק ראשון, ז"ו 29' ועד בכלל.

קאנען ניט און מיר טארן ניט מינערן, אפט אפילו ניט צוגעבן עפעס צו דעם קאמפלעקס הלכה, ווייל די אויטאריטעט פון איצטיקע רבנים איז קליין לגבי אמאליקע פוסקים, און אודאי כלפי די תנאים און אמוראים.

עס איז א כלל ביי די פרומע ארטאדאקסן, אז מיט יעדן דור ווערט דער מענטש גייסטיק קלענער. זיי נעמען אן ווי א הלכה פסוקה די אגדהשע מאמרים פון דער גמרא: «טובה צפורגן של ראשונים מכריסן של אחרונים» (יומא ט, ב) — דער נאגל פון די אמאליקע איז וויכטיקער, גרעסער, פון דעם גאנצן לייב פון היינטיקן מענטשן. אדער: «אם ראשונים בני מלאכים» — אויב די אמאליקע זיינען געווען מלאכים, זיינען מיר, די היינטיקע, בלויז מענטשן, און אויב די אמאליקע זיינען געווען מענטשן, זיינען מיר ווי אייזלען, אבער ניט אזוי גוט און פרום ווי דאס אייזל פון רבי חנינא, דעם זון פון דוסא, אדער ווי דאס אייזל פון רבי פנחס, דעם זון פון יאיר, נאך ווי אנדערע, פראסטע אייזלען (שבת קיב, ב).

אזא דעפעטיסטישער און שיפלותדיקער צוגאנג צו זיך אליין מאכט די הלכה א צוואנג-יאקע. דער דאזיקער צוגאנג איגנארירט די רעאליטעט פון איצטיקן טאג-טעגלעכן לעבן און די פאקטן פון געשיכטע.

עקסטרעמע גרופעס זיינען פאראן אין אלע באוועגונגען און אין אלע אמונות. ביז א געוויסן גראד זיינען זיי אויך דערפאלגרייך. עס געפינען זיך אלעמאל יחידים וואס גראד דער עקסטרעמיזם איז פאר זיי צוציענדיק, אבער פאר דעם דורכשניטלעכן מענטשן פון אונדזער דור איז די הלכה פון דער פרומער ארטאדאקסיע א טויטער אות.

דאך איז די וויכטיקייט פון דער פרומער ארטאדאקסיע ניט אפצושאצן. זי שטייט אויף דער וואך און דערלאזט ניט צו קיין האסטיקע שינויים. איר תמימות און טיפע אמונה זיינען שעפעריש. איר אפהיטן די אלטע טראדיציעס מיט אלע פרטים מאכט פון אלט יידישקייט א לעבעדיקן וועזן. איר אפגעבן זיך מיט לערנען תורה איז א קוואל פאר אמת-טיפער יידישער לומדות. מען טאר זי ניט באקעמפן און מען דארף זי שטיצן און העלפן אויפהאלטן אירע אינסטיטוציעס. מען דארף נאך זען, אז די ארטאדאקסיע זאל ניט ווערן דער דאמינרנדיקער כוח אין יידישן לעבן. איר אומטאלעראנג צו אפנייגער און קעגנער איז א מקור פאר מחלוקת און צעריסנקייט.

די אולטרא-רעפארמער זיינען געגאנגען צום צווייטן עקסטרעם, און האלטן אז דער גאנצער יידישער ריטואל איז ניט מער ווי א זאמלונג פון צערעמאניעס און טאבוס און קיין שום אינערלעכע ווערטן. אזא צוגאנג מאכט צונישט די גאנצע יידישע געשיכטע. אומזיסט זיינען

געווען אונדזערע ליידן, נאָריש איז געווען אונדזער קידוש-השם, זינלאָז — אונדזער אויפהאַלטן זיך ווי אַן אומה. אַ פאַרשטיינערט רעשטל האָט זיך קרוב צו צוויי טויזנט יאָר געקלאַמערט אין נאָרישע, אָפגעלעבטע און פוסטע צערעמאָניעס און פרימיטיווע טאַבוס און זיך געמאַטערט.

חוץ דעם, צו וואָס אויפהאַלטן יידישקייט? די אַבסטראַקטע עטיק פון תנ"ך איז געוואָרן דער קנין פון דער גאַנצער אייראָפּאישער ציוויליזאַציע. אַן תורה שבעל-פה, אַן הלכה, איז נישטאָ קיין יידישקייט. דאָס האָבן שוין לאַנג געוואוסט אונדזערע חז"ל. לאַמיר ניט גרינגשעצן קיין טיף היסטאָרישן גענדאַנק בלויז דערפאַר וואָס ער איז אָנגעטאָן אין אַ רעליגיעזן לבוש.

זאָגט דער מדרש: גאָט האָט געזען, אַז די אומות העולם וועלן איבערזעצן די תורה און וועלן זי לערנען אויף גריכיש און וועלן זאָגן: מיר זיינען די אמתע יידן, האָט גאָט געזאָגט צו די אומות העולם: איר זאָגט, אַז איר זענט מיינע קינדער, אָבער איך ווייס, אַז נאָר די וואָס ווייסן מיינע סודות, מיינע מיסטעריעס, זיינען מיינע קינדער. און וואָס זיינען מיינע סודות? די משנה און די הלכה (מדרש תנחומא, פרשת כי תצא, לד).

נאָך קלאַרער ווערט עס אַרויסגעבראַכט אין דער ווערסיע פון שמות רבה: „די משנה, דעם תלמוד און די אַגדה וועלן איך זיי געבן בעל-פה (גיט פאַר-שריבן). ווען די אומות העולם וועלן קומען און פאַרשקלאַפן די יידן, וועלן זיי, די יידן, זיין מובדלים מהם, אָפגעזונדערט פון זיי“ (דצ"ו, פרשה מז, א). אַן הלכה קאָנען יידן ניט לעבן קיין אייגנאַרטיק לעבן, אַן הלכה, בלויז מיט דער אַבסטראַקטער תורה, מיט דער תורה שבכתב, קאָנען יידן ניט בלייבן ספּעציפיש יידיש.

די אולטראַ-רעפּאָרמער, ווי עקסטרעמיסטן, קאָנען אויך האָבן אַ היפּשן דערפּאָלג. עס זיינען פאַראַן גענוג יידן וואָס ווילן גיט נעמען אויף זיך דעם עול מצוות און פירן אַ יידיש לעבן און דאָך ווילן זיי גיט ווערן קיין גוים. דער דאָזיקער פליגל פון יידישקייט דערמאָנט זייער שטאַרק די יראי ה' פון דער צייט פון פאַרן צווייטן חורבן. דאָס זיינען געווען מענטשן וואָס האָבן גיט געוואָלט לעבן ווי געצנדינער און אויך גיט געהאַט דעם כוח צו ווערן גאַנצע יידן.

די עקסטרעמע רעפּאָרמער זיינען היסטאָריש וויכטיק, ווייל זיי זיינען געווען די ערשטע יידן וואָס זיינען צוגעגאַנגען קריטיש צו דער יידישער אמונה און זיינען געבליבן אין כלל ישראל. זיי זיינען געווען ביז גאָר אַ הויכן גראַד שעפּעריש. זייער קעגנערשאַפט צו דאָגמאַטישער יידישקייט, וואָס איז דעמאָלט געווען דער איינציקער דאָמינירנדיקער כוח אין יידישן לעבן, איז געווען

זייער טרייב־קראפט. קיין פֿאלקס־באוועגונג איז דער עקסטרעמער רעפארמיזם קיינמאל ניט געוואָרן.

יידישע סעקולאַרע נאַציאָנאַליסטן־העברעאיסטן, יידישיסטן, און אַ גרוי־סער סעקטאָר פון די ציוניסטן, ווי אויך די רעקאָנסטרוקציאָניסטן — אַ פליגל פון די קאָנסערוואַטיוון — האַלטן, אַז הלכה איז פֿאַלקישקייט, הלכה איז אַ לעבנס־שטייגער, וואָס איר ציל איז קיום האומה, לאַיאַליטעט צום יידישן פֿאַלק. יידישע אמונה שטייט כמעט אויסער די גרענעצן פון דעם באַגריף רעליגיע. פֿאַר אַ געוויסער צייט האָבן אויך די טעאַרעטיקער פון די קאָנסערוואַטיוון באַרעכטיקט דאָס אויספֿאַלגן פון דער הלכה צוליב פֿאַלקישקייט.

ווי ווייט אונדז איז באַקאַנט, האָט עס צום בעסטן פֿאַרמולירט אברהם גאַלאַמב: „אזוי אַרום דאַרפן מיר אָננעמען יידישקייט ווי עפעס וואָס איז ניט קיין רעליגיע אין דעם אָנגענומענעם זינען. קודם־כל האָט יידישקייט אַן אַנדער ציל — ניט פֿאַר גאָט, נאָר פֿאַרן פֿאַלק. דער יידישער גאָט פֿאַרלאַנגט פון זיין פֿאַלק צו גלויבן אין פֿאַלק, ניט אין גאָט“ (זע זיין: „גאָט און געט־לעכקייט“).

אברהם גאַלאַמב איז אַן עקסטרעמיסט אַפילו צווישן יידישע סעקולאַריסטן. אָבער אין זיינע רייד הערט זיך דער אָפֿקלאַנג פון אַ סך מאַדערנע יידישע דענקער וואָס גריבלען זיך אין מהות פון יידישקייט.

רבי מרדכי קאַפּלאַן, דער פירער און טעאַרעטיקער פון די רעקאָנסטרוקציאָניסטן, איז אידעאיש גאָר ניט ווייט פון אברהם גאַלאַמב.

קאַפּלאַנס רעקאָנסטרוקציאָניזם האַלט, אַז לאַיאַליטעט צום יידישן פֿאַלק איז די הויפּט־טרייב־קראַפט פון יידישן קיום. ווי יידן, ווילן מיר אָנהאַלטן די קאָנטינענטאַלע פון אונדזער עקזיסטענץ. דער אויסדרוק פון אונדזער עקזיסטענץ אין די תּפוצות איז דאָס יידישע קהילה־לעבן, אין אַלע אירע פּאַזעס („מאָדערן פּילאָסאָפּי אָו דזשודאַאיזם“, דזשייקאַב ב. אייגוס, ז' 319).

דער ערשטער וואָס האָט אַרויסגעבראַכט דעם דאָזיקן געדאַנק, איז געווען אַחד־העם, וואָס האָט געהאַלטן, אַז ווילן יידן האָבן געוואַלט לעבן ווי אַן אומה, זיינען זיי געוואָרן אַנדערש. די גאַנצע יידישע עטיק, דער ריטואַל און צערע־מאַניאַל זיינען געווען ניט מער ווי מיטלען אויפצוהאַלטן דאָס יידישע פֿאַלק*.

אַזאַ באַנעם איז גאָר אַ שוואַכער יסוד פֿאַר דער אויפֿקלערונג פון דעם גאַנצן קאָמפּלעקס פון יידישקייט און עס קאָן אַפילו ניט ווערן קיין מאַטיווירונג פֿאַרן קיום פון יידישן פֿאַלק.

* מער באַריכות וועגן דעם זען: שלמה סיימאָן „יידן צווישן פעלקער“, ז' 77.

יידישקייט צוליב קיום קאָן ניט אינספירירן דעם מענטשן צו העכערע אידעאלן. אויב דער קיום פון יידישן פאלק איז דער עיקר, פארוואָס ניט אָנגעמען די ברומטאלע מיטלען פון דעם עקסטרעמען נאַציאָנאַליזם? קיום צוליב קיום נעמט אַוועק די גאַנצע קדושה און דערהויבנקייט פון יידישן לעבן. חוץ אַלעמען, אַ לעבנס-שטייגער וואַרפט ניט אַרויף קיין מוז אויף דעם מענטשן. און דער עיקר פון אַלע עיקרים — אונדזער געשיכטע לערנט אונדז, אַז מיר האָבן אַפט פאַרוואָפּן אונדזערע נאַציאָנאַלע, ווי אויך קולטורעלע ווערטן, ווי למשל: שפּראַך, לאַנד, און אַפילו דעם יידישן אַלף-בית, מיר זיינען אָבער געגאַנגען אויף קידוש-השם פאַר גייסטיקע ווערטן**.

די וואָס האָבן אָנגענומען, אַז די טרייב-קראַפט אין דער יידישער געשיכטע איז געווען די אייגנארטיקע יידישע גאַט-אידיע און די קאָנקרעטיזירונג פון דער אידיע אין הלכה, האָבן אַ גרויסע שוועריקייטן אַוועקצושטעלן הלכה אין צענטער פון אונדזער יידישן לעבן. זיי באַאומראַיקט וואָס זיי קאָנען ניט אויפנעמען די איינמאַליקע התגלות ווי אַ היסטאָרישן פאַקט, בלייבט הלכה ניט מער ווי אַ לעגאַליזם.

„מיר האָבן אויפגעגעבן די אידיע אַז הלכה איז אויפגעקומען דורך התגלות, ניט געקוקט אויף אַלע אויסטייטשונגען און דערקלערונגען“ (דצ״ו, ז' 92). און „וויבאַלד אַז מיר גלויבן ניט אין דער טראַדיציאָנעלער התגלות און הלכה איז איינגעשטעלט געוואָרן דורך מענטשן, וואָס קאָנען מאַכן טעותים, איז הלכה ניט מער ווי אַ מענטשלעך-געשאַפּענע, וואָס איז ניט חל אויף אונדז“.

פרעגט ר' יעקב ב. אייגוס: „אויב הלכה שטיצט זיך ניט אויף התגלות, ווי קאָן עמעצער נעמען ערנסט די באַהויפטונג אַז הלכות, וואָס זיינען אָנגע-נומען געוואָרן צוליב אַ גזירה-שווה זיינען געטלעך? ווען מיר ווייסן, אַז די גזירה-שווה האָבן צוגעטראַכט די גראַמאַטיקער פון אַלעקסאַנדריע כדי אויס-צוטייטשן די גריכישע פאַעטן האַמער און העסיאַד?״ (דצ״ו, ז' 83).

די גאַנצע שוועריקייט קאָן באַזייטיקט ווערן, אויב מיר וועלן אויפנעמען די גאַט-אידיע און די הלכה-אידיע קולטור-היסטאָריש.

ווי מיר האָבן דערקלערט באַריכות אין „אילויע און וואונטש“, איז די דערקענונג פון אַ כוה, גאַט, אויסער דער וועלט און אויסער דעם מענטשן, אַן אייביקער אמת. די פאַרמע, די אַטריבוטן, זיינען צייטמעסיקע און זיי בייטן זיך.

** זע וועגן דעם ענין באַריכות: אַ טעאָרעטישע איבערשאַצונג פון הלכה, פון רבי יעקב ב. אייגוס: ראַביניקל אַסשעמבלי פּראָסעדינגס 1968, אויך די צוויי וויכטיקע מאַמרים אין זעלבליקן קונטרס, פון רבי דושעק דושיי קאהען און רבי אייוויק קליין.

אזוי איז אויך מיט הלכה. הלכה איז א ספעציפיש יידישע אידייע, וואָס שטיצט זיך אויף דער עקזיסטענץ פון אַ כוח וואָס פירט די וועלט צו אַ תכלית. אָבער די פּאַרמע פון דער קאָנקרעטיזירונג פון הלכה און ספעציפישע דינים זיינען צייטמעסיקע און בייטן זיך.

הלכה איז די געטלעכע אידייע צו קאָנקרעטיזירן דעם רצון פון גאָט אויף אונדזער וועלט. „די נבואה האָט געפּאָדערט אַ רעכטפּאַרטיק לעבן דורך אויספירן גאָטס באַפעלן. די חכמים זיינען געקומען צו לערנען און איינזורן די דאָזיקע פּאָדערונג און זי מאַכן פאַר דעם קנין פון פּאַלק“ (ד"ר נחום גלאַצער).

די תורה און די נבואה האָבן געגעבן דעם פּאַרוואָס, און די הלכה האָט געגעבן דעם ווי אַזוי.

די נביאים האָבן זיך דערטראַכט דורך התגלות, אָדער, אויב איר ווילט, דורך דער געטלעכקייט אין מענטשן. אַז גאָט איז אַ טראַנסצענדענטאַלער כוח איבער דער וועלט און אויסער וועלט און מענטש. ער איז אַ גאָט וואָס איז כולל אַלץ. ווען אָבער די נביאים זיינען געקומען צום מענטשן, האָבן זיי געמוזט אָנקומען צום אַנטראַפּאָמאַרפישן באַגריף. אויב ניט, וואָלט גאָט געבליבן אַן אַבסטראַקציע, וואָס האָט ניט קיין שום באַרירונג מיטן מענטשן און מיט דער וועלט. אַט אזוי האָבן אויך די חכמי התלמוד געמוזט אָנקומען צו די מיטלען פון לאַגיק און געמען צו הילף אַפילו די גראַמאַטיקער פון אַלעקסאַנדריע, כדי איינצושטעלן די הלכה, דעם אויסטייטש פון גאָטס ווילן.

עס איז גאַנץ נאָטירלעך, וואָס אַ טייל הלכה האָט אין זיך דעם וועלט־בליק פון דער צייט, ווען זי, די הלכה, איז געשאַפן געוואָרן, און האָט אין זיך אויך די אָבערגלויבנס און די באַגרענעצונגען פון יענער צייט.

דאָס דאַרף ניט מינערן פון דעם עצם וויכטיקייט פון דער הלכה. נאָר די וואָס האַלטן אַז הלכה שטאַמט פון אַן איינמאָליקער התגלות קאָנען אַפּוואַרפן די גאַנצע הלכה צוליב אירע צייטמעסיקע שלעמענטן.

דער מענטש איז באַגרענעצט אין זיין באַנעם. אַפילו ווען דאָס געטלעכע אַנטפּלעקט זיך צו אים דורך זיין אינטואַיציע, וואָס איז בלוז אַן אַנדער וואָרט פאַר התגלות, נעמט ער עס אויף לויטן קולטור־היסטאָרישן מצב פון זיין צייט. אָבער דאָס פּאַרלייקנט ניט די אייביקייט פון דעם גאָט־אמת און די הלכה, וואָס איז די אַפּשפיגלונג פון דעם זעלביקן אמת. דער עצם געדאַנק, די אידיע פון הלכה, איז אייביק, אָבער דער לבוש איז צייטמעסיק, אַט ווי אַ סך באַגריפן אין תנ"ך אַפילו.

אָט איז אַ ספּעציפּישער מוסטער פון אַן אַנאַכראָניזם אין דעם ריינעם יידישן גאַט-באַגריף :

אין תנ"ך, און נאָך מער קלאָר אין דער שפּעטערדיקער תורה, און איבער-הויפט אין די מיטלאַלטערישע מוסר-ספרים און פּילאָזאָפּישע אָפּהאַנדלונגען, איז די שייכות צווישן מענטש און גאָט ווי צווישן אַן אונטערטאָן און אַ מלך, אָפּטער נאָך ווי צווישן קנעכט און האַר. מיר האַלטן ניט פון אַזאַ הכנעה. איז וואָס? מינערט עס פון דער גרויסקייט פון תנ"ך? קאָנען מיר ניט האָבן קיין יראת הַהתְרוּמֹת פאַר גאָט? אין יענע צייטן איז דער פאַרגלייך געווען רעאַליזם. היינט מוזן מיר עס נעמען סימבאָליש. אויב ניט, איז עס אַן אַנאַכראָניזם.

ווען מיר זאָגן, אַז מיר דאַרפן צוגיין צו הלכה פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפּונקט, מיינט עס ניט אַז מיר דאַרפן אָנהויבן רעפּאַרמירן און אָפּוואַרפן וואָס אונדז געפּעלט ניט אין הלכה. עס מיינט נאָר, אַז מיר דאַרפן ניט אָננעמען אַז הלכה איז אַן אָפּגעשלאָסענע סיסטעם, אַ פאַרענדליקער פּראָצעס. מיר דאַרפן פאַרשטיין די צייטמעסיקייט פון יעדער הלכה. דער אָפּקלייב וועט שוין במילא קומען.

איין מוסטער: די פרוי אין דער יידישער אמונה. אין אַמאָליקע צייטן איז די פרוי געווען פאַררעכנט פאַר אַ סך אַ נידעריקערן מענטש ווי דער מאַן. דערצו איז זי שטענדיק געווען פאַרשלייערט און פאַרהילט און אָפּגעזונדערט פון דער מענערישער סביבה. פאַרשטייט זיך, אַז יעדער שטיקל נאַקעטקייט פון איר קערפּער האָט גערייצט און געוועקט די מענערשע תאוה. זאָגט די גמרא: «קול באשה ערווה» — דאָס קול פון אַ פרוי איז ווי די שאַנד. «כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף» — דער וואָס קוקט אויף דעם קלענסטן פינגער פון אַ פרוי איז גלייך ווי ער וואַלט געקוקט אויף דער שאַנד. «טפח באשה ערווה» — איין טפח אָפּגעדעקט ביי דער פרוי איז ווי אַ שאַנד (ברכות כד, א).

פאַרשטייט זיך, אַז מ'האַט אַזאַ באַגריף וועגן דער פרוי, קאָן זי נישט אַנטייל נעמען אין אַלע פונקציעס פון יידישן ריטואַל צוזאַמען מיטן מאַן. פסקנט דער שולחן-ערוך, לויט אַ גמרא: «הכל עולין לשבעה» — מען קאָן יעדן איינעם אויפּרופן צו דער תורה און אים פאַררעכענען פאַר איינעם פון די שבעה קרואים, אַפילו אַ פרוי אָדער אַ מינדעריעריקן וואָס ווייסט פאַר-וואָס מען מאַכט די ברכה. אָבער די חכמים האָבן געזאָגט: «אשה לא תקרא בציבור מפני כבוד הציבור» — אַ פרוי טאָר ניט לייענען אין ציבור צוליב

דעם כבוד פון ציבור (שולחן-ערוך, קריאת התורה ומפטיר בשבת; אורח-חיים רפב, ג; רמב"ם, הלכות תפילה, יב, יז; מגילה כג, א). דאָס איז אַן אַנאַכראָניזם, ווייל היינטיקע צייטן איז די פרוי ניט פאַרהילט און ניט פאַרשלייערט, ניט אַפּגעשלאָסן און ניט אַפּגעזונדערט. זי נעמט אַנטייל אין אַלע געזעלשאַפּטלעכע טעטיקייטן. מען ווערט ניט נתפעל פון איר אַפּדעקן אַפילו מער פון אַ טפּח, און אַוודאי און אַוודאי איז ניט קיין באַליידיקונג פאַר אַן עולם, ווען אַ פרוי וועט עולה לתורה זיין. פאַרקערט גאַר, היינטיקע יידן פילן זיך באַליידיקט וואָס פרויען ווערן אַפּגעטיילט פון מענער ביים דאַווענען.

פאַראַן אַ סך אַזעלכע ביישפּילן אין הלכה.

ווי מיר האָבן פריער באַמערקט, איז הלכה, אַדער איר גרעסטער טייל, די פאַרקערפּערונג פון גרופּע־עטיק, גרופּע־עטיק בייט זיך. דער ענין פון „ניט טאַרן“ און „מעגן“ איז אַ קאָטעגאָרישער אימפּעראַטיוו, אַ גזירה, אַ באַפעל פון טראַנסצענדענטאַלער מאַכט. לויטן יידישן באַנעס, איז דאָס אַן אייביקע אידיע. אָבער די דעטאַלן, וואָס מען מעג און וואָס מען טאַר ניט, ווענדן זיך אין דער צייט און אין דעם אָרט.

דער דאָזיקער באַגריף וועגן הלכה מינערט ניט איר הייליקייט אַדער איר געטלעכקייט. פאַרקערט, אַזאָ הלכה איז דינאַמיש און גיט אונדז אַ וועג צו קאָנקרעטיזירן די נביא־משע יידישקייט און גיט אונדז די זכיה זיך צו דערנענטערן צו געטלעכקייט דורך אויספאַלגן גאַטס געבאַטן און טראַגן דעם יאָך פון יידישקייט.

צוליב היסטאָרישע סיבות האָבן מיר פאַרוואָרפן די גאַנצע הלכה. מיר האָבן אַנגענומען דעם אַנאַכראָניזם ווי דעם עצם הלכה און האָבן באַשלאָסן אַז גאַנץ הלכה איז ניט מער ווי די שיריים פון אַ פאַרגליווערטער שבט־קולטור. איצט, אַז מיר האָבן זיך אַפּגעוואוינט פון דער דיסציפּלין פון הלכה, איז אונדז שווער צוריקצונעמען אויף זיך דעם יאָך. אָבער אויב מיר ווילן פאַרשטיין דעם אינערלעכן געטלעכן זין פון דעם גרויסן אויפטו פון הלכה, וועלן מיר זיך אָנהויבן איבערדערציען. ס'איז אַ שווערער און לאַנגער פּראָצעס פון זוכן, פאַרשו, איבונג און רגילות. אָבער צוליב צוריק דערווען די קאָנקרעט־טיזירונג פון דעם געטלעכן געבאַט, וועט זיין כדאי דער אינערלעכער איבער־בראַך און די אַנשטרענגונג.

אדר ראשון — סיון תשי"ט

אילוזיע און וואונטש

די גרעסטע מתנה, וואָס דער מענטש האָט געקראָגן פון באַשאַף, איז דאָס געשאַנק פון לשון. אין דער אַלטער העברעאישער ליטעראַטור ווערט דער מענטש אָנגערופן „מדבר“ — דער וואָס רעדט. „אַלץ, וואָס געפינט זיך אין דער וועלט, ווערט צעטיילט אויף: דומם — טויטע זאַכן, צומח — פלאַנצן, חי — לעבעדיקע וועזנס און מדבר — דער מענטש, וואָס איז באַשאַנקען געוואָרן מיט דער מתנה פון ריידן — שפּראַך“.

דאָס לשון אין מויל פון מענטשן האָט אים געמאַכט פאַר דער אויסדער-וויילטער באַשעפעניש אויף דער ערד און פאַר דעם הערשער איבער אַלץ, וואָס איז אויף איר. אָבער ווי הערלעך עס איז די מתנה, איז זי דאָך אין דעם רשות פון אַ לעבעדיקן וועזן מיט פינף חושים, מוז זי זיין באַגרענעצט און אומפּערפּעקט.

אין די עלטסטע טעקסטן, וואָס מען געפינט אויסגעקריצט אויף שטיין, אויף סטעלאַס און אָבעליסקן אין אַלט-עגיפטן, האָט דאָס לשון שוין געהאַט ווערטער נישט נאָר פאַר קאָנקרעטע, ממשותדיקע קעגנשאַנדן, נאָר אויך אויסדרוקן פאַר די דינסטע ניואַנסן פון אַבסטראַקטע באַגריפן און עמאַציאָ-נעלע וואַריאַציעס. דאָך איז לשון עד-היום נישט קיין שלימותדיקער אינ-סטרומענט פאַר פולער קאָמוניקירונג צווישן מענטש און מענטש. די זעלביקע ווערטער האָבן ביי פאַרשיידענע מענטשן פאַרשיידענע בילדלעכקייט און אַנ-דערע עמאַציאָנעלע אָפּקלאַנגען.

אָבער ווי אומפּערפּעקט אַן אינסטרומענט ווי דאָס לשון איז, דאָך איז עס אַ גענוג ווירקזאַמער מיטל פאַר דעם נויטיקן און גענוגנדיקן צונויפריידן זיך צווישן מענטש און מענטש. די סיבה איז, וואָס ווי פאַרשיידן מענטשן זיינען, האָבן זיי דאָך אַ באַשטימטן געמיינשאַפטלעכן שכל צווישן זיך. דער אומ-וויסנדיקער מענטש האָט אַ מדרגה פון אינטעליגענץ, וואָס דערגרייכט לכל-הפחות צו דער נידעריקסטער פלאַך פון דעם העכסטן אינטעלעקטואַל. ווען איינעם פעלט די פלאַטאָ פון דעם מינימום מענטשלעכן פאַרשטאַנד, קאָן מען זיך מיט אים נישט צונויפריידן, ס'איז אינגאַנצן אוממעגלעך צו קאָמוניקירן זיך דורך לשון מיט הונדערט-פּראָצענטיקע אידיאָטן, אָדער מיט עופּהלעך פון אַ געוויסער עלטער.

צווישן מענטש און חיה איז דא א באשטימטע מאָס פון קאָמוניקאַציע אויף אַ זייער באַגרענעצטן און שווערן אופן. אונדזער לשון פאַסט נישט פאַר דער פּלאַטאָ פון דער אינטעליגענץ פון דער חיה. פאַר דער חיה מוזן מיר האָבן אַ ספּעציעלן מין לשון. עס קאָן זיין, אַז בהמות און פּויגלען האָבן זייער אייגן לשון און קאָנען קאָמוניקירן צווישן זיך אַזוי גרינג ווי מענטש מיט מענטש. אפשר איז דאָ אַ שטיק אמת אין מדרש, וואָס זאָגט: „הבהמות יש להן לשון, כל מין ומין לבדו“ — בהמות האָבן זייער לשון און יעדער מין חיה האָט איר באַזונדערע שפּראַך. עס איז מעגלעך, אַז אפילו פּלאַנצן האָבן זייער אייגענעם לשון.

אין יידישן פּאָלקלאָר און אויך אין וועלט־פּאָלקלאָר איז דאָ אַ שלל מיט מעשיות וועגן מענטשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען די שפּראַך פון חיה און פּויגל און אפילו שיחת דקלים — דאָס לשון פון טייטל־ביימער.

דער מרחק, מהלך, דיסטאַנץ אין אינטעליגענץ צווישן מענטש און חיה איז צו גרויס פאַר אַ גענוגנדיקער מאָס פון קאָמוניקאַציע, פון באַנעמלעכקייט. דער מהלך צווישן מענטש און פּלאַנץ איז אינגאַנצן צו גרויס פאַר וועלכער ס'איז פאַרשטענדלעכקייט.

אַבער נאָך גרעסער איז דער מרחק צווישן דעם טראַנסצענדענטאַלן כוח, וואָס פירט די וועלט, און דעם מענטשן.

דער מענטש איז אַ בעל־חי מיט פינף חושים און די שכלדיקע דערקענונג פון גאָט שליסט אויס וועלכע ס'איז גשמיותדיקע פאַרשטעלונג. זאָגט ר' משה קורדובירו:

„ווען דו וועסט זיך פאַרשטעלן מיט שכל, אַז ס'איז דאָ גאָט, זאל דיר נישט איינפאַלן צו טראַכטן, אַז ס'איז דאָ אַ גאָט אויפן שטייגער וואָס עס לייגט זיך דיר אויפן געדאַנק, אַז ס'איז דאָ אַ גאָט, ווייל אויב אַזוי, וועט דאָך אויסקומען, אַז זיין עקזיסטענץ געפינט זיך אין דיין פאַרשטאַנד אויף אַ באַגרענעצטן אופן און חס־ושלום אויף אַ התגשמותדיקן וועג (עס מיינט, אַז גאָט האָט אַ גוף, ש.ס.). דו דאַרפסט זיך פאַרשטעלן בלויז די מוזיקייט פון זיין עקזיסטענץ און באַלד לויפן אויף צוריק. ווייל אויב דו וועסט זיך פאַר־שטעלן מער פון דעם, וועט דאָך אויסקומען, אַז דו באַטראַכסט אים ווי אַ זעלביקייט, און דעם מענטשנס דמיון איז באַגרענעצט און פאַרקערפערט. דערפאַר דאַרפסטו אויפשטעלן אַ צאָם פאַר דיין געדאַנק, כדי דו זאָלסט אים נישט צופיל אַנדייטן, נאָר דו זאָלסט בלויז מחייב זיין די עקזיסטענץ זיינע, אַבער דו זאָלסט נישט דערלאָזן דיין געדאַנק אים צו באַגרייפן. דאָס ערשטע ווי דאָס צווייטע — נאָכלויפן און צוריקלויפן, לויף צו מחייב זיין די עקזיסט־

טענץ זיינע און אנטלויף צוריק, כדי דו זאלסט אים נישט פארשטעלן און נישט אויסמאלן, ווייל אונדזער דמיון, אונדזער פארשטעלונגס-קראפט לויפט נאכן שכל נאך. דערפאר ווערט געזאגט אין ספר יצירה: 'אויב דיין הארץ לויפט, קער זיך אפ הינטערוויילעכס" (תורת הקבלה של רבי משה קורדובירו, רעדאקטירט פון ש. א. האראדעצקי, "יחודו", ז.ה.).

נו, פרעגט זיך, וויבאלד אז מיר טארן זיך אים נישט פארשטעלן און אוודאי טארן מיר אים נישט אויסמאלן אין אונדזער דמיון, ווייל אים זיך פארשטעלן אין דמיון מיינט שוין באגרענעצן אים מיט א ווארט, מיט א פארם פון בילדעלעכקייט, ווי אזוי זשע קאנען מיר קאמוניקירן מיט אים? ווי אזוי קאן ער זיך אנטפלעקן צו אונדז? אוודאי האט דער כביכול דעם כוח זיך צו אנטפלעקן צו אונדז, אבער ווי אזוי קאנען מיר האבן די יכולת אויפצונעמען זיין התגלות, זיין רעוועלאציע? ס'איז ווי א בוים וואלט געוואלט אויפנעמען די רייד פון א מענטשן, ווי קאנען מיר, די בעלי-חושים, אויפנעמען עפעס, וואס איז אויסער דער וועלט, אויסער אונדז און אויסער אונדזערע חושים? טויזנטער יארן ראנגלט זיך דער מענטש מיט דער דאזיקער פראגע און זוכט אן ענטפער.

אין תנ"ך געפינען זיך זייט ביי זייט, פאראלעל איינער צום אנדערן, צוויי גאט-באגריפן, אן אבסטרעקטער און אן אנטראפאמארישער, א גשמיותדיקער, מיט מענטשלעכע אטריבוטן.

די נביאים האבן באנומען גאט ווי א כוח און וועלכן ס'איז צובונדן צו דער מאטעריאליסטישער וועלט. גאט איז אויסער דער נאטור און קאסמאס. ער איז גייסט און נישט פלייש. ער איז נישט צוגעבונדן צו די נאטור-געזעצן און איז ניט אונטערווארפן צום פאטום (גורל). דער גאט פון די נביאים איז אן איבער-מיטאלאגישער און אן איבערנאטירלעכער. דאס איז דער גרונט-חילוק צווישן דעם יידישן וועלט-באנעם און דעם פאגאניסטישן, וואס האלט, אז די געטער זיינען א טייל פון דער נאטור, אז אויף די געטער זיינען חל די געזעצן פון דער נאטור און אז זיי קאנען נישט אויסמיידין דעם פאטום. די געטער האבן אויך אלע מענטשלעכע שוואכקייטן און גלוסטונגען, אפילו מענטשלעכע צרות.

אבער דער גאט פון די נביאים, וואס איז נישט צוגעבונדן צו די נאטור-געזעצן און צו דער מאטעריאליסטישער וועלט, ווערט פארגעשטעלט אן וואקלעניש, סיי אין דער תורה און סיי פון די נביאים, אין א קערפערלעכער געשטאלט. אוודאי זיינען דא אין תנ"ך באזונדערע באגריפן פון גאט אין פארשיידענע תקופות. אבער אין גאנץ תנ"ך איז פאראן א געמיינשאפטליכע

בילדלעכע פאָרשטעלונג פון גאָט: ער וואוינט אין הימל. דאָרט איז דאָ אַ היכל, אַ שטול, אַ רייטוואָגן, זיין געשטאַלט איז ווי פון אַ מענטשן מיט אַ גוף. ער האָט הימלישע חיילות. עס זיינען פאַראַן קלאַרע דערציילונגען פון גאָטס התגלות צו די אַבות אין אַ מענטשלעכער געשטאַלט, און צום גאַנצן פאַלק אויפן באַרג סיני אין אַ באַשטימטער גשמיותדיקער פאַרם.

די בעלי-הלכה, די חכמים פון גמרא און די מיטלאַלטער-פילאָזאָפּן, וואָס האָבן געהאַלטן פון איינמאַליקער התגלות, פאַרענטפערן די סתירה אין תנ"ך מיט דעם, וואָס די תורה האָט געמוזט ריידן צום מענטשן אויף דער שפראַך פון מענטשן, און דערצו האָבן די נביאים זיך באַנוצט מיט דעם משל, כדי קלאַר צו מאַכן דעם ענין פון גאָט.

די גמרא זאָגט: „דברה תורה כלשון בני אדם“ (ברכות לא, ב) — די תורה האָט גערעדט ווי אויף אַ מענטשלעכן לשון. שפראַך איז אַ מענטשלעכער אינסטרומענט און כדי צו מאַכן דעם מענטשן צו פאַרשטיין גאָטס וועגן, באַ-נוצט זיך גאָט מיט דעם מענטשלעכן אינסטרומענט.

פאַראַן אַ מאמר אין דער גמרא, וואָס גייט נאָך אַ סך ווייטער. זאָגט די גמרא:

„דברה תורה לשון הבאי (אין טעקסט „הוא“), דברו נביאים לשון הבאי, דברו חכמים לשון הבאי“ — די תורה האָט גערעדט אויף אַ גוזמאדיקן אופן, די נביאים האָבן גערעדט אויף אַ גוזמאדיקן אופן, די חכמים פון דער גמרא האָבן גערעדט אויף אַ גוזמאדיקן אופן. (רש"י טייטשט „לשון הבאי“ — „אויף דעם פראַסטן לשון פון אַ געוויינטלעכן מענטשן, וואָס איז נישט צופיל איבער-קלייבעריש אין זיינע רייד און זאָגט אַרויס זאָכן, וואָס זיינען נישט פינקטלעך. ער רעדט אַזוי נישט ווייל ער וויל זאָגן ליגן, נאָר ווייל צוליב זיין פראַסטקייט איז ער נישט מדקדק אויף זיין ריידן“).

ווען און וואו האָבן די חכמים גערעדט אויף אַ גוזמאדיקן לשון? זאָגט אַ גמרא: מיר האָבן געלערנט: אין מיטן מזבח איז געלעגן אַ קופע אַש, האָט זי געהאַלטן דריי הונדערט כור (אַזא מאָס). האָט רבא געזאָגט, אַז דאָס איז אַ גוזמא. אין דער תורה שטייט געשריבן: „ערים גדולות ובצורות בשמים“ (דברים א, כח) — שטעט גרויסע און באַפעסטיקטע ביזן הימל — ס'איז איבערגעטריבן, אין די נביאים שטייט געשריבן: „ותבקע הארץ בקולם“ (מלכים א, מ) — און די ערד איז צעשפאַלטן געוואָרן פון זייערע קולות — ס'איז דברי הבאי, איבערגעטריבן (חולין צ, ב).

אויף דעם דאָזיקן סמך האָבן דער רבנו בחיי און דער רמב"ם געגעבן זייערע אייגענע ראַציאָנאליסטישע דערקלערונגען וועגן דעם אַנטראַפּאָמאָר-

פיוזם, אין תנ"ך. זיי איז די דערקלערונג פון דער גמרא געווען צו גשמיותדיק. „די שוועריקייט האָט אונדז געצוואונגען (אין טעקסט — „הביאנו“ — האָט אונדז געבראַכט) מגשם צו זיין גאָט, צו געבן גאָט אַ קערפערלעכע געשטאַלט און אויסצומאַלן אים מיט קערפערלעכע מידות. כדי אויפצוקלערן די עקזיסטענץ פון גאָט פאַר דעם מענטשן, האָט מען עס אַרויסגעבראַכט אין די ספרים פון די נביאים מיט ווערטער פון הגשמה, וואָס זיינען נאָענט צום מענטשלעכן שכל און פאַרשטאַנד. ווען מען וואָלט גערעדט וועגן דעם ענין, ווי עס פאַסט פאַר אים (פאַר גאָט), מיט אַבסטראַקטע רייד וועגן אַבסטראַקטע געדאַנקען, וואָלטן מיר נישט פאַרשטאַנען נישט די רייד און נישט די געדאַנ- קען. דעמאָלט וואָלטן מיר נישט געקאַנט דינען צו אַ זאַך, וואָס מיר פאַרשטייען ניט, ווייל ס'איז דאָך אוממעגלעך צו דינען צו עפעס, וואָס מען פאַרשטייט ניט און מען ווייסט ניט. דערפאַר איז געווען נויטיק, אַז סיי די ווערטער און סיי דער געדאַנק זאָלן זיין לויט דער אויפנאַמס-מעגלעכקייט פון דעם, וואָס הערט זיי.

„כדי דער געדאַנק זאָל זיך לייגן אויפן שכל, דאַרף ער צוערשט אויס- געדריקט ווערן אויף דעם וועג פון הגשמה, וואָס נאָר גשמיותדיקע ווערטער קאַנען אים מאַכן פאַרשטענדלעך. דערנאָך וועלן מיר קליגער ווערן און אָנהויבן צו פאַרשטיין און באַנעמען, אַז דאָס איז נישט מער ווי אַן אופן צו מאַכן אים פאַרשטענדלעך פאַר אונדז און אַז דאָס זיינען מליצות. דער אמתער זיין פון גאָט איז דין, הויך, דערהויבן און אַזוי ווייט פון אונדז, אַז צוליב דער דינקייט פון געדאַנק קאָן מען עס גאַרנישט פאַרשטיין. דער, וואָס האָט אַ פאַרשטענדיק האַרץ, וועט זיך באַמיען אַראָפּצושיילן די ווערטער-שאַלעכצן און זייער הגשמה פון געדאַנק. ער וועט אין זיין טראַכטן שטייגן פון מדרגה צו מדרגה, ביז ער וועט זיך דערגרונטעווען צום אמתן תוך פון דעם געדאַנק. פאַרשטייט זיך, לויט זיין יכולת און השגה, אָבער דער אָפּגעריסענער נאָר וועט באַנעמען גאָט לויט דעם וועג, וואָס ווערט אָנגעוויזן אין די מליצות פון דעם ספר.

„דאָס, וואָס דער גאָט-געדאַנק ווערט פאַרגעשטעלט אויף אַ גשמיותדיקן אופן, וועט נישט ברענגען קיין שאַדן דעם פאַרשטענדיקן, ווייל ער וועט דאָך באַנעמען דעם זיין פון די ווערטער. אָבער דעם נאָר וועט עס העלפן, אַז עס זאָל זיך אים לייגן אויפן שכל, אַז עס איז פאַראַן אַ שעפּער, וועמען ער איז מחוייב צו דינען.

„און דאָס קאָן מען פאַרגלייכן מיט איינעם, וואָס איז געקומען צו גאָסט צו זיינעם אַ רייכן פריינד, וואָס איז מחוייב אים צו געבן עסן, און וואָס האָט

געהאט א סך בהמות, וואס מען האט געדארפט אנקארמענען מיט היי און האבער. האט דער רייכער פריינט זיינער געשיקט א סך גערשטן און האבער פאר די בהמות, אבער פאר אים, פאר דעם אורת, האט ער געשיקט, אין פארגלייך, גאר ווייניק עסן, נאר אזוי פיל, וויפל ער האט געדארפט. אזוי האט דאס הייליקע לשון אויך גערעדט אין אלע ספרים פון די נביאים און די רייד פון די פרומע וועגן דעם שעפער, געבענטשט זאל זיין דער נאמען זיינער, מיט גשמיותדיקע מליצות, וואס מיר האבן דערמאנט, לויט דעם פארשטאנד פון דעם פראסטן המון און לויט דעם לשון, וואס א מענטש רעדט צו אן אנדערן, און די חז"ל האבן וועגן דעם געזאגט: 'דברה תורה כלשון אדם' — די תורה האט גערעדט ווי מיט א מענטשלעכן לשון (חובת הלבבות, שער היחוד, פרק יוד).

דער רמב"ם דערקלערט אויף זיין אייגענעם ראציאנאלן אופן דעם אנטראָפּאָמאָרפיזם פון תנ"ך:

„עס ווערט בפירוש דערקלערט אין דער תורה און אין די נביאים, אז גאט האט ניט קיין גוף, ווייל דער פסוק זאגט: 'גאט, אייער גאט, איז א גאט אין הימל אויבן און אויף דער ערד אונטן' (יהושע ב, יא). א גוף קאן דאך ניט זיין אין צוויי ערטער. עס שטייט אויך געשריבן אין דער תורה: 'מיט וועמען קאנט איר מיך פארגלייכן, אז איך זאל זיין גלייך?' (ישעיה מ, כה). אויב ער וואלט געהאט א גוף, וואלט מען אים דאך געקאנט פארגלייכן מיט אנדערע גופים.

„וויבאלד אזוי, איז דאס, וואס שטייט געשריבן אין דער תורה: 'און אונטער זיינע פיס איז געווען א דיל פון סאפירשטיין און אזוי ווי דער הימל אליין אין לויטערקייט' (שמות כד, י) און 'גאטס האנט וועט זיין אין דייןע פיי, וואס אין פעלד' (שמות ט, ג), און 'עס איז אנטפלעקט געווארן אין די אויערן פון דעם גאט פון די חיילות' (ישעיה כב, יד) (אין טעקסט פון רמב"ם: „אזני ה' — ש.ס.), און ענלעכע זאכן — דאס אלץ איז געזאגט געווארן לויט דעם באַנעם פון די מענטשן, וואס קאנען באַגרייפן נאָר גשמיותדיקע זאָכן, און די תורה האט גערעדט ווי מען רעדט אויף א מענטשלעכן לשון. דאס זיינען אלץ כינויים, מעטאָפּאָרן, אַטריבוטן, א בילדלעכער אופן פון ריידן, ווייל אט שטייט געשריבן: 'אויב איך האב אַנגעשאַרפט דעם בליץ פון מיין שווערד' (דברים לב, מא). האלט דען גאט א שווערד און מיט דער שווערד הרגעט ער? עס איז בלויז א משל. מען קאן עס באַווייזן מיט דעם, וואס איין נביא דערציילט, אז ער האט אים (גאט) געזען אַנגעטאָן אין וויסער וואַל (דניאל ז, ט). אן אנדערער האט אים געזען אַנגעטאָן אין רויטע קליידער

אנקומען פון בצרה, די הויפטשטאָט פון אדום (ישעיה סג, א). משה רבנו אַליין האָט אים געזען אויפן ים, ווי אַ מלחמה-העלד (שמות טו, ג). אויף דעם באַרג סיני האָט ער אים געזען איינגעוויקלט ווי אַ שליח-ציבור (שמות כד, טז). דאָס מיינט צו זאָגן, אַז גאָט האָט נישט קיין געשטאַלט און קיין בילד, נאָר אַלץ ווענדט זיך אין דער פּאַרשטעלונג פון דער נבואה, אין דער וויזיע. דער אמת איז, אַז דער מענטשלעכער פּאַרשטאַנד קאָן אים נישט פּאַרשטיין און קאָן אים נישט באַנעמען און אויספּאַרשן. דאָס איז, וואָס דער פסוק זאָגט: 'צ'י קאַנסטו דערפּאַרשן די געטלעכקייט?' (איוב י, ז). רמב"ם יסודי התורה, הלכות ח, ט.

ר' משה קורדובירו, וואָס היט זיך מגשם צו זיין גאָט און האַלט, אַז מען מוז אויפשטעלן אַ צוים אין געדאַנק פּאַרצושטעלן זיך זיין עקזיסטענץ, פּאַר-ענטפערט די סתירה אין תנ"ך צווישן דער אַבסטראַקציע און דער הגשמה אויף דעם זעלביקן אופן, ווי דער רמב"ם און רבנו בחיי, אַבער ער גיט צו אַן אייגענעם אייגנאַרטיקן קנייטש. ער זאָגט, אַז די אַלע גשמיותדיקע מליצות, בילדלעכקייטן, וואָס באַשרייבן גאָט אין תנ"ך, זיינען ניט קיין מעטאָפּאָרן, נאָר אידייען, ווערטער, וואָס גיבן איבער דעם איבערלעכן זין פון די גשמיותדיקע באַגריפן:

„אַ האַנט ווערט נישט אַנגערופן האַנט צוליב דעם שטיקל פלייש, וואָס שטעלט פּאַר די האַנט, נאָר צוליב דער פונקציע, וואָס זי דערפילט. אַ באַווייז פּאַר דעם איז דאָס, וואָס די גמרא פרעגט: 'אַ מינדער־אַרטיק מידל האָט אַ האַנט, צי זי האָט נישט קיין האַנט?' דאָס מיינט דאָך ניט, אַז איר האַנט איז אַפּגעשניטן. דאָס מיינט, צי זי האָט דאָס רעכט צו קריגן קדושיק, אַדער צו נעמען אַ גט — אַ פונקציע, וואָס אַ האַנט דאַרף דורכפירן.“ (משה קורדובירו, „כינוים“ ז' קסת, אין תורת הקבלה של ר' משה קורדובירו)

די אַלע דערקלערונגען זיינען גוט און פּאַסיק פּאַר מאַמינים, וואָס האַלטן, אַז נישט נאָר באַשטייט דער גאַנצער תנ"ך פון אייביקע ווערטן, נאָר אויך, אַז די ראַם, די פּאַרם איז אייביק און ענדערט זיך נישט. רירט מען אַן דעם קלענסטן אַרנאַמענט פון דער ראַם, צעפאַלט זיך דער גאַנצער בנין. פּאַר אַט די מאַמינים איז אַ נויטווענדיקייט צו פּאַרענטפערן אַלע סתירות פון תנ"ך, זיי אויסגלייכן און אויפבויען אַ שיטה, וואָס זאָל נישט אַפּניגן פון וועלכן ס'איז אויסדרוק אין תנ"ך.

ס'איז טשיקאַווע, וואָס די פרייע, גאָר אַ גרויסער טייל פון אונדזערע אויפגעקלערטע, זיינען מסכים מיט דער דאָזיקער מיינונג. אויך זיי האַלטן, אַז דער תנ"ך טאָר ניט האָבן קיין שום טעותים און אַז אַלץ, וואָס שטייט געשריבן

אין דער תורה, אין די נביאים און כתובים מוז שטימען מיט דעם לעצטן וואָרט פון דער וויסנשאַפט. אָבער וויבאַלד, אַז עס שטימט ניט, איז דער תנ"ך ניט מער ווי אַ ליטעראַרישע זאַמלונג פון דעם פּאָלקלאַר פון אַ פּרימיטיוון פּאָלק. למשל, דער וועלט־באַשאַף. אין חומש בראשית שטייט געשריבן, אַז די וועלט איז באַשאַפן געוואָרן אין זעקס טעג. מיר ווייסן דאָך אָבער, אַז דער וועלט־שאַף האָט געדויערט אַ סך לענגער ווי זעקס טעג. רעדט דאָך דער תנ"ך קינדערשע רייד און דערפאַר איז נישט כדאי אויך צו פאַרטיפן זיך אין דער תנ"כ'ישער קאַסמאָגאָניע, וועלט־באַשאַף, וואָס האַלט, אַז די וועלט איז אויפגעקומען ניט פון אַ צוזאַמענשטויס, אַ שטרייט צווישן די עלעמענטן, נאָר פון אַ האַרמאָנישער באַהעפטונג אויף דעם באַפעל פון אַ טראַנסצענדענטאַלן כוח, וואָס האָט געגעבן אַ זין און אַ תכלית צום באַשאַף. אונדזערע אויפגע־קלערטע באַווייזן אויך, אַז דער פערפעקטער תנ"ך איז ניט געווען באַקאַנט מיט דער מאַדערנער אַנאַטאָמיע און פּילאָזאָפיע. עס איז געשריבן אין תנ"ך, אַז דער אויפברויז פון געוויסן קומט פון די גירן און טראַכטן טראַכט מען מיט דעם האַרץ, וויבאַלד אַזוי, איז דער גאַנצער עטישער באַנעם אויך אַ פּאָלשער.

אַ סך אַמאָליקע און אויך היינטיקע משכילים, וואָס ווילן באַטראַכטן דעם תנ"ך פאַר אַנפּעלערדיק, כדי זיך אויסצופיינען פאַר דער וועלט מיט יידישער גאונות, טייטשן אַריין אין דעם תנ"ך מאַדערנע באַגריפן און די לעצטע אויפ־טואונגען פון דער וויסנשאַפט. למשל, זיי זאָגן, אַז די תורה פאַרלייקנט ניט עוואָלוציע. אויב עס שטייט אין דער תורה, אַז די וועלט איז געשאַפן געוואָרן אין זעקס טעג, מיינט אַ טאָג ניט קיין טאָג, נאָר אַ מילעניום מילעניומס. דאָס פאַסט זיך אַריין אין די מאַדערנע טעאָריעס פון קאַסמאָגאָניע, פון וועלט־באַשאַף. די דינים פון טומאה און טהרה, טענהן די דאָזיקע משכילים, באַווייזן באַשיינפערלעך די טיפע ידיעות פון דער תורה אין מאַדערנער היגיענע.

אָבער דאָס זיינען ניט מער ווי רויע פּראַוואַן פון גאַר אַ סך אַ פּרימיטיו־ווערער מדרגה, ווי די אַריינטייטשונגען פון די מיטלאַלטערלעכע יידישע פּילאָזאָפּן. די חכמים, ווי דער רבנו בחיי און דער רמב"ם, האָבן געהאַט אַ שיטה, באַגרינדעט אויף פּילאָזאָפּישע יסודות פון זייער צייט. אַ סך פון זייערע הנחות זיינען אויך גילטיק פאַר אונדז היינט. אָבער די משכילים־אַפּאָלאָגעטן זיינען ניט מער ווי דרשנים און זייער דרוש איז אַלעמאַל ניט מער ווי אַן אַנאַכראָניזם.

די מאַדערנע וויסנשאַפטלער פון תנ"ך האַלטן, און מיט רעכט, אַז די סתירות, ווידערשפּרוכן, אין תנ"ך קאָנען ניט פאַרענטפּערט ווערן דורך אַנ־נעמען איין שיטה. בכלל דאַרף מען ניט פאַרענטפּערן די סתירות און ס'איז

ניט וויכטיק זיי צו פארענטפערן, ווייל אין תנ"ך זיינען דא אייביקע ווערטן, איבערגעגעבן אין דער ראם פון דער צייט, ווען דער תנ"ך איז אויפגעקומען. ניט נאר דברה תורה כלשון אדם — די תורה האט גערעדט אויף א מענטשלעכן לשון, נאר מען קאן זאגן: דברה תורה לפי השגת האדם בדורו — די תורה האט דערקלערט די אייביקע אמתן לויט דער השגה פון דעם מענטשן פון יענעם דור — און קיין דור קאן ניט וויסן די דערגרייכונגען פון שפעטערדיקע דורות.

די נביאים האבן זיך דערגרונטעוועט צום געדאנק, אז דער רצון, דער ווילן פון גאט געוועלטיקט איבער דעם גאנצן קאסמאס. זיי האבן באפרייט גאט פון וואס פאר ס'איז צוגעבונדנקייט צו דער נאטור, אדער צום פאטום. אבער ער איז אין זייערע אויגן אויך א גאט, וואס אנטפלעקט זיך צום מענטשן. ער איז נישט קיין גאט, וואס איז אזוי אבסטראקט, אז ער איז אפגעריסן פון דער וועלט. ער איז נישט קיין גאט, וואס איז רואיק און שטיל, צופרידן מיט זיך אליין, וואס באנוגט זיך מיט זיין אייגענער עקזיסטענץ און האט נישט וואס צו טאן מיט דער מענטשלעכער וועלט און מיט דעם מענטשלעכן גורל. ער איז א גאט, וואס באפעלט, וואס געדענקט און דערמאנט זיך אין די ליידן און דעם גורל פון מענטש און פאלק. ער טוט גנאד, דערלייזט, טוט גוטס און שלעכטס, רעכנט זיך אפ פאר זינד און באלוינט פאר גוטס. ער איז נאענט צום לעבן און צום מענטשן. די נביאים האבן געהאלטן, אז ער איז א גאט פון ווילן און טאט. נישט נאר איז עס דער מענטש וואס זוכט א שטעג צו גאט, נאר גאט נידערט אויך אראפ צום מענטשן און לערנט אים צו גיין אין זיינע וועגן.

די נביאים האבן זיך פארגעשטעלט א גאט, וואס איז טראנסצענדענטאל איבער דער וועלט און אויסער דער וועלט, א גאט, וואס איז כולל אלץ. ער איז איבער גוטס און שלעכטס, איבערן לעבן און איבערן טויט. ער געוועלטיקט איבער אלץ און אלץ ציט זיך פון זיין רצון. אבער אין דער זעלביקער צייט — מענטשלעך, אנטראפאמאָרפיש. ער אנטפלעקט זיך אין באשטימטע געשטאלטן צו זיינע אויסדערוויילטע (יחזקאל קויפמאן).

אודאי איז עס א סתירה, אבער מיר זיינען ניט מחוייב אויסצוגלייכן די סתירה. דאס איז געווען דער באגריף פון יענער צייט. די נביאים האבן זיך טאקע דערטראכט צום אמת פון א טראנסצענדענטאלן גאט, וואס איז ניט צוגעבונדן צו דער נאטור, אבער דער באגריף פון א גאנצן אבסטראקטן גאט, אן קיין שום הגשמה, איז א שפעטערדיקע אנטוויקלונג.

בלייבט די אלטע קשיה: וויבאלד אז מיר נעמען אן, אז די דערקלערונגען

פון רבנו בחיי, פון רמב"ם, פון ר' משה קורדובירו און די אַנדערע יידישע געלערנטע זיינען ניט מער ווי אַריינטייטשונגען אין תנ"ך, ווי קאָן זיך פאַרט אַ ילוד-אשה, אַ מענטש פון פינף חושים, קאָמוניקירן מיט אַן אַבסטראַקטן גאַט, וואָס מיר דאַרפן נאָר מחייב זיין די עקזיסטענץ זיינע און טאַרן ניט דער-לאָזן דעם געדאַנק צו באַגרייפן אים, ווייל עס קאָן נאָך חלילה פירן צו הגשמה? מיר דאַרפן עס פאַרענטפערן לויט אונדזער וועג פון טראַכטן, אַן דער אויטאָריטעט פון פסוקים. מיר דאַרפן אויפנעמען די גאַט-אידיע קולטור-היסטאָריש.

ראשית, נעמען מיר אָן, אַז עס עקזיסטירט אַ כוח אויסער אונדז און איבער דער וועלט און דער דאָזיקער שעפערישער כוח פירט אַן מיט דעם גאַנצן קאָסמאָס און האָט געשאַפן די וועלט מיט אַ ציל און אַ תכלית.

די וויסנשאַפט קאָן ניט אַפליקענען די עקזיסטענץ פון אַזאַ כוח און מיט אונדזערע חושים קאָנען מיר עס ניט באַגרייפן. אָבער זינט דער מענטש איז געקומען צו זיין באַוואוסטזיין און האָט זיך געקאָנט פאַנגעדערקלייבן אין די כוחות פון זיין סביבה, האָט ער געקראָגן אַ דערקענטעניש פון דער עקזיס-טענץ פון אַזאַ איבערנאַטירלעכן כוח, וואָס מיר רופן אַן גאַט. דעם דאָזיקן, מיט די חושים אומבאַגרייפלעכן, כוח האָט דער מענטש צוגעגעבן זיינע אייגענע אַטריבוטן, אַ דערקענונג פון דער עקזיסטענץ פון אַזאַ כוח איז אַן אייביקער אחת. די פאַרס, די אַטריבוטן זיינען אַלעמאַל צייטמעסיקע און בייטן זיך.

פאַראַן אַ סברה, אַז די גאַט-אידיע איז אַן אילוזיע (זיגמונד פרויד — „דהי פיוטשור אַז ען אילוזשאַן“). דער מענטש האָט זיך געשאַפן אַ געשטאַלט פון אַן אייביקן טאַטן, ווייל דער מענטש איז נאָך אַלץ אין דער קינדערשער סטאַדיע. ער איז הילפלאָז קעגן די נאַטור-כוחות. אין זיין שרעק פאַר קראַנ-קייטן, איבערגעוועלטונג פון עמאַציעס און פחד פאַרן טויט האָט ער זיך געשאַפן אַ סופער-טאַטן, וואָס באַהיט אים און באַשיצט אים אין לעבן און פאַרזאָרגט אים נאָכן טויט מיט אייביקן לעבן. ווען דער מענטש וועט באמת ווערן דערוואַקסן, וועט ער זיך מער ניט נויטיקן אין אַ טאַטן, וואָס באַשריעמט אים. ער וועט דעמאָלט זיך קאָנען פאַרלאָזן אויף די אייגענע כוחות און וועט זיך ניט דאַרפן טרייסטן מיט דער אילוזיע פון אַ טאַטן, וואָס האַלט אַן אויג אויף אים פון וויגעלע ביז נאָכן קבר.

ס'איז אָבער זייער שווער אַנצונעמען אַזאַ פשוטע צעטיילונג פון גייסט און חומר (מאַטעריע). אין דעם מענטשן און אין דער וועלט איז דאָס געטלעכע אַזוי רעאַל און ניכר, ווי דאָס מאַטעריעלע. די האַרמאָנישקייט פון קאָסמאָס,

די וואונדערלעכע געזעצמעסיקייט פון דער וועלט און דעם מענטשנס ראנגלעך-ניש מיט די נאטור-כוחות אויסער זיך און אין זיך, זיינען מאַטעריענישן מיט זיין געוויסן — אַננעמען דאָס אַלץ ווי אַ צופאַל איז אַפילו ניט קיין שכלדיקע וואַרשיינלעכקייט.

בכלל איז ניט וויכטיק, צי מען גלויבט, אָז די נשמה, דאָס גייסטיקע אין מענטשן, איז אַריינגעטאָן געוואָרן אין אים פון אַ טראַנסצענדענטאַלן כוח, גלייך ביים געבורט אָדער נאָכן געבורט, צי ווען מען מאַכט אַ השערה, אָז דאָס גייסטיקע אין מענטשן איז דער רעזולטאַט פון דער קאָמבינירונג פון די חומרישע עלעמענטן, וואָס האָבן געשאַפן דעם מענטשן. אַזאַ השערה איז פונקט אַזוי ניסימדיק איבערנאַטירלעך און אויסערן שכל, ווי די אמונה אין אַ באַזונדער עקזיסטירנדיקער נשמה. די ביידע מוז מען אַננעמען פאַר אַ געטלעכער דערשיינונג, פאַר אַ געטלעכן איינשטעל.

אויב אַזוי, לייגט זיך שוין אויפן שכל, אָז די עקזיסטענץ פון אַ טראַנסצענדענטאַלן כוח, אָדער וועזן, וואָס מען קאָן ניט פאַרגעשטאַלטיקן, ווייל ער איז אויסער אונדזרע חושים, איז דער אייביקער אמת, וואָס דער מענטש האָט דערפילט אין זיך, דערטראַכט זיך דורך דער גייסטיקייט, וואָס איז אין אים. די דאָזיקע גייסטיקייט איז אויך אַ טייל פון דעם טראַנסצענדענטאַלן כוח. דערפאַר האָט דער מענטש אַ שטענדיקע שטרעבונג צו דער געטלעכקייט און איבערצושאָפן זיין אייגענע געשטאַלט אין גאָטס גלייכעניש. די גאָט-געשטאַלט איז נישט קיין אילוזיע, נאָר אַ וואונטש. דער מענטש האָט זיך שטענדיק געוואונטשן צו ווערן אַט די פערפעקטע עטישע געשטאַלט, גאָט, וואָס ער, דער מענטש, ווייסט פון זיין עקזיסטענץ, נאָר ער קאָן עס ניט באַווייזן. און ווייל ער קאָן עס ניט באַווייזן, שטעלט ער אים פאַר לויט זיין השגה נאָך, לויט זיין קולטורעלן מצב. די גאָט-געשטאַלט פון מענטשן, ניט דער געדאַנק פון גאָטס עקזיסטענץ, שפיגלט אָפּ די תקופה («טאוואָרד עי מאַטור פעיט» פון ערווין ר. גודענאָף).

דער דאָזיקער געדאַנק איז גאָר ניט אַזוי ניי, ווי פראַפעסאָר גודענאָף מיינט. אין מדרש איז דאָ אַ קלאַרע אַנצוהערעניש, אָז מצוות זיינען ניט נאָר באַפעלן און געבאָטן פון גאָט, נאָר דעם מענטשנס וואונטש צו פאַרגלייכן זיך מיט גאָט. דער קלאַרסטער מאמר געפינט זיך אין ספרי, דברים מט: «גאָט איז אַ דערבאַרעמדיקער גאָט, אַ לייטזעליקער גאָט, איינגעהאַלטן אין צאָרן, מיט אַ סך גנאָד און אמת. ער היט זיין גנאָד צום טויזנטסטן דור, ער איז מוחל זינד, פאַרברעכנס און עבירות, ונקח — און ער שענקט (שמות לה, ו). דער ספרי שטעלט זיך אָפּ ביים וואָרט «ונקה».) און עס זאָגט זיך אין אַן

אנדערן פסוק: 'און איטלעכער, וואָס רופט גאָטס נאָמען, וועט אַנטרונען ווערן' (יואל ג, ה). ווי קאָן אַ מענטש רופן גאָטס נאָמען? נאָר אזוי ווי גאָט ווערט גערופן אַ דערבאַרעמדיקער און אַ לייטזעליקער, אזוי זיי דו אויך דערבאַרעמדיק און לייטזעליק און טו אומזיסט גוטס צו אַלעמען" (אין ספרי מט און אין אַנדערע ערטער וואַריאירט).

דער דאָזיקער געדאַנק געפינט זיך ביי אַ סך יידישע פילאָזאָפּן. פאַרשטייט זיך, זיי האָבן זיך סומך געווען אויף יידישע מקורות. דאָס קאָן אונדז פירן צו פאַרשטיין די מעגלעכקייט פון דעם מענטשן צו קאָמוניקירן מיט גאָט, געפינען דעם וועג צו גאָט דורך התגלות, שטענדיקער התגלות.

דער מענטש איז נישט באַשאַפן געוואָרן פערפעקט, גאַנץ, אָט ווי ער איז. ער האָט זיך אַנטוויקלט פון אַ נידעריקערער מדרגה צו אַ העכערער, סיי פיזיש און סיי גייסטיק, פאַטענציעל זיינען אין אים אָבער געלעגן אַלע מענטשלעכע יכולתן. דאָס איז אויך נישט קיין נייער אַפיקורסישער געדאַנק. „האַט געזאָגט ר' תנחומא אין נאָמען פון ר' בנייה און ר' ברכיה אין נאָמען פון ר' אלעזר: 'גולם בראו' — גאָט האָט באַשאַפן דעם מענטשן אָן אַ באַזונדער געשטאַלט, ווי אַ גולם איז דער מענטש דעמאָלט געווען. דאָס מיינט, אַז אַלע פאַטענציעלע כוחות זיינען אין דעם געווען באַהאַלטן און זיי האָבן זיך אָנגעהויבן אַרויסצואווייזן ביסלעכווייז, ביסלעכווייז דור נאָך דור (זעט ביאַליקס טייטש). ער האָט זיי, די כוחות, אַרויסגעוויזן אין יעדן דור מיט זיינע געלערנטע, אין יעדן דור מיט זיינע שרייבער און אין יעדן דור מיט זיינע פירער. הרי זה ספר תולדות אדם — דאָס איז דאָס געשיכטע-בוך פון דעם באַשאַפן פון דעם מענטשן" (בראשית רבה, פרשת כה, ב).

מיר מעגן עס דערקלערן אויף אַזאַ מין אופן: אין אָנהויב האָט דער מענטש געהאַט ווייניק פאַרשטענדעניש און וויסן צו דערקענען גאָט. וואָס מער וויסן דער מענטש האָט אָנגעקליבן, אַלץ גרעסער איז געוואָרן גאָט. די ידיעות, וואָס דער מענטש האָט דערוואָרבן וועגן דער נאַטור אַרום אים און וועגן די וועלטן איבער אים, זיין פאַרטיפן זיך אין זיין אייגענער פאַרפלאַגן-טערטקייט, זיין באַקאַנטשאַפט מיט דעם מעכאַניזם פון גוף — דאָס אַלץ גיט אים מער יכולתן זיך צו דערנענטערן צום טראַנסצענדענטאַלן פאַרשטאַנד. וואָס מער דער מענטש אַנטוויקלט זיך, אַלץ נענטער ווערט ער צום ציל — צו פאַר-שטיין דעם כוח. וואָס איז אויסער די חושים.

צו וואָס קען מען עס צוגלייכן? צו אַ כלי, וואָס דער מענטש האָט געשאַפן, לאַמיר זאָגן — אַ טיש. אין יעדן טיש, אין יעדער כלי ליגט דאָך דער

מענטשלעכער פאַרשטאַנד. דער טיש, אַ טויטער קעגנשטאַנד, קאָן ניט באַ-
 נעמען דעם תכלית זיינעם און זיין אַרט אין דעם מענטשנס סביבה. אָבער
 לאַמיר זיך פאַרשטעלן, אַז דעם מענטשן איז געלונגען אַרײַנצוגעבן אין טיש
 אַ טייל פון זיין אייגענעם באַנעם פון דעם תכלית פון טיש. דער טיש, ווי אַ
 דומם, הויבט אָן ביסלעכווייז צו באַנעמען זיין באַשעפער און זיין אייגענעם
 אַרט אין באַשעפערס פלאַן. וויפל יאָרן וואָלט גענומען דעם זעליבן דומם
 צו פאַרשטיין זיין אמתע ראַלע אין שטוב און נאָך מער זיין ראַלע אין דער
 מענטשלעכער ציוויליזאַציע? ער וואָלט זיך געדאַרפט באַקענען מיט טויזנטער
 און טויזנטער קעגנשטאַנדן און מיט הונדערטער סביבות.

לאַמיר דעם משל אַנווענדן אויף דעם מענטשן. מיר האָבן אַרײַנגעקראָגן,
 אָדער געקראָגן, די יכולת אויפצונעמען דעם געדאַנק, אַז עס איז פאַראַן אַ
 תכלית אין דער יצירה. מיר זיינען אָבער באַגרענעצט דורך די אייגענע חושים
 קעגן דעם באַשעפער, ווי דער טיש אַנטקעגן דעם מענטשן. מיר כאַפן אַמאָל
 אַ בליק אין דעם בלענדנדיקן ליכט, אָן אַפּגלאַנץ פון דער אייביקייט, אַ
 שטיקעלע אמת, און מיר ווערן נאָך מער צעטומלט פון אונדזער ביסעלע וויסן.
 אונדזער זוכן גאָט איז זייער ענלעך צו די פּרואוון אין די פּאָזיטיווע
 וויסנשאַפטן. מיר לעבן דורך מער דורכפאַלן ווי דערפאַלן, אָבער מיר האָבן
 עפעס דערגרייכט. מיר האָבן אויסגעפונען אַ סך סודות פון דער נאַטור. אין
 זוכן גאָט דאַרפן מיר אויך זיין גרייט אויף די זעליביקע ראַנגלענישן. מיר דאַרפן
 זיין אַנגעגורט מיט געדולד, פרייען זיך מיט אונדזערע דערגרייכונגען, ניט
 זיין צופרידן מיט די דערפאַלן און ניט ווערן אַנטוישט פון די דורכפאַלן.
 מיר דאַרפן אין זוכן גאָט באַטראַכטן, ווי אין דער וויסנשאַפט, יעדער דער-
 גרייכונג ניט ווי אַ דאַגמע, נאָר ווי אַן עטאַפּ פאַר ווייטערדיקע זוכענישן פון
 דעם אמת. אַלע ספיקות, אומפאַרשטענדלעכקייטן, דורכפאַלן, פאַלשע באַגריפן
 און הנחות דאַרפן ניט זיין קיין סיבות פאַר כפירה, נאָר אַ טרייב-קראַפט פאַר
 ווייטערדיקע זוכענישן. מיט דער האַפענונג, אַז אַמאָל וועלן מיר אַנקלייבן
 אַזוי פיל וויסן, אַז מיר וועלן קאַנען, אין צוקונפטיקן וויסן אַמאָל, אַרײַנעמען
 גאָט מיט קלאַרע, שכלדיקע און פּאָזיטיווע באַווייזן, ווי די אַמאָליקע גאָט-
 זוכער מיט זייער דמיון און מיט זייער אינטואַיציע.

דאָס איז אונדזער איצטיקע דערקלערונג פון התגלות. אַזאַ אויפנעם וועט
 אין אונדז פאַרשטאַרקן די אמונה, וואָס מער מיר וועלן אויסגעפינען די סודות
 פון דער נאַטור, וואָס מער מיר וועלן דערגרייכן אין דער וויסנשאַפט, אַליץ
 שטאַרקערע מאַמינים וועלן מיר ווערן.

די אַבסאָלוטע רעאַליטעט

עס זיינען פאַראַן תקופות אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט, וואָס גאָטס פנים איז פאַרהיילן פון אונדז. מיר זעען אים ניט און מיר פאַרנעמען ניט זיין אַקטואַליטייט. גאָט וואָס דאַרף זיין אַ העלפער ווערט „אַ גאָט וואָס פאַרבאַרגט זיך“. אין אַט די דאָזיקע צייטן פון דער מענטשלעכער געשיכטע פרעגן מיר אָפּ די קלוגשאַפט און אַפילו דעם יושר פון גאָט: „מאַדנע איז זיין טואונג, פרעמד איז זיין אַרבעט“ (ישעיה כח, כא). זיינע וועגן קוקן אויס פאַר אונדז אַזוי רעטענישדיק, אַז מיר מיינען אַז די וועלט איז איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון דעם אונטערדריקער און אונטער דער ממשלה פון דעם אַכור. עס איז לית דין ולית דיין — עס איז ניטאָ קיין געזעץ און עס איז גיטאָ קיין ריכטער. ערשט אַ צייט שפעטער זעען מיר ווי גערעכטיקייט זיגט. דאָס איז וואָס דער נביא האָט געזאָגט: „באמת דו ביסט אַ גאָט, וואָס דו פאַרבאַרגסט זיך, דו גאָט פון ישראל, דו העלפער“ (דאַרט מה, טו).

פאַראַן אויך צייטן וואָס די באַרירונג צווישן דער ערד און הימל ווערט אַפגעשניטן צוליב די מעשים פון מענטשן. דער פסוק דערציילט וועגן דער תקופה פון עלי: „און דאָס וואָרט פון גאָט איז געווען אַ זעלטנקייט אין יענע טעג“ (שמואל-א ג, א). זאָגט דער מדרש: „איבער דעם וואָס זיי פלעגן ליגנערן צו גאָט און געדינט צו עבודה-זרה האָט ער זיי אויסגעהונגערט פון רוח הקודש“ (רות-רבתי, פתיחתא, ב). דער אַפהאַלט צו דערנענטערן זיך צו גאָט איז געקומען פון די מענטשן, פון די איינוואוינער פון אונדזער ערד. די זינד פון יענעם דור איז געווען אַזוי גרויס, אַז די לופט איז געוואָרן ווי געדיכט און איז געוואָרן אַ מחיצה צווישן הימל און ערד. עס ווערט געזאָגט אויף די בני-עלי, אויף די מנהיגים פון יענער צייט: „לא ידעו את ה'“ (שמואל-א ב, יא) — זיי האָבן ניט געוואוסט גאָט, ניט געקאָנט גאָט. אויף לשון-קודש מיינט דער ווערב „ידע“ — זיין נאָענט, קומען אין ממשותדיקער באַרירונג. עס איז ניט געווען קיין שום באַרירונג, התקרבות, שייכות פון גאָט צו מענטש אין יענער צייט. דאָס האָט אַנגעהאַלטן ביז עס איז אונטערגעוואַקסן שמואל. ער איז שוין געקומען אין התקרבות מיט גאָט — „ידע את ה'“ (דאַרט ג, ז) ווערט אויף אים געזאָגט (בובער).

עס איז איצט אַ תקופה פון ביידע דערשיינוגען: עס זעט אויס ווי גאָט

האָט פאַרבאָרגן זיין פנים פון אונדז. מיר זעען אים ניט און פאַרנעמען ניט זיין אַקטואַליטעט. ער האָט פאַרבאָרגן זיין פנים פון אונדז. דערפאַר קוקט אויס ווי די הנהגה פון דער וועלט איז איבערגעגעבן געוואָרן צו דער ממשלה פון דעם אַכזר און עס איז לית דין ולית דיין, שלעכטס ווערט פאַררעכנט פאַר גוטס און גוטס פאַר רשעות. מיר האָבן אָנגעהויבן אויך דינען עבודה־זרה און די לופט פון דער וועלט איז ממש געוואָרן געדיכט און עס האָט זיך געשאַפן, צוליב אונדזערע מעשים, אַ מחיצה צווישן הימל און ערד. מיר דינען נייע עבודה־זרות: מיר פאַרגעטערן דעם פירער, דעם מושל; מיר האָבן גע־מאַכט אַ געץ פון דעם מדינה־שטאַט, מיר היטן אָפּ מיט דער ריגאָריסטשיקייט פון געצנדיגערישן ריטואַל די דאַגמע פון דער פאַרטיי.

מיר האָבן זיך אָפגעזאָגט פון גאָט, ווייל די אויפקלערונג, די השכלה האָט אונדז געלערנט, אַז אמונה איז אַבערגלויבן. אַבער באמת, די וואָס האָבן באַקעמפט אמונה האָבן ניט באַוווּזן צו פאַרלייקענען גאָט. פון עדוואַרד גיבסאָן, בערטראַנד ראַססל ביז אַנדזערע משכילים האָבן זיי אַלע אין תוך באַקעמפט די פאַלקס־רעליגיע, וואָס האָט פאַרגעשטעלט נאָר אַן אַנטראַפּאָמאַרפישן גאָט ווי דעם מושל פון דער וועלט.

די גאַנצע גאָט־דערקענונג און די עבודה צו אים, וואָס די מנהיגים האָבן איינגעפירט פאַר אינסטיטוציאַנעלער רעליגיע, און וואָס איז אַרויסגעוואַקסן פון דער געזעלשאַפטלעכער קאָנקרעטיזאַציע, איז געווען אויף דער שפּליקער מדרגה פון המון, יא, דאָ און דאָרט זיינען אין דער פאַלקס־רעליגיע געבליבן שפורן פון דער עצם אידייע פון דער דערהויבנקייט און גרויסקייט פון שעפער, אַבער בדרך־כלל איז די עבודה געווען אויף דעם שטאַפל פון אַ בייזן און שטרענגן מושל: שרעק און דראָאונג. באַלוינונג פאַר הכנעה און פאַר אַליינ־דערנידערונג, פאַר אַ בייזן טיראַן פון הימל, וואָס מען דאַרף אים אַלעמאַל חנפענען. די אויספירונג און פאַלגן פון אַלע געבאָטן און מצוות האָבן געהאַט אַ קרעמערשן חשבון, טיילווייז באַלוינונג אויף דער וועלט מיט גאָר אַ שטאַרקן אַנשפאַר אויף יענער־וועלט. ביחוד האָט מען איינגעפירט אַ באַגרענעצטן אופן פון טראַכטן — עד כאן: ביז דעם גרענעץ מעגסטו טראַכטן און ספעקולירן, ווייטער טאַרסטו ניט גיין.

די אויפקלערונג, די השכלה, מיט דער הילף פון דער פּאָזיטיווער וויסנ־שאַפט האָבן געהאַט אַ גרינגע אַרבעט אומצואוואַרפן דעם דאָזיקן בנין. אַבער די עצם פראַגע פון מציאות הבורא, ניט פון קיין אַנטראַפּאָמאַרפישן גאָט, איז קיינמאַל ניט אָפגעפרעגט געוואָרן און קאָן ניט אָפגעפרעגט ווערן. אינסטי־טוציאַנעלע רעליגיע איז אויסגעלאַכט געוואָרן און פאַרמיאוסט געוואָרן. אַבער

וויבאלד אז די אנטראפאמאפישע גאט-דערקענונג איז בעצם געבליבן ביים מענטשן, איז די אמונה אין גאט טראנספארמירט געווארן אויף דער געצנ-דינעריי פון שטאט, פירער און דאגמע פון פארטיי. די דינסט צו די נייע געצן איז געבליבן ווי פריערדיקע דינסט צום אנטראפאמאפישן גאט: שרעק און דראאונג. צוזאג פאר בלינדן פאלגן און אליינדערנידערונג. חניפה און הכנעה צו דער דאגמע. ועל כולם, א גרענעץ צום פרייען טראכטן: דו מעגסט ספע-קולירן וויפל דיין הארץ גלוסט אין די גרענעצן פון דער דאגמע. אויסער דער דאגמע איז כפירה, אפיקורסישקייט, וואס מוז שטרענג באשטראפט ווערן.

די נייע רעליגיעס זיינען גרויזאמער און אכזריותדיקער צו די אפנויגער ווי די אלטע רעליגיעס. די אלטע רעליגיעס זיינען טיילווייז געווארן סקעפטיש און קליגער דורך דער דערפארונג פון דורות, זיינען זיי געווארן טאלעראנט. זיי האבן געקאנט ווערן טאלעראנט און ניט באשטראפן קיין כופרים אויף דער וועלט, ווייל זיי האבן געהאט א יענע-וועלט מיט א גיהנום מיט אלע אכזריותן. אבער די ערשט אויפגעקומענע אמונות, רעליגיעס, ווי ניט קיין דערפארענע און נאך מער ווי טיף גלויביקע אין זייער אמת, און דערצו אן א גיהנום אויף יענע-וועלט, זיינען געווארן שוידערלעך אומטאלעראנט. זיי באשטראפן אויף דער וועלט: שיסן, מאטערן, פארשיקן, אויסהונגערן, חרם און האלטן קינדער פארנאטווארטלעך פאר די זינד פון די עלטערן און עלטערן פארנאטווארטלעך פאר די זינד פון די קינדער. די גאט-אידיע איז פארביטן געווארן אויף דעם גאט-מענטש, אדער גאט-מדינה.

דער באשטאנד פון גאט איז ניטא אין אונדזער איצטיקער געזעלשאפט. גאט אדער אפילו געטלעכקייט ווערט ניט אריינגערעכנט און אריינגענומען אין חשבון פון אונדזערע מעשים און הנהגה. דערפאר דווקא איצט, ווען דער געוויינטלעכער מענטש האט דערפילט זיין וויכטיקייט און פאדערט זיין טייל פון דער וועלטס באקוועמלעכקייטן און גיטער, איז דער יחיד געווארן אלץ ווייניקער חשוב. אין צענטער פון דער געזעלשאפט שטייט דער קאלעק-טיוו, דער שטאט, די רעגירער פון דער שעה, און דער יחיד איז ניט מער ווי דאס מיטל פאר דעם צוועק, דער אויפשטייג פון דעם מאסע-מענטש האט בעצם דערנידעריקט דעם מענטשן. „די חשיבות פון דעם מענטשן איז אפגע-ווישט געווארן און די שטאלץ פון דעם מענטשן איז דערנידעריקט געווארן: „געבויגן איז געווארן דער מענטש, דערנידעריקט איז געווארן דער חשובער מענטש“ (ישעיהו ד, טו).

דאס פארלייקענען פון גאט איז ראשית א סכנה, ווייל עס איז ניטא קיין

מאטיווירונג פאר קיין עטישער הנהגה. די וויסנשאפטלעכע פילאזאפן ווייזן אונדז אָן, אַז דער מקור פון עטישקייט ליגט אין אונדזער אופן פון אויפגע- האַדעוועט ווערן און די איינקריצונג אין אונדזער זכרון די געשטאַלטן פון אונדזערע עלטערן. אויך דער צוואַנג פון דער געזעלשאַפט אויפצוהאַלטן דעם קאַלעקטיוו איז נאָך אַ מקור (רייכענבאַך האַנט : „דהי ריזי אָו סייענטיפיק פילאָ- סאַפּי“, ז' 285). קאָן עס זיין אַ גענוגנדיקע מאַטיווירונג פאַר דעם יסוד פון עטיק? שנית, אַלע טעאָריעס פון אַפּוּאַגן זיך פון גאַט, פון דער אַבסאַלוטער רעאַליטעט, זיינען פאַרבונדן מיט דעם געדאַנק פון אַ ניסמידיקן צופאַל פון דעם וועלט-באַשאַף. בעסער נאָך פון אַ גאַנצער קייט פון ניסמידיקע צופאַלן, וואָס האָבן פאַראַרזאָכט דעם אויפקום פון דער וועלט. מיר מעגן אויסלאָזן אַלע פילאָזאָפישע באַווייזן פון דער עקזיסטענץ פון גאַט, ווייל יעדע טעאָריע קאָן אָפּגעפרעגט ווערן על פי שטרענגער לאַגיק. די אַנטאַלאָגישע און טעלע- לאַגישע טעאָריעס וואָס זיינען געווען אַנגענומענע אמתן זיינען אָפּגעפרעגט געוואָרן. אויך די כפירה-טעאָריעס קאָנען אָפּגעפרעגט ווערן. בלייבט נאָר דער פשוטער שכל הישר פון אונטערשיידן צווישן אומזין און ניט פאַרשטיין. ווען מיר זעען אַן אוניוועק, אַדער אַפילו אַ פשוטן טעלעוויזיע-אַפאַראַט, קאָנען מיר זאָגן אָפּהאַראַציק : „מיר פאַרשטייען ניט פאַרוואָס און ווי אַזוי עס אַרבעט“. אָבער ווען איינער וועט קומען און אונדז פאַרזיכערן, אַז די אוניוועק- מאַשין, אַדער דער טעלעוויזיע-אַפאַראַט האָט זיך אַליין באַשאַפן, דעמאָלט וועלן מיר זאָגן : „עס איז אַן אומזין“. ניט פאַרשטיין מיינט ניט פאַרלייקענען שפערישקייט. אומזין מיינט פשוט אוממעגלעך עס אַנצונעמען. ווען מיר קוקן זיך צו מיט אָפענע אויגן צו דער וועלט און זעען דעם וואונדערלעכן באַשאַף ; ווען מיר באַטראַכטן די הנהגה פון דער וועלט איז גאַנץ באַרעכטיקט צו זאָגן : „מיר פאַרשטייען ניט איר אויפקום און מיר פאַרשטייען ניט איר הנהגה“. אָבער מיר קאָנען צוגעבן, אַז עס איז גאַנץ מעגלעך אַז עס איז דאָ אַ זין און אַ שכל און אַפילו אַ תכלית פאַר דער וועלט, נאָר מיט אונדזער באַגרע- נעצטן וויסן קאָנען מיר עס איצט ניט באַנעמען. הונדערטער אַדער אפשר טויזנטער יאָרן שפעטער וועלן מיר אפשר אויסגעפינען. ווען מיר וועלן אַפילו קיינמאַל ניט אויסגעפינען אַלע סודות, דאָך איז עס ניט קיין אומזין. אָבער גאַר אַנדערש איז ווען מען נעמט אַן די הנחה, אַז די וועלט איז אַ צופעליק געשאַ- פענע, דעמאָלט בלייבט דער באַשאַף אַן אומזין, וואָס עס איז ניט שייך צו זוכן און פאַרשן די סודות, ווייל די סודות זיינען גאַרנישט ניט ווערט. עס איז דאָך געווען אַ צופאַל. אַ צופאַל האָט קיינמאַל ניט קיין זין און קאָן ניט האָבן קיין זין. בעצם מעג מען עס צעשטערן און גאַנץ מעגלעך עס זאָל

צעשטערט ווערן דורך א צופאל. אויך אויפהאלטן א געזעלשאפט איז ניט מער ווי א קאפריזנער צופאל, וואס מען קאן גאנץ בארעכטיקט פארלייקענען. דער געדאנק פון שעפערלאזער וועלט און א צופעליק אויפקומענדיקער קאסמאס איז לויט דעם מענטשלעכן שכל און באנעם זינלאז און ניט אנגעמיק. כדי צו קאנען לעבן און קאנען האבן ספקות און זעען אין לעבן א זין און א מאס שיינקייט מוז מען קומען צו דער הנחה פון דער עקזיסטענץ פון אן אבסאָ-לוטער רעאליטעט. אַנרופן מיט א פשוטן באַמען — גאָט.

* * *

פאַר דעם גלויביקן איז אַבער די מציאות פון גאָט א פראַבלעם פון וויר-קונג. די פאַלקס-רעליגיע, וואָס נעמט אויף גאָט אַנטראַפּאָמאַריש, איז גאָט אַ לעבעדיקע רעאליטעט, וואָס ווירקט אויף דעם מענטשנס טאַג-טעגלעכן לעבן. ער איז אַן אַנשפּאַר אין אַן עת-צרה און אַ טרייסט אין אַ צייט פון צער. אַבער ווען מ'נעמט אויף גאָט ווי אַן אידיע, ווי אַן אַבסטראַקציע, וואָס איז זיין שייכות צום מענטשן און וואָס איז די שייכות פון מענטשן צו אים? עס איז אַבער ניטאָ קיין אַנדער וועג פאַרן אמתן גלויביקן ווי אויפנעמען גאָט אויף דעם אופן ווי דער רמב"ם האָט אים באַגריפּן און ווי שפינאַזע האָט אויסגעטייטשט דעם רמב"םס באַגריף.

זאָגט דער רמב"ם:

„וויבאַלד אַז עס איז קלאָר אַז ער האָט ניט קיין גוף און קערפּערלעכע פאַרם, איז דאָך קלאָר אַז ער האָט ניט די אייגנשאַפטן פון גופים: ער האָט ניט קיין באַהעפטונג און קיין צעטיילונג, ניט קיין אַרט און ניט קיין מאָס, ניט קיין שטייגן און ניט קיין אַראַפּפּאַל — ירידה, ניט קיין רעכטס און ניט קיין לינקס, ניט קיין פּאָדערטייל און ניט קיין הינטערטייל, ניט קיין זיצן און ניט קיין שטיין. ער געפינט זיך ניט אין צייט, וואָס מען זאָל וועגן אים זאָגן אַז ער האָט געהאַט אַן אָנהויב און וועט האָבן אַ סוף און אַ ציילונג פון יאָרן. ער ענדערט זיך ניט, ווייל ער האָט ניט די אייגנשאַפטן, וואָס זאָלן פאַראורזאַכן ביי אים אַן ענדערונג. עס איז ניט שייך וועגן אים קיין טויט אָדער לעבן, ווי עס קאָן אַנגעווענדט ווערן אויף אַ לעבעדיקן גוף. ער האָט ניט קיין קלוגשאַפט אָדער נאַרישקייט, אין דעם באַגריף פון חכמה ווי ביי אַ קלוגן מענטש; ניט קיין שלאָף און ניט קיין וואַכקייט, ניט קיין כּעס און ניט קיין געלעכטער, ניט קיין פּרייד און ניט קיין טרויער, ניט קיין שווייגן און ניט קיין ריידן, ווי די רייד ביי אַ מענטשן. אַזוי האָבן געהאַלטן אונדזערע חכמים (חגיגה טו, א) 'פאַר אים איז ניט שייך ניט קיין זיצן און ניט קיין שטיין, ניט קיין מידיקייט, אָדער באַוועגונג'. (רמב"ם, יד החזקה, הלכות יסודי התורה, פרק א, הלכה יא.)

שפינאָזע דערמאָנט ניט דעם רמב"ם. אָבער זיין זיבצנטע פּראָפּאָזיציע אין פינפטן בוך פון זיין „עטיקס“ איז באמת נאָר אַ פּוּעל־יוצא פון דעם רמב"ם געדאַנק. דערקלערט שפינאָזע:

„גאָט איז אַן שום לייַדנשאַפט, אויך קאָן ער ניט באַווירקט ווערן פון וועלכע עס איז עמאַציעס, סיי פון פאַרגעניגן אָדער צער.“

פאַר דעם גלויביקן, וואָס זוכט גאָטס התקרבות און וויל דערפילן אים ווי אַ רעאַליטעט אין זיינע טואַונגען, קאָן אָט דער געדאַנקען־גאַנג וועגן גאָט זיין אַ גרויסער שטער. ראשית, וויבאַלד גאָט קאָן ניט באַווירקט ווערן און קאָן זיך ניט ענדערן איז ווי אַזוי קאָנען מיר דערקענען און וויסן זיין מציאות? ער האָט זיך צו קיינעם ניט געקאָנט באַווייזן, ער קאָן קיינמאַל צו קיינעם ניט נתגלה ווערן. זיין אַנטפלעקן זיך וואָלט דאָך געמיינט אַ שינוי, אַן ענדערונג. לויט אָט דער דאָזיקער הנחה, אָדער השגה, פון גאָט קומט דאָס אויס, אַז אַלע דערפאַרונגען פון די גלויביקע וועגן גאָט־דערקענונג זיינען אָדער אילוזיעס אָניט אַליינאַפּנאַרעריי.

שנית, לאַמיר צוגעבן, אַז ניט געקוקט אויף אַלע אָפּפּרעענונגען איז דאָך בנמצא דער אַבסטראַקטער גאָט, איז וואָס פאַר אַ ווערט איז ער פאַר אונדז? וויבאַלד אַז ער קאָן ניט באַווירקט ווערן, דורך זעליקער התקרבות, דורך תפילה אָדער דורך עטישער האַנדלונג, ווייל עס וואָלט דאָך אים געשען אַ שינוי, קאָן ער דאָך אויך ניט באַווירקן, ווייל דאָס איז דאָך אויך אַ שינוי, איז ער דאָך אַ בלינדער געץ. ער איז ניט קיין „אלקים אמת, אלקים חיים“ (ירמיהו י, י). ער איז ניט קיין אמתער גאָט, קיין לעבעדיקער גאָט — ווי די נביאים האָבן אים געזען און באַגריפּן. אַזאָ גאָט איז באמת אַ טויטער גאָט, ער קאָן ניט זיין קיין כוח אין סאַציאַלן לעבן און איז אַ ווערטלאָזע נישטיקייט אין לעבן פון יחיד.

אָבער עס איז דאָ נאָך אַ מאמר, אַ הלכה פון רמב"ם, וואָס ער האָט עס גענומען פון אַ גריכישן מקור און פאַריידישט, וואָס גיט אַ זינען צום אַב־סטראַקטן גאָט־באַגריף און מאַכט דעם כביכול פאַר אונדז אַן „אלקים חיים“ — אַ לעבעדיקן גאָט. זאָגט דער רמב"ם:

„וואָס איז די פּאַסיקע ליבע (צו גאָט)? ער, דער מענטש, זאָל ליב האָבן גאָט מיט אַ גרויסער, שטאַרקער ליבע אַזוי, אַז זיין זעל זאָל זיין צוגעבונדן אין גאָטס ליבשאַפט, און ער זאָל זיין אַריינגעטאַן אין איר שטענדיק אַט אַזוי ווי איינער איז קראַנק פון דער ליבע צו אַ פּרוי. אָט דער איז זיין געדאַנק קיינמאַל ניט פריי פון דער ליבשאַפט צו דער פּרוי וואָס ער איז פאַרליבט. ער טראַכט פון איר שטענדיק, סיי ווען ער זיצט, סיי ווען ער שטייט אויף, סיי

ווען ער עסט און סיי ווען ער טרינקט. מער פון דעם דארף זיין די ליבשאפט פון גאט אין דעם הארץ פון די וואָס האָבן אים ליב, וואָס טראַכטן פון אים שטענדיק, אַזוי ווי מען האָט אונדו אַנגעזאָגט: 'מיט זיין גאַנצן האַרץ און מיט זיין גאַנצער זעל' (דברים ו, ה), און דאָס איז וואָס שלמה המלך האָט געזאָגט מיט אַ משל: 'ווייל איך בין קראַנק פון ליבשאַפט' (שיר השירים ב, ה), און גאַנץ שיר השירים איז ניט מער ווי אַ משל וועגן דעם דאָזיקן געדאַנק" (הלכות תשובה פרק עשירי, הלכה ג).

אַט דער דאָזיקער משל גיט אַ באַשייד און אַ וועג צו באַנעמען גאָט אויף דעם ריכטיקן וועג. דער עיקר געדאַנק איז, אַז ניט קיין באַווירקטער וועג, אויב עס איז נאָר בנמצא, קאָן זיין און ווערן אַ דינאַמישער און אַקטיווער פאַך-טאָר אין אַ מענטשנס לעבן.

ווען אַ מאַן האָט ליב אַ פרוי, ווערט ער פון איר באַווירקט ניט נאָר ווען ער רירט זי אָן פיזיש אָדער ווען ער זעט זי. ער ווערט באַווירקט פון איר ווען זי איז ניט דערביי און ווען זי איז אַפילו ניט חושד, אַז ער טראַכט פון איר. „זיין געדאַנק איז קיינמאַל ניט ליידיק פון ליב האָבן זי — שאין דעתו פנויה מאהבה אותה.“ לאַמיר געבן אַ בעסערן ביישפּיל. ער זעט זי אַ שלאַפּיקע און אַן אַפּגעדעקטע. ער זעטיקט זיינע אויגן מיט איר אַפּגעדעקטקייט, פאַר-מאַכט די טיר און גייט אַוועק. זיינע בלוטן זידן אויף. זי איז אַבער ניט באַווירקט געוואָרן. אין איר איז ניט פאַרגעקומען קיין שום ענדערונג סיי עמאַציאָנעל אָדער פיזיש. ער האָט זי ניט אַנגערירט. דאָך איז ער געענדערט געוואָרן ניט נאָר עמאַציאָנעל נאָר אויך פיזיש. עס איז געשען אַ מאַמענטאַלע אָדער לענגערע ענדערונג אין זיינע אברים, ניט אין איין אבר, נאָר אין גאַנצן קערפּער: דאָס האַרץ האָט שנעלער אַנגעהויבן צו קלאַפּן, דער פּולס האָט זיך פאַרגרעסערט און דערנאָך פאַרקלענערט. אַפילו די הויט פון זיין גוף איז באַווירקט געוואָרן.

מיר ווערן בכלל באַווירקט פון אַ סך זאַכן, וואָס זיינען עמאַציאָנעל אומ-מעגלעך צו באַווירקט ווערן פון אונדו, אָדער מיט עפעס וואָס געענדערט ווערן. מיר ווערן באַווירקט פון אַ שיינער לאַנדשאַפט, וואָס ענדערט זיך ניט וויפל מיר זאָלן ניט קוקן אויף דעם. מיר ווערן באַווירקט פון רעקאָרדירטער מוזיק, געדרוקטער ליטעראַטור, וואָס בלייבט ניט געענדערט וויפל מענטשן זאָל עס ניט הערן אָדער לייענען.

דאָס געטלעכע, אָדער דאָס געטלעכקייט, וואָס איז דער שעפּער פון קאָס-מאָס, די אַבסאָלוטע רעאַליטעט איז אַ ווירקנדיקער כוח אויף דער וועלט. דער שעפּער, גאָט, האָט אַ השפּעה אויף דעם מענטשן, וואָס זוכט און גאַרט צו אים.

ער, דער כביכול, אַקטיוויזירט דעם כוח און די השפעה פון דעם כוח אין מענטשן אויף וויפל דער מענטש גאַרט נאָך אים, זוכט אים און זעט אים, אָדער איז באַוואוסטזיניק וועגן אים. דער מענטש ברענגט אַראָפּ גאָט פון הימל אויף דער ערד צו זיך. אין אונדזער לשון, וואָלט איך געזאָגט, אַז גאָט, די אַבסטראַקציע, די אַבסאלוטע רעאליטעט, די אידיע ווערט קאָנקרעט פאַר דעם מענטשן דורך אים, דורך דעם מענטשן. אַן אַנדייט אויף דעם דאָזיקן געדאַנק איז דער מאַמר אין ספּרי: „עד שלא בא אברהם אבינו לעולם, כביכול לא היה הקב"ה מלך אלא על השמים בלבד. אבל משבא אבינו אברהם לעולם המליכו על השמים ועל הארץ“ — איידער אברהם אבינו איז געקומען אויף דער וועלט איז דער אויבערשטער געווען מלך נאָר אין הימל. אָבער ווען אברהם אבינו איז געקומען האָט ער אים געמאַכט צו קיניגן אויף די הימלען און אויף דער ערד (ספּרי, האַזינא, שיג). עס מיינט אַן גלויביקע איז ניטאָ קיין באַוואוסטזיניקע השפעה אויף מענטשן. גאָט איז ניטאָ אויף דער וועלט, סײַדן אַז עס זיינען דאָ מענטשן וואָס באַנעמען אים.

ווען עס איז דאָ גאָט־דערקענונג, דעמאָלט קאָן מען טראַכטן פון דעם אופן פון מתקרב זיין זיך צו אים. אַוודאי. דער דורכשניטלעכער מענטש וואָס נעמט אויף גאָט אויף אַן אַנטראַפּאָמאַרפישן אופן, קאָן נאָר שאַפן פאַר זיך אַ סופּער־טאַטן און וועט קאָנען זיך מתקרב זיין צו אים נאָר דורך תּניפה און הכּנעה, דערנידערונג פון זיין זיך. אָבער דאָס איז ניט דער איינציקער און בעסטער דרך פון התקרבות צו אים. דער עיקר איז זיין דערקענונג. דער אופן פון התקרבות איז לויט דער גייסטיקער ניוואַ פון דעם דור.

סתירות און ספקות

מיט אונזער גרייטן סידור,
מיט געזאגענע פון אַמאָליקע פּאָעטן
קײן אײגענע תפילות
צו דיין אומעטיק געצעלט
האַבן פון אונדז נישט אַרױסגעקוועלט,
מיר, די גלױביקע אַנאַלפּאַבעטן.
(יעקב גלאַטשטיין, „וואָס אַ יאָר“)

אינטעלעקטואַל פאַרשטיי איך און באַנעם די מוזיקייט פון כביכולס מצי-
אות. על-פי שכל קאָן איך ניט אויפנעמען דעם באַשאַף אָן זיין עקזיסטענץ.
עמאַציאָנעל אָבער ווער איך ניט אויפגערירט פון זיין בנמצאָדיקייט. הלוואי
וואַלט עס געווען פאַרקערט. איך וואַלט געווען אַ סך רואיקער און צופרידענער.
אָבער דאָס איז דער גורל פון מיין דור.

אַן אַנאַלאָגיע איז ניט קיין וויסנשאַפטלעכער באַווייז, אָבער אַזוי ווי אַ
מעטאָפּאָר אין פּאָעזיע מאַכט קלאָרער און פאַרשטענדלעכער אַן אַבסטראַקציע,
אַזוי קאָן אָפט אַן אַנאַלאָגיע זיין ניצלעך אין לאַגיק אָנצונעמען אַן אידיע,
וואָס מען קאָן ניט דערווייזן איר ריכטיקייט וויסנשאַפטלעך.

איך וויל כאַפּן דעם זינען פון לעבן דורך אַן אַנאַלאָגיע. אַ דראַמאַטורג
שרייבט אַן אַ דראַמע. אין דער דראַמע באַטייליקן זיך אַלערליי כאַראַקטערן:
גוטע און שלעכטע, געזונטע און קראַנקע, נאַרמאַלע און אַבנאַרמאַלע, ליידנ-
שאַפטלעכע און שטילע, דינאַמישע און סטאַטישע טיפּן. אויף איין געשטאַלט
גיסן זיך אויס אַלע צרות פון דער תּוכחה, און אַן אַנדער געשטאַלט איז
גליקלעך; איינער איז אַ קלוגער, דער צווייטער איז אַ נאַר; איינער ווערט
געליבט, דער אַנדערער ווערט קיינמאַל ניט געליבט. די געשטאַלטן באַזונדער
פאַרשטייען ניט פאַרוואָס זיי זיינען אַזוי און ניט אַנדערש. אָבער דער דראַמאַ-
טורג האָט געהאַט אַ „פאַרוואָס“ פאַר יעדן געשטאַלט.

די אַנאַלאָגיע אָבער הינקט אונטער. כל-זמן די אַלע כאַראַקטערן אין דער
דראַמע זיינען ניט מער ווי אויפן פּאַפּיר און לעבעדיקע מענטשן פאַרשטעלן
זיך און שפּילן די געשטאַלטן אין אַ באַגרענעצטער צייט, האָט די דראַמע
און אירע העלדן אַ זינען, אַ שפּיל אַזאַ. ווען אָבער די העלדן וואַלטן געוואָרן
לעבעדיק, ווען יעדער איינער פון זיי וואַלט געדאַרפט לעבן, אַזוי ווי דער

דראמאטורג האט אים אויסגעמאלט, וואָלט דאָס לעבן פון דעם געשטאַלט געוואָרן זינלאָז. צופעליק נאָר איז ער אַ נאַר, אַ קראַנקער, אַ כעסן. ער האָט דאָך געקאַנט זיין אַנדערש.

נאָך מער הינקט אונטער די אַנאַלאָגיע דערמיט, וואָס די העלדן פון דער דראַמע קאָנען ניט האָבן קיין טענות צום דראַמאטורג, ווייל ער האָט זיי באַ-שאַפן בלויז פאַר זיך. ער האָט פאַר זיי ניט איינגעשטעלט קיין זעלבסטשטענ-דיקע געזעלשאַפט וואָס זיי, די העלדן, דאַרפן פאַרמירן. מיר אָבער, וואָס די וועלט איז אונדז געגעבן געוואָרן, קאָנען און דאַרפן פאַדערן פון דעם באַשאַ-פער דינ־יחשבון: צוליב וואָס די ליידן? צוליב וואָס דער שוידערלעכער געראַנגל? סיידן מיר זאָלן אַננעמען, אַז אויך מיר זיינען ניט מער, ווי דער קאַפּריז פון אַ באַשאַפער. איז טאַקע אונדזער לעבן אַ פּוּעל־יוצא פון איינעם, וואָס האָט זיך געוואָלט פאַרוויילן מיט אַ שפּיל? אויב אַזוי, וואו זשע איז די באַרעכטיקונג פאַר אַן עטישער מאַטיווירונג? אַן אַן עטישער מאַטיווירונג קאָן דאָך דאָס לעבן ניט אַנגיין.

מען קאָן ברענגען אַן אַנדער משל. דער מענטש קאָן ניט האָבן קיין טענות צו אין־סוף, צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט, ווייל דעם מענטשנס טענות האָבן ניט קיין שייכות ניט צום פּלאַן פון דער יצירה און ניט צום ציל פון דער יצירה. דעם מענטשנס טענות זיינען שלא מן הענין. צו וואָס קאָן מען עס פאַרגלייכן? צו איינעם, וואָס וויל ליינען אַ בוך לידער. ער גייט צום ספרים־אַלמער און נעמט אַרויס אַ בוך. ערשט עס איז גאַר אַ בוך פּראָזע אָדער גאַר אַ טעקסט־בוך. קאָן ער דען האָבן טענות צום בוך, אַז עס האָט אים אַפּגענאַרט? דאָס בוך פּראָזע, אָדער דאָס טעקסט־בוך האָט ניט געהאַט קיין שום שייכות צום מענטשנס וועלן ליינען אַ בוך לידער. אַט אַזאַ שייכות קאָן זיין האָבן אונדזערע טענות און תביעות צום באַשאַפער און צו זיין באַשאַף. אונדזערע תביעות זיינען ניט קיין תביעות, אונדזערע אַנטווישונגען זיינען ניט קיין אַנטווישונגען. זיין פּלאַן איז אפילו אויסער אונדזער דמיון.

אויב מיר נעמען אַן די דאָזיקע אַנאַלאָגיע, איז דאָך אונדזער לעבן און אונדזער געזעלשאַפט אינגאַנצן אַפּגעריסן און אַן אַ שייכות צום קאָסמאָס. עס איז אַ שאַטן־לעבן, ניט קיין רעאַל לעבן, עס איז אַ לעבן אויסגעליידיקט פון איגהאַלט. אונדזער דראַנג נאָך גערעכטיקייט איז זינלאָז, אונדזער אַספּיראַציע צו ווערן ווי ער איז אַן אוממעגלעכקייט, אָדער אַן באַטייט, ווייל טענות צו וועמען? ער איז דאָך אויסער אונדזער דמיון.

ביי מיר זיינען נאָך אַ גרעסערע רעטעניש דעם מענטשנס טענות קעגן אומרעכט אין דער נאַטור, אָדער אַמאַראַלישקייט פון דער נאַטור, קעגן אומ-

רעכט און רשעות בכלל. דער מענטש לעבט אויף רציחה. ער איז א פלייש-עסנדיקער בעל-חי. עס איז היפש קאמיש, ווען ער האט טענות, פארוואס דער לייב פארצוקט א שעפעלע, אדער א שפין דערשטיקט א פליג און זויגט אויס איר בלוט, פארוואס קענסער-צעלן פרעסן אויף נארמאלע צעלן, פארוואס מיקראבן צעשטערן אפט לעבנס, ווען ער אליין קוילעט א בעל-חי פאר זיין הנאה וועגן. באמת, קאן ער דאך על-פי הדחק אויסקומען אן פלייש. עס איז קאמיש, אז דער מענטש, וואס איז לגבי חיות און אפילו לגבי נאטור-קאטאסטראפעס, דער גרעסטער מערדער, זאל האבן טענות קעגן דעם אומ-ישרדיקן אייגנטעל פון דער וועלט און פון דער נאטור.

מען קאן ארויסזאגן די השערה, אז דאס עסן פלייש איז ניט מער ווי א פארבייגייענדיקע פאזע ביי מענטשן, פונקט ווי דאס פארקנעכטן פון חיות. מיר האלטן שוין אין אונדזער ציוויליזאציע ביי אזא שטופע, אז מיר וועלן אין גיכן ניט דארפן מער נוצן קיין לאסט-חיות. דעסטרוקציע אבער, די צעשטערונג, אדער דאס פארלענדן פון איין עלעמענט דורך א צווייטן, מוז דאך בלייבן. יעדע וואקסנדיקע זאך און יעדער לעבעדיקער וועזן גויטיקט זיך אין דער צעשטערונג פון אן אנדער עלעמענט, אדער צומח, כדי אויפצוהאלטן זיין אייגן לעבן. דער בוים פארצערט זאפטן, א בעל-חי פארצערט געוויקסן. דאס איז דאך דעסטרוקציע, וואס איז בעצם א זינד, ניט עטיש. עס קאן דאך זיין, אז אין קאסמאס איז דער צומח, דאס וואס וואקסט, ניט קיין גרעסערער מיוחס פון דעם דומם, פון דעם טויטן וועזן, און אז דער בעל-חי, דער לעבעדיקער וועזן, איז ניט קיין גרעסערער מיוחס פון דעם וואקסנדיקן וועזן. אויב אזוי, קאן דאך ניט זיין קיין צדק המוחלט, קיין אבסאלוטע עטיק. בלייבט די אלטע קשיה: וואס פאר א תכלית קאן האבן די וועלט, ווען מיר קאנען קיינמאל ניט דערגרייכן דעם כביכול שלימות?

אפשר אבער איז דער כביכול אליין ניט די פערזאנליכע פון אבסא-לוטער עטיק? דאס קאן אבער ניט זיין, ווייל דער עצם באגריף פון א טראנס-צענדענטאלן באשאפער, פון אבסאלוטער רעאליטעט, פון גאט — מיינט דאך גאנצקייט, אלדאסקייט, אויף וואס עס קאן ניט חל זיין קיין שינוי. זינד איז שינוי, דעסטרוקציע, אפניג פון שלימות. אויב אזוי, דארף די אומפולשטענ-דיקייט פון דער וועלט מיט איר רשעות דעפינירט ווערן גאר אנדערש, ווי די הדרגה פון גאט. מען קאן אפילו זאגן, אז אבסאלוטע עטיק איז אוממעגלעך אנצואווענדן אין א מענטשלעכער געזעלשאפט. אבער אויב מיר וועלן אזוי האלטן, איז ראשית דער מענטש און די נאטור א סתירה צום בורא, צום באשאפער; און שנית, איז די עצם געזעלעכקייט פון דער וועלט מיט איר

ניט-שלימותדיקייט אין תוך זינלאז און כאאטיש בנוגע אירע וועזנס. עס איז א געזעצלעכקייט פון רשעות.

עס איז, גלויב איך, ניט גלאט אן ענין פון שכלען זיך אין דער וועלט אריין. פאר מיר, לכל-הפחות, איז עס אן ענין, וואס דארף באשטימען דעם מענטשנס גאנג אין לעבן און אים העלפן פארשטיין די מאטיווירונג פון א סך געזעלשאפטלעכע דערשיינונגען. אויך די דאזיקע זוכעניש באוויקט, אדער דארף באוויקן, דעם מענטשנס טאג-טעגלעכע הנהגה.

מיר קאנען אפשר געפינען א לייונג צו דעם פלאנטער, ווען מיר זאלן זיך צייטווייליק באנוגענען מיט דער הנחה, אז אינטעלעקטועל מוזן מיר בא-נעמען דעם כביכולס בנמצאדיקייט, ווייל בלויז ווען מיר וועלן אזא הנחה אָננעמען, וועלן מיר קאנען צוגיין צו די סתירות און צו דער אומלאגישער באַנעמלעכקייט פון דעם סדר-העולם, ווי מיר גייען צו צו דער נאטור-מיס-טעריע און צו דער פאזיטיווער וויסנשאפט. מיר זעען אין דער פאזיטיווער וויסנשאפט, אז געוויסע כללים און פארמולעס אַרבעטן, און מיר נעמען זיי אן צוליב זייער נוצלעכקייט. שפעטער זוכן מיר דעם פארוואס, און וואס מער סודות און אַנונגען פון פארוואס מיר געפינען אין דער נאטור, אַלץ מער פאַרבעסערט ווערט די וויסנשאפט. כעמיע און פיזיק זיינען ביז ניט לאַנג צוריק געווען בלינדע וויסנשאפטן און זיינען ביז א געוויסן גראַד „בלינד“ עדהיום.

ווי אזוי קאנען מיר אָננעמען די מוזיקייט פון כביכולס עקזיסטענץ? דער מאַדערנער מענטש קאן עס אָננעמען דורך אן אַנאַלאָגיע. פאַראַן אַ סך אַנאַ-לאָגיעס, וואָס דערקלערן גאָטס עקזיסטענץ. אפשר קאן מען עס נאָך בעסער אָננעמען דורך דעם אַנטאַלאָגישן באַווייז. איך נוץ דעם אַנטאַלאָגישן באַווייז אַ ביסל געענדערט. דער קלאַסישער אַנטאַלאָגישער באַווייז ווערט פאַרמולירט אויף אַזאָ מיין אופן: „בלויז די קאַנצעפּציע פון דעם הויהס בנמצאָדיקייט איז גענוג פאַר אונדז אַרויסצודרינגען פון דעם, אַז דער הויה עקזיסטירט.“ איך האָב עס פאַר זיך אַ ביסל אַנדערש פאַרמולירט: „וויבאַלד אַז שוין טויזנטער יאָרן, פון דעם פאַרטאָג פון מענטשלעכער געשיכטע, געפינען מיר אין דעם מענטשלעכן געדאַנק די קאַנצעפּציע, אין פאַרשיידענע וואַריאַציעס, פון אַ געטלעכן וועזן, וואָס האָט איינגעשטעלט, אַדער געשאַפן די וועלט לויט אַ רצון, אַדער לויט זיין רצון, אַדער לויט אַ געזעצמעסיקייט, איז עס אַ ראיאָ אויף דער פאַקטישקייט פון דעם הויה אין מענטשלעכן לעבן. ער איז אַפּט געווען דער איינציקער דינאַמישער כוח סיי ביים יחיד און סיי אין דער געזעלשאַפט. דערפאַר איז גאָט אַ ממשות, די ממשותדיקע שפּעפּרישקייט אין דער וועלט“.

אנאלאגיעס שאפן אבער אלעמאל נייע קשיות. מיר קאנען ניט פארגלייכן דעם צוגאנג צו פאזיטיווער וויסנשאפט צום צוגאנג צו גאטס דערקענונג. „מיר נוצן מאטעמאטיק, אבער מיר דארפן לעבן מיט רעליגיע, אדער לויט רעליגיע“. אויב מיר האבן ניט קיין לייזונג צו א מאטעמאטישער פארמולע, קאנען מיר ווארטן, ביז מיר וועלן געפינען די לייזונג. אויב אבער מיר קאנען ניט פארענטפערן ראציאנאל אדער עמאציאנעל עטישע פראבלעמען, קאנען מיר ניט, אדער מיר ווילן ניט, איינשטעלן אונדזער לעבן לויט דעם דרך פון דער עטישער אנווייזונג. למשל, אויב מיר קאנען דערקלערן פארוואס צוויי טיילן פון הידראגען (וואסער-שטאף) און איין טייל פון אקסיגען (זויער-שטאף) שאפן וואסער. קאנען מיר אלץ טרינקען וואסער און אונדזער לעבן וועט פון דעם ניט-וויסן, ניט געשטערט ווערן. אויב אבער רשעות איז אויך א טייל פון גאט, איז צו וואס זאלן מיר זיך אויפפירן עטיש ?

דער אויסוועג איז אנצונעמען די פארטיקע פארמע פון אמונה: דאגמע און ריטואל. — „די דאגמעס און ביז א מאס ריטואלן אין רעליגיע זיינען א פראווא צו פארמולירן אין פרעציזע טערמינען די אמתן, וואס זיינען אויסגע-פונען געווארן דורך די רעליגיעזע דערפארונגען פון דעם מענטשן“. קאנען דאך די ריטואלן און דאגמעס זיין דער פאקטישער וועג, אדער בעסער, דער פראגמאטישער וועג, אדער נאך בעסער, דער פראגמאטישער צוגאנג צו אמונה.

דער אפהאלט צו דעם איז אבער, וואס רעליגיע איז זייער אן אלטע אינסטיטוציע און זי האט אויפגעהיט די פארמולירונגען פון די אמתן לויט די באגריפן און דערפארונגען פון די פארגאנגענע דורות. לויט אונדזער וועלט-באנעם און דערפארונגען זיינען עס ניט קיין פארמולירונגען אין פרעציזע טערמינען פון די אמתן, וואס דער מענטש האט אויסגעפונען. דערפאר זיינען אפט ניט דאגמעס און ניט ריטואלן גילטיק פאר אונדז.

עס קוקט אויס, אז די אמאליקע אלטע דורות האבן געהאט א סך א שטאר-קערע אינטואיציע פאר גאט-אנטפלעקונג, ווי מיר אין די איצטיקע דורות. די סיבות זיינען ניט וויכטיק, אבער זיי האבן אריינגענומען אין זייער גאט-אנטפלעקונג, צוליב זייער באגרענעצטן וויסן וועגן דער וועלט ארום, דערשיי-נונגען און פארקומענישן, וואס נויטיקן זיך ניט אין קיין מעטאפיזישע דער-קלערונגען. צוליב זייער פרימיטיווקייט האבן זיי ארויפגעווארפן אויף גאטס השגחה זאכן, וואס זיי אליין דארפן זיין פאר זיי פארנאטווארטלעך.

דאס איז א גוט באקאנטער אמת, דאך אט איז איין אילוסטראציע. אין אמאליקע צייטן פלעגן פרויען גאר אפט שטארבן אין קימפעט. זאגט די גמרא :

„על שלש עבירות — צוליב דריי עבירות שטארבן פרויען אין קימפעט : צוליב ניט-אָפּגעהיטקייט אין נידה, צוליב ניט-אָפּגעהיטקייט ביים נעמען חלה פון טייג און צוליב ניט זיין אָפּגעהיט צו צינדן ליכט אויף שבת“ (שבת לא, א). א סך פון אונדז, וואָס האָבן זיך אויפּגעהאַדעוועט אין די שטעטלעך, געדענקען נאָך, ווי לעבעדיק דער דאָזיקער אַבערגלויבן איז געווען. דאָ, אין אַמעריקע, זיינען זייער ווייניק פרויען אָפּגעהיט פון די דאָזיקע עבירות. זיי וואַלטן אייך אַנגעקוקט ווי חסר-דעה, ווען איר וואַלט זיי געוואָרנט מיט דער בייזער שטראַף. זיי ווייסן איצט פון גאָר אַנדערע סיבות, וויסנשאַפטלעכע, פאַרוואָס פרויען שטארבן אַמאָל אין קימפעט.

מען קאָן אפשר זאָגן, אַז דאָס, וואָס אונדזערע אור-עלטערן זיינען ניט געווען באַקאַנט מיט דער נאַטורס „ווי אַזוי“ און וואָס יעדע נאַטור-דערשיינונג איז ביי זיי געווען אַ רעטעניש, איינגעוויקלט אין אַ סוד, האָט זיי סענסיטיוזירט צו קאַנען אויפנעמען גאָטס דערקלערונג. זייער אינטואַיציע איז צוליב די דערמאַנטע סיבות אויך געווען שאַרפער און שפּירעוודיקער, ווי אונדזערע. זיי זיינען דערפאַר געווען ראוי צו קריגן התגלות. מען קאָן פאַרגלייכן זייער אינטואַיציע מיט דער שטאַרקער גלוסטעניש פון אַ יונגן פּאַעט, וואָס אינספּירירט אים צו שרייבן עכטע ליבע-לידער.

דער מאָדערנער מענטש האָט פאַרלוירן גאָט און זוכט אים זעלטן. מען קאָן אפשר זאָגן, אַז ווייל דער מאָדערנער מענטש איז אַ היפש ביסל באַקענט מיט דעם „ווי אַזוי“ פון דער נאַטור, האָט ער אויפּגעהערט צו פרעגן „פאַר-וואָס“ און וואונדערט זיך ניט מער וועגן די מיסטעריעס אַרום אים. ער דאַרף שוין מער ניט קיין דערקלערונגען, ווייל ער פרעגט מער ניט קיין קשיות. דאָס מיינט ניט, אַז דער דורכשניטלעכער מענטש ווייסט איצט מער, ווי די כוחות פון דער נאַטור אַרבעטן, ווי דער מענטש, למשל, פון דריי הונדערט יאָר צוריק, אָדער אַפילו ווי דער מענטש פון דריי טויזנט יאָר צוריק. פאַר-קערט, עס קאָן זיין, אַז דער אַמאָליקער מענטש האָט געקאַנט געבן אַ מער לאַגישע דערקלערונג פאַר נאַטור-דערשיינונגען, ווי מיר קאַנען איצט. למשל, וויפל פון אונדז ווייסן אַקוראַט צו דערקלערן וויסנשאַפטלעך, פאַרוואָס עס דונערט און בליצט, אָדער פון וואַנען עס נעמט זיך אָן ערד-ציטערניש? דער פרימיטיווער מענטש האָט מסתמא געקאַנט דערקלערן בעסער און שנעלער די דאָזיקע דערשיינונגען. ער האָט קלאָר געוואוסט, אַז דער דונער קומט פון דעם, וואָס אַ גאָט האָט איינגעשפּאַנט זיין רייטוואַגן און פאַרט אַרום איבער דעם הימל. דער יידישער מענטש האָט געוואוסט, אַז ווען גאָט טוט אַ טופע מיטן פּוס אויפן דיל פון הימל, קומט פאַר אַן ערד-ציטערניש (וועגן דונער,

בליץ און ערד-ציטערניש זע מסכתא ברכות נט, א). אבער דער דורכשניט-
לעכער מענטש ווייסט, אז א דונער און א בליץ האָבן עפעס צו טאָן מיט
עלעקטריציטעט און נאָך עפעס אַזעלכעס, אָבער קיין אמתע דערקלערונג
האַט ער ניט.

דאָך איז פאַראַן אַ גרויסער חילוק צווישן די צוויי אומוויסנדיקע מענטשן
— צווישן דעם „וויסנדיקן“, אומוויסנדיקן פרימיטיוון מענטשן און דעם „ניט-
וויסנדיקן-וויסנדיקן“ מאַדערנעם מענטשן. דער מענטש פון אַלטערטום האָט
געהאַלטן, אז אַ דונער, אַדער אַן ערד-ציטערניש, איז אַ קאַפּריז פון גאָט, אַדער
אַ באַוואוסטזיניקע טאַט פון גאָט, וואָס מיר קאָנען ניט פאַרזיסאָגן און מיר
ווייסן ניט די סיבה פאַר גאָטס טאַט. עס האָט געקאָנט זיין גאָטס שטראַף פאַר
די זינד פון כלל אַדער פון אַ יחיד, אַדער גאָר פאַר די זינד פון פאַרגאַנגענע
דורות, אַדער אַ וואַרענונג. ביי די געצנדיגער האָט עס געקאָנט מיינען בלויז
אַ קאַפּריז פון אַ געץ. וויבאַלד עס איז אַ שטראַף, אַדער אַ קאַפּריז, האָט מען
געדאַרפֿט איבערבעטן גאָט, אים באַרואיקן, אים חנפענען אַדער אונטערקויפֿן
מיט אַ קרבן, אַדער מיט גוטע רייד.

דער מאַדערנער מענטש אָבער, אין זיין אומוויסנקייט, נעמט אָן, אז דער
דונער, די פאַרפלייצונג אַדער די ערד-ציטערניש זיינען די אַרבעט פון ניט-
באַוואוסטזיניקע נאַטור-כוחות, וואָס צוליב זייער רעגולאַריטעט און איינשטעל
קאָנען מיר פאַרזיסאָגן זייער אַנקום. דער דורכשניטלעכער מאַדערנער מענטש
ווייסט טאַקע ניט אַקוראַט, פאַרוואָס עס דונערט אַדער בליצט. ער ווייסט
אָבער, אז אין דער דערשיינונג זיינען פאַרוויקלט טעמפּעראַטור, עלעקטרי-
ציטעט, באַראַמעטרישער דרוק און ענלעכע כוחות. דאָס איז ניט די פּראָגע
פון קאַפּריז, אַדער אַ רצון פון אַ געטלעכער מאַכט, אויך ניט קיין שטראַף
פון אַ הערשער. עס איז דאָ אויך ניט שייך עמעצן איבערצובעטן, באַרואיקן,
חנפענען אַדער אונטערקויפֿן מיט אַ קרבן, אַדער מיט גוטע רייד.

דאָס איז ניט קיין פּראָגע פון דעם יחידס מער וויסן, אַדער ווייניקער וויסן.
דאָ איז וויכטיקער די גייסטיקע לופט פון דער צייט, וואָס דער יחיד זאָפט
אין זיך אַריין. די קולטורעלע מיליע באַשטימט דעם מענטשנס הנחה.

ווען דער מאַדערנער מענטש באַנעמט שוין גאָטס נבמאַדיקייט און וויל
זיך דערנענטערן צו אים, איז אים שווער נאָכצוקומען די דאָגמעס און ריטואַלן
פון די פרימיטיווע דורות, וואָס זיינען זייער פּראַוויז צו פאַרמולירן אין פּרעציזע
טערמינען דעם גאָט-אמת, וואָס זיי האָבן אויסגעפונען דורך זייערע דערפאַ-
רונגען. עס איז פונקט ווי מען וואַלט געזאָגט אַ מאַדערנעם מענטשן, אַז ער

מוז צוגרייטן טייג פון ווייץ אויף אַ פרימיטיוון וועג און באַקן זיין ווייצענע חלה אין אַ פרימיטיוון אויוון, ווייל ווייץ איז אויסגעפונען געוואָרן פון אַ פּרעהיסטאָרישן מענטשן.

דער תנ"ך און, ביז גאָר אַ גרויסער מאָס, אויך דער תלמוד, דאַרפן זיין דער יסוד פון אונדזער אמונה און אויך דער וועגווייזער פאַר אונדזער הנהגה. זיי זיינען באמת אינספירירנדיקע ספרים, הייליקע לויט דעם אַלטן באַגריף און פאַרהייליקט ביי אונדז, ווייל זיי זיינען אויפגעקומען כמעט דורך אַן אומ-דערקלערלעכער אינטואיציע. אָבער ווי אינספירירט די נביאים, תנאים און אמוראים זיינען געווען, האָבן זיי דאָך געלעבט אין דער קולטורעלער סביבה פון זייער צייט. עס איז אַ פאַקט, אַז ווי אינספירירט אַ מענטש זאָל ניט זיין, ווי שאַרף זיין אינטואיציע זאָל ניט זיין אַנטוויקלט, ווי גאוניש און אַריגינעל ער זאָל ניט טראַכטן, ווי הויך ער זאָל ניט דערגרייכן — זיינען דאָך די פאַרמען און מיטלען, וואָס ער באַנוצט צו באַנעמען אַפילו די אייביקע ווערטן, די אַבסאָלוטע רעאָליטעט, דירעקט גענומען פון די פאַרמען און מיטלען פון זיין דור. אין תנ"ך זיינען די גאָט-אַטריבוטן, די מעטאָפּאָרן, די היפּערבאָליז-מען, די סימבאָלן, דער גאַנצער נוסח, ביז גאָר אַ גרויסער מאָס, באַשותפות-דיקע מיט די ליטעראַרישע זשאַנערס פון די פעלקער פון יענער צייט. (זע וועגן דעם באַריכות „אלת ענת“, שירי עלילה כנענים, קאסוטו, דעם גאַנצן אַריינפיר.) אין גאַנצן תלמוד הערשט אויך די קולטורעלע מיליע פון יענער צייט.

די שוועריקייט פון אַ מאָדערנעם מענטשן, וואָס זוכט התקרבות צו גאָט, וואָס וויל דינען גאָט, איז דאָס, וואָס ער מוז אַנקומען צו די מיטלען פון די פרימיטיווע דורות. די תפילות, די ריטואַלן און די צערעמאָניעס זיינען על-פי רוב אויפגעקומען אין דורות, ווען די שייכות פון אַ מענטשן צו אַ העכערן פון זיך איז געווען אַ שייכות פון אַ קנעכט צו זיין האַר, פון אונטערטאָן צום מלך, צום אַמאָליקן מלך, וואָס איז געווען אַן אַליין-הערשער, אָדער, מילד גערעדט, פון אַ קינד צו אַ טאָטן, אָבער ניט פון אַ היינטיקן קינד צו אַ היינטיקן טאָטן, נאָר ווי צו אַן אַמאָליקן טאָטן, צום פרימיטיוון פאַטער, דעם הויפט פון דער משפּחה, וואָס האָט געהאַלטן דעם קינדס לעבן אין זיינע הענט.

„סערוויליטי“ — אונטערטעניקייט, קנעכטישע אונטערטעניקייט, איז כמעט די גאַנצע אַטמאָספּערע פון תנ"ך און תלמוד, פון די רעליגיעזע טעקסט-ביכער פון אַלע פעלקער, אַריינגערעכנט דעם גרעסטן טייל פון סידור, דער גאַנצער באַגריף פון באַלוינונג און שטראַף פאַר מצוות און עבירות איז אויך דער געזעץ-באַגריף פון פרימיטיווע פעלקער.

דער מאָדערנער מענטש איז הילפלאָז, ווען ער זוכט התקרבות צו גאָט. קיין אייגענעם וועג האָט ער נישט און דער אַלטער וועג איז אַנאַכראָניזם. אַ רעליגיעזע אויפלעבונג קאָן קומען אויף דער וועלט דורך צוויי אופנים: ראשית, דורך גאָט־דערקענונג, און שנית, דאַרף די גאָט־דערקענונג זיין אַזאַ טיפע און עכטע, אַז זי זאָל זיין גענוג שעפעריש צו שאַפן אייגענע פאַרמעס פון התקרבות צו אים דורך דערפאַרונגען פון דער קולטורעלער סביבה פון אונדזער דור.

די גאָט־דערקענונג קאָן קומען צום מאָדערנעם מענטשן: ראשית, פון דעם מענטשלעכן דערווידער צו כאַאָס, צו צופאַל. דער מאָדערנער מענטש וועט זיך ראַציאָנאַל דערטראַכטן און עמאַציאָנעל דערפילן, אַז פונקט ווי די געזעלשאַפט קאָן נישט זיין קיין כאַאָטישע, אָדער אַ צונויפגעשטעלטע דורך נישט־דיקע צופאַלן, אַזוי קאָן די בריאה נישט זיין קיין פועל־יוצא פון נישט־דיקע צופאַל. די דאָזיקע עמאַציאָנעל־ראַציאָנעלע דערקענונג קאָן פאַרשאַרפן אונט־דער אינטואַיציע צו דערשפירן גאָט און האָבן התגלות, ווי אונדזערע פרימיט־טיווע עלטערן האָבן עס געהאַט.

שנית, קאָנען מיר קומען צו גאָט־דערקענונג דורך דעם פראַגרעס פון וויסנשאַפט. עס איז שוין איצט אַפגעטראָגן געוואָרן די ערשטע שאַרפֿקייט פון כפירה, וואָס איז צו אונדז געקומען, ווען מיר האָבן אויסגעפונען געוויסע „ווי אזוי“ און ס'האָט אונדז אויסגעקוקט, אַז די נאַטור איז אַ גאַנץ איינפאַכער מעכאַניזם. וואָס מער די וויסנשאַפט אַנטוויקלט זיך, אַלץ מער זעען מיר, ווי קאָמפליצירט די וועלט און דער קאָסמאָס זיינען. עס טרייבט אונדז צו גאָט־דערקענונג, צו געפינען די סיבה פון סיבות, כדי צו געבן אַ זין אונדזער געזעלשאַפט און אונדזער אייגענעם לעבן. די שוועריקייט האָבן מיר נישט מיטן גרונט־געדאַנק, מיט זיין בנמצאָדיקייט, נאָר מיט דעם באַפרייען די התקרבות צו אים פון דער אַלטער קולטורעלער מיליע.

אַבער אונדזער גאָט־זוכעניש וועט זיין נישט מער ווי אַ ליטעראַרישער מאַגיר, כליזמן מיר וועלן נישט געפינען קיין וועג פון התקרבות צו אים. מען קאָן זאָגן, אַז ווען מיר וועלן שאַפן אַ נייעם וועג צו גאָט, אַן אייגענעם וועג, וואָס וועט זיין דער פועל־יוצא פון אונדזער קולטור־מיליע, ערשט דעמאָלט וועלן מיר וויסן, אַז אונדזער גאָט־דערקענונג איז עכט, אַז זי וועט קאָנען באַשיינען אונדזער טאַג־טעגלעך לעבן און וועט אונדז דערפירן צו דער מדרגה פון געטלעכקייט. יעדער קלייניקייט וועט האָבן אַ זין, ווייל זי וועט זיין אַ טייל פון אַ געוועב.

איך בין א זון פון מיין דור. דערפאר קאן איך פארשטיין און באנעמען די מוזיקייט פון כביכולס מציאות אינטעלעקטואל. על-פי שכל קאן איך ניט אויפנעמען דעם באשאף אן כביכולס עקזיסטענץ. עמאציאנעל אבער ווער איך ניט אויפגערירט פון זיין בנמצאדיקייט. מיין דור האט ניט געשאפן די מיטלען פון א התקרבות צו אים.

דיין נאָענטקייט

ויאמר : לא תוכל לראות את פני,
כי לא יראני האדם וחי. (שמות לג, כ)
און ער האָט געזאָגט : דו קענסט ניט זען מיין פנים,
ווייל קיין מענטש קען מיך זען און בלייבן לעבן.

•
דרשתי קרבתי,
בכל לבי קראתיך,
ובצאתי לקראתך,
לקראתי מצאתיך. (ר' יהודה הלוי)
איך האָב געזוכט דיין נאָענטקייט,
מיטן גאַנצן האַרצן האָב איך דיך גערופן,
און ווען איך בין אַרויס דיך צו געפינען,
אַנטקעגן גיין האָב איך דיך געטראָפן.

עס איז איצט אַ תקופה, וואָס גאָט האָט באַהאַלטן זיין פנים פון דעם
מענטשן — הסתר פניו. גאָט איז ווייט און פאַרהוילן פון דעם מענטשן, ווייל
דער מענטש האָט זיך דערווייטערט פון אים. ער גלויבט ניט מער אין אים.
ווי אַ שטראַף האָט זיך דער מענטש דערפילט עלנט און פאַרלאָזן, ווייל
מיט זיין ניט-גלויבן האָט ער זיך איזאָלירט פון קאָסמאָס. אָן אַ גלויבן איז
דאָך דער מענטש ניט מער ווי נאָך איינער פון די מינים חיות און האָט ניט
קיין שייכות צום קאָסמאָס און האָט ניט קיין שום באַרירונג מיט דער אייביקייט.
דער מאַדערנער מענטש גלויבט ניט. אָבער אינגאַנצן אָן גלויבן און אָן אַ
געפיל פון דערהויבנקייט, וואָס אַ גלויבן ברענגט, וואָלט דער מענטש ניט
געקאָנט לעבן, האָט ער זיך געשאַפן אַ במקום אמונה : אַ פאַרבלענדעניש
פון טאַג-טעגלעך לעבן. ער האָט «פאַרטיפט און דערהויבן» דעם אינהאַלט פון
זיין טאַג-טעגלעכער עקזיסטענץ מיט דער גרויסער אַנשטרענגונג און מיט
פאַרכאַפּנדיקער יאָגעניש צו צופרידן שטעלן די דריי הויפט-אימפולסן זיינע :

הזדווגות, צופרידן שטעלן דעם געשלעכט-דראַנג.

דעראַבערונג, איינשאַפן פאַר זיך גיטער ; אַנברייטן פאַר זיך זאַכן מער
וויפל פאַר די נויטווענדיקייטן זיינע.

איך-אידענטיפיקאַציע, זיך וועלן אַרויסשטעלן ווי אַן איינס, אַ יחיד

במינו, אויב מעגלעך איינער אויסגעצייכנט פון דער גאַנצער גרופע, אויב ניט מעגלעך, איז לכל-הפחות צווישן די אייגענע, גאָר נאָענטע.

די אַלע דריי אימפולסן זיינען אויך דאָ ביי אַלע ברואים און וועזנס אין דער נאַטור און אַוודאי זיינען זיי געווען ביים מענטשן פון אַלע דורות. אָבער ביים מאַדערנעם מענטשן זיינען זיי פאַרשאַרפט און פאַרשפיצט.

הזדווגות: געשלעכט, דער דראַנג צו רעפראָדוצירן, צו פאַרמערן דעם מין, איז איינער פון די שטאַרקסטע אינסטינקטן, אפשר דער שטאַרקסטער, ביי אַלע בעלי-חיי און צומחים, פלאַנצן, און אפשר אויך ביי די דוממים: קרישטאָלן, זאַמד און שטיינער אין אַ פאַרם, וואָס מיר באַנעמען ניט. אָבער ביי די שטומע באַשעפענישן און ביי די פלאַנצן איז דער געשלעכט-געדראַנג אַ פעריאָדישער: אין באַשטימטע תקופות, אָדער תקופה, פון יאָר. ביים מדבר, ביי דעם מענטשן, וואָס איז געשענקט געוואָרן מיט דער סגולה פון ריידן, איז די גלוסטעניש צום צווייטן מין אומאַפהענגיק פון צייט פון יאָר. געשלעכט האָט ביי דעם מענטשן נאָך אַ נאָמען: ליבע.

דער פרימיטיווער מענטש האָט דערהויבן געשלעכט צו אַ רעליגיעזן קולט. ער האָט געבויט טעמפלען צו געטיגס פון פרוכפערקייט, אויפגעהאַלטן און אויסגעהאַלטן הייליקע זונות, קדשות, און דורכגעפירט ריטואַלן פון געש-לעכטלעכן פאַרקער. אָבער ניט געקוקט אויף די אַלע עקצעסן און געשלעכט-לעכע אַרגיעס, איז די הזדווגות געווען פאַרבונדן מיט טאַבוס: אַנאָאָגנעזן, פאַרבאַטן און מיסטישן באַטייט.

נאָכן אונטערגאַנג פון פאַגאַניזם, געצנדיגעריי, ווען קריסטנטום האָט איבערגענומען די ממשלה, האָט די קירך געלערנט דעם מענטשן, אַז דער געשלעכט-אינסטינקט איז זינדיק, און צופרידן שטעלן דעם געשלעכטלעכן פאַרלאַנג האָט אין זיך עפעס אומרייניקס: „עס איז גוט פאַרן מענטשן זיך ניט צורירן צו אַ פרוי. אָבער צוליב פאַרמיידן זנות זאָל יעדער מאָן האָבן זיין אייגן ווייב און זאָל יעדע פרוי האָבן איר אייגענעם מאָן. איך וואַלט אָבער בעסער געוואַלט, אַז אַלע מענטשן זאָלן זיין ווי איך אַליין.“ (קאַרינטער א', ז' 1, 2. „אַזוי ווי איך אַליין“ מיינט ווי ער, פאַלוס, וואָס איז אויסגעקומען אינגאַנצן אָן אַ פרוי.)

יידישקייט בעגירט ניט דעם געשלעכט-אינסטינקט. אָבער עס האָט פאַר-שטופט געשלעכט אין דעם תרי"ג: „יעדער מענטש איז מחוייב צו נעמען אַ ווייב כדי צו פרוכפערן און מערן זיך. דער וואָס איז זיך ניט מתעסק אין האָבן קינדער, איז ווי ער וואַלט פאַרגאַסן בלוט“ (אבן העזר, הלכות פריה ורביה א, א).

יידישקייט האלט ניט פון פרישות. דער יידישער דין רעכנט זיך מיט מענטשלעכער נאטור:

„אפילו ווען ער האט מקיים געווען די מצוה פון פריה ורביה טאר ער ניט זיין אן א ווייב“ (איביד, סעיף ח).

אבער געשלעכט פאר זיך אליין איז ניט קיין יש לויטן יידישן דין:
 „ער טאר מיט איר ניט זיין צו אפט. עס איז ניט קיין פאסיקע זאך (דבר זה פגום). דער וואס פארקערט מיט זיין ווייב וואס ווייניקער איז געלויבט. אבער ער זאל ניט אויסמיידן די צייט, ווען ער איז מחוייב צו זיין מיט איר, סיידן ער האט מיט איר איבערגערעדט און זי איז מסכים (זיך אפהאלטן). און אפילו ווען ער איז מיט איר אין דער צייט, ווען ער איז מחוייב צו זיין מיט איר, טאר ער ניט אויסן זיין צו האבן פארקער מיט איר צוליב זיין הנאה, נאר ווי א מענטש, וואס באצאלט זיין חוב וואס עס קומט פון אים“ (דארט, הלכות אישות כה, ב).

דער מאדערנער מענטש האט זיך באפרייט, אדער האלט זיך אין באפרייען, אדער גלויבט, אז מען דארף זיך באפרייען פון די אלע מינים טאבוס און באגרענעצונגען בנוגע געשלעכט. ביים מאדערנעם מענטשן איז געשלעכט א יש פאר זיך, ניט קיין מיטל צו יוצא זיין פאר גאט. געשלעכט איז איינע פון די נאטור־געשאנקען, וואס מאכט דאס טאג־טעגלעכע לעבן פול מיט באטייט און אינהאלט.

דער מאדערנער מענטש בויט ניט קיין טעמפלען צו געטינס פון ליבע, אבער געשלעכט באהערשט די ליטעראטור: פאעזיע און פראזע; קונסט אין אלע אירע פארמען: מאלעריי, סקולפטור, מוזיק, טעאטער, קינא און טעלע־וויזיע. א גרויסער טייל פון דער אינדוסטריע איז פארנומען מיט פראדוצירן מאטעריאלן צו רייצן דעם געשלעכט־אינסטינקט: פארפומען, צירונג, קאס־מעטיקס און טיילווייז אויך בגדים. אין דער מאדערנער כארעאגראפיע, טאנץ־קונסט, איז שטארק ניכר א סעקסואלער ריטואל.

דעראבערונג: אַנברייטן גיטער ניט בלויז פאר נויטיקן געברויך, נאר גלאט צוליב דער הנאה פון באַזיץ, צו האבן זאכן כדי צו צופרידן שטעלן דאס געפיל, די תאוה פון אליינרעכט. דער דאזיקער אימפולס איז ניט נאר שטארק ביים מענטשן, נאר איז אויך א באַשטאַנדטייל פון אלע לעבעדיקע ברואים און אויך אין דער פלאַנצן־וועלט. דער פויגל בעט אויס זיין נעסט מיט אַ ביסל מער שטרוי וויפל עס איז נויטיק פאַר אַ באַקוועמער נעסט. דאָס וועווריקל קלייבט צונויף ניס ניט וויפל ער באַדאַרף, נאַר וויפל ער קען געפינען. דער ביבער בויט דאַמבעס מער ווי פאַר זיינע באַדערפענישן. ביימער און פלאַנצן

שיקן אַרויס וואָרצלען ווייטער און טיפער אין דער ערד וויפל עס איז נויטיק צו געפינען נאַרונג. די פלאַנצן-וועלט איז בכלל פאַרכאַפּעריש. אַסטראָנאָמען האַלטן, אַז דער קאָסמאָס האַלט זיך אין איין אויסשפּרייטן, אויסשפּרייטן וואו-היין? אויסער זיין רוים?

איך-אידענטיפיקאַציע, זיך וועלן אַרויסשטעלן ווי אַן אייגנס, ווי אַ יחיד במינה, איז אויך אַזוי שאַרף אין דער וועלט פון די בעלי-חי ווי ביי דעם מענטשן. אויף איין און דעם זעלביקן רויזנקוסט זיינען ניט אַלע רויזן גלייך. אויף איין און דעם זעלבן עפּלבוים זיינען ניט אַלע עפּל פון איין גרויס און איין באַפאַרבונג. דער חילוק צווישן חיות פון דעם זעלבן מין איז באַקאַנט צו אַלעמען. אויך אין דער וועלט פון דוממים, למשל קרישטאַלן, איז פאַראַן אַ דיפערענציאַציע: זייער פאַרם, זייער אופן פון דורכלאַזן ליכט — דאָס איז אפּשר אַן איך-אידענטיפיקאַציע. דער מענטש אַבער שטייגט זיי אַלעמען אַרי-בער אין זיין יאָגעניש נאָך אידענטיפיקאַציע.

אודאיי האָט דער דאָזיקער אימפּולס געשפּילט אַ ראַלע אין אַלע דורות. אויך אַמאָל ווי היינט זיינען געווען געלט-גייציקע מענטשן, גיריקע און מאַכט-גלוסטיקע. עס האָבן קיינמאָל ניט געפּעלט קיין מענטשן מיט תּאווה צו עשירות, הערשן און דורשט נאָך פאַרגעניגנס. אַבער צו לעבן אין רחבות און זיך קענען רעכענען פאַר אַ יש מיט אַליין-חשיבות האָט געקאַנט, געהאַט די מעגלעכקייט, נאָר אַ קליינע צאָל מענטשן. די גרויסע מערהייט האָט געלעבט אַ גרוי, מאַנאַטאַן לעבן, כמעט אַן פּרייער צייט און אַן פאַרוויילונג. דער איינ-ציקער באמת איינגעשטעלטער צייט-פאַרטרייב, וואָס האָט איבערגעריסן זייער נודנעם טאַג-טעגלעך לעבן איז געווען דער רעליגיעזער ריטואַל און צערע-מאַניאַל אין שטוב און אין קאַמונאַלן געבעט-הויז.

דער אויבערשטער שיכט פון דער געזעלשאַפט, וואָס האָט געהאַט פּרייע צייט און די מאַטעריעלע מיטלען צו קאַנען הנאה האָבן פון דעם לעבן און זיין פּולקייט, איז זעלטן געווען באמת פּרום. אַבער דער גייסטיקער דרוק פון דער גרויסער מערהייט, וואָס איז געווען טיף רעליגיעז, האָט אויסגעהייט דעם אַדל און דעם רייכעם דינעם שיכט פון דער געזעלשאַפט פון טאַטאַלער כפירה.

דער איצטיקער דור אין אייראָפּע, אַמעריקע און אין אַ באַגרענעצטער מאָס אויף די אַנדערע קאָנטינענטן, אין געציילטע ערטער, איז אין דער לאַגע, ביז גאָר, גאָר אַ גרויסער מאָס, פון דער אַמאַליקער דינער שיכט אין דער געזעלשאַפט, די רעגירער און די מאַכט-האַבער — די רייכע, אַבער אַן זייער טראַדיציע.

דער היינטיקער דורכשניטלעכער מענטש האט אַזעלכע פיזישע באַקוועמ-
 לעכקייטן און פּסעוודאָ-גייסטיקע פּאַרגעניגנס, וואָס דער געוויינטלעכער מענטש
 מיט נאָר צוויי דורות צוריק אַפילו, האָט זיך עס גיט געקאַנט אויסמאַלן אין
 זיין פּאַנטאַזיע. אונדזער ציוויליזאַציע, צוליב אירע גרויסע טעכנישע דער-
 גרייכונגען, קאָן איצט צופּרידן שטעלן גאָר אַ גרויסן טייל פון דער באַפעלקער-
 רונג גיט נאָר מיט די נויטווענדיקייטן פון טאַג-טעגלעכען נויז, נאָר מיט
 אַזעלכע לוקסוסן, וואָס אַפילו דער הערשער-קלאַס האָט מיט הונדערט יאָר
 צוריק גיט געהאַט. דער דורכשניטלעכער מענטש, וואָס האָט אין משך פון
 דורות געחלומט פון ברויט צו זאַט, קאָן זיך איצט פּאַרגינגען, אין אַ סך לעב-
 דער, לוקסוסן. עס איז קיין וואונדער גיט, וואָס אונדזער געזעלשאַפט איז ממש
 פּאַרכישופט געוואָרן פון דער מאַטעריעלער זעטיקייט און פּסעוודאָ-גייסטיקע
 פּאַרגעניגנס. אונדזער דור האָט גיט קיין צייט צו טראַכטן וועגן תּכלית פון
 דער יצירה און האָט גיט קיין באַגער און דראַנג צו זוכן אַ זינען אין לעבן.
 אין אונדזער ציוויליזאַציע זיינען די דריי גלוסטיקע אימפּולסן: הודווגות,
 דעראַבערונג און איך-אידענטיפיקאַציע, געוואָרן דער במקום פון אַ באַשעפּער,
 תּכליתדיקער יצירה און ציל און זינען אין לעבן.

מיין דור, וואָס האָט געבראַכן מיט דער אַלטער יידישער טראַדיציע, האָט
 אָנגענומען, צום מיינסטן בלאַ-יודעים, אַבער טיילווייז גאַנץ באַוואוסטזיניק,
 אַן אמונה פון גיט „קיין אמונה“, גלויבן „אין גיט קיין גלויבן“ אָדער אין גיט-
 גלויבן. מען האָט אָנגענומען, בלאַ-יודעים, און געגלויבט ביודעים, אַז דער
 באַשאַף איז אַ צופּעליקער. די פּלאַנעטן, שטערן, קאָנסטעלאַציעס און אַלץ
 וואָס עס איז אין זיין און אויף זיי, אַלע וועלטן אין זייער פּולקייט זיינען
 אויפגעקומען דורך אַ ניסימדיקן צופאַל אָדער דורך ניסימדיקע צופאַלן. דער
 קאָסמאָס איז אַ קדמון, גיט ער האָט אַן אָנהויב און גיט עס קאָן געמאַלט זיין
 בנוגע דעם קאָסמאָס אַ סוף. דער אוניווערס איז אַן איינסיקע אידענטיטעט.
 אויסער אים איז גיטאָ עפעס אַנדערש, ווי אַ שעפּער למשל. דערפאַר איז גיט
 שייך צו זוכן אַ סיבה, אַ פאַרוואָס פאַר זיין אויפקום, זייער קלאַר האָט עס
 אַרויסגעבראַכט איינער פון די פאַרשטייער פון דער וויסנשאַפטלעכער
 פּילאָזאָפּיע:

„דער אוניווערס ווי אַ גאַנצער האָט גיט קיין סיבה, ווייל דאָס וואָרט סיבה
 באַצייכנט אַ שייכות צווישן צוויי זאַכן און עס קאָן גיט אָנגעווענדט ווערן
 אויב עס עקזיסטירט נאָר איין זאַך. דער אוניווערס ווי אַ גאַנצער האָט גיט
 קיין סיבה, ווייל עס איז גיטאָ קיין זאַך אויסער אים, וואָס קאָן זיין די סיבה“
 (רייכנבאַך, „דהי רייו אַו דהי סיענטיפיק פּילאָסאָפּי“, ז' 208).

„דאס אויפגעבן פון דעם דעטערמיניזם דערמעגלעכט צו פארשטעלן זיך אן אנהויב פון עוואלוציע, וואָס איז ניט קיין באַשאַף, נאָר אַ פּוּעל־יוצא פּוֹן אַ צופאַל“ (איביד, ז' 212).

מיין דור, וואָס האָט זיך געוויקט אין די ישיבות און האָט זיך באַפּרייט און זיך געמוזט באַפּרייען פּוֹן די באַגריפּן פּוֹן דער פּוֹנדאַמענטאַליסטישער אמונה, איז צוליבן איבערבראַך געוואָרן אַ דור־תּהפּוכות — אַ פּאַרקערטער דור. פּריער האָט ער געהאַלטן פּוֹן אַ שטרענגער השגחה־פּרטיה, אַ מענטש טוט זיך ניט קיין קלאַפּ קיין פינגער אויף דער וועלט סיידין מען האָט אַזוי אויסגערופּן דאָרט אויבן. איצט האָט זיך דער דור אינגאַנצן ניט גענויטיקט אין אַ כּביכול. מיר האָבן אים ניט אַריינגענומען אין אונדזער מהות. מיר האָבן אַפּילו ניט געזוכט קיין טעאָרעטישע אָדער ספּעקולאַטיווע טעאָריעס פּאַר דעם איינשטעל פּוֹן דער וועלט. מיר האָבן זיך ניט גענויטיקט אין זיין בנמצא־דיקייט, ווייל מיר האָבן געהאַלטן אַז עס איז ניט שייך צו זוכן עפּעס וואָס איז ניטאָ. די דריי תּשוקות, אימפּולסן האָבן אונדז געגעבן דאָס געפּיל פּוֹן אייביקייט און אַ באַרירונג מיט אַ ניט־קלאַרן באַגריף פּוֹן אַן אַבסאָלוטער רעאַליטעט. דאָס נייע לעבן האָט אונדז געגעבן פּאַר אַ היפּשער צייט ניט נאָר מנוחת הנפש, נאָר אפּט התרוממות הרוח.

אַבער לאַנג האָבן אַ סך פּוֹן אונדז זיך ניט געקאַנט צופּרידן שטעלן מיטן אַפּוואַגן זיך פּוֹן זיין בנמצא־דיקייט. דאָס האָט איינגעשרומפּט אונדזער לעבן און עס אויסגעליידיקט פּוֹן אמתן זינען און אינהאַלט.

מיר האָבן צוגעגעבן, אַז די דריי אימפּולסן זיינען באַשטאַנדטיילן אין דעם אוניווערס, דערפּאַר זיינען זיי אין עסענץ אייביק און אין־סופּיק־אומ־ענדלעך. אַבער פּאַר דעם מענטשן זיינען די דאָזיקע דריי יסוד־תּשוקות צוגע־בונדן צו דער דויערהאַפּטיקייט פּוֹן גוף בלויז, וואָס איז פּאַרגענגלעך, זיינען זיי דאָך פּאַר אונדז ניט מער ווי פּרטים און ניט שטאַנד־האַפּטיק. אויב עס איז ניטאָ קיין העכערער כּוח, וואָס האָט גורם געווען דעם צונויפשטעל פּוֹן די פּרטים צוליב אַ ציל און תּכלית, זיינען מיר דאָך אין דער בחינה פּוֹן בלינדע פּערד, וואָס טאַפּטשען זיך אויף מילרעדער.

ניין, עס איז אַ שלעכטע אַנאַלאָגיע. דאָס פּערד, וואָס טאַפּטשעט זיך אויף דעם מילראַד, האָט אַ ציל און אַ תּכלית. דאָס פּערד דערפּילט דעם וואונטש פּוֹן אַ העכערן וועזן. דאָס פּערד איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אויף זיין אָרט צוליב עפּעס. די שטומע באַשעפּעניש דרייט אַ ראַד, וואָס באַוועגט די מיל־שטיינער. די מילשטיינער צעמאַלן קערנער אויף מעל. דאָס מעל שפּייזט מענטשן, די שטומע חיה איז ניט צופּעליק אויסגעוואַקסן אויפּן ראַד. אַבער

אויב הזדווגות, דערפֿאַבערונג און איך־אידענטיפיקאַציע זיינען אַ ציל פֿאַר זיך, מעגלעך צו מאַכן דעם מענטשן צו גלויבן, אַז עס איז דאָ אַ ציל און אַ תכלית אין לעבן כדי דער מענטש זאָל קענען אַנגיין מיט לעבן, איז עס ראשית אַפּאַרעריי, אַ ציל פֿאַר אַ ציל, וואָס איז בעצם קיין ציל ניט. שנית, בלייבט דאָס לעבן אַפּאַרעריסן פֿאַר זיך אַליין און דערפֿאַר זינלאָז: געבאַרן געוואָרן פון אַ וועזן, וואָס איז לכתחילה אויפגעקומען דורך אַ צופאַל. דער אור־אַפּשטאַם איז ניט געשאַפּן געוואָרן פון אַ דינאַמישן שעפּערישן שכל, נאָר דער באַשאַפּן איז אַזוי איינגעשטעלט געוואָרן, אַז דורך אומצאָליקע סיבות, באמת צופאַל, איז דער מענטש אויפגעקומען און זיך אַנטוויקלט. דער מענטש ווערט געבאַרן אומבאַהאַלפּן, ווערט דערנאָך רייף פֿאַר פּרוכפּערשאַפּט, געבערט ער קינדער, זאַמלט אָן גיטער צו דערנערן די קינדער און צוליב אַליינצופּרידנ־קייט. דערצו זעט ער אַריינקריגן איך־אידענטיפיקאַציע, אַליין־חשיבות, אַלץ אַן אַפּאַרעריי אים צו פֿאַרשפּילן כדי ער זאָל וועלן לעבן. עס וואַקסן אויס די קינדער, דער אַלטער דור ווערט איבעריק און שטאַרבט. דער גייער דור פּרוכפּערט זיך און מערט זיך... קינדער ווערן געבאַרן און וואַקסן אויס. שטאַרבט אויס דער אַלטער גיט־נויטיקער דור און וחזור חלילה, אַ גייער קרייז הויבט זיך אָן און דער אַלטער קרייז צעגייט. אַזוי פון אייביק ביז אייביק, אַן אָן אַנהויב און אָן אַ סוף, אָן אַ זין און אָן אַ תכלית. אַן אייביק אַפּאַרעריי אין אַן אילוזיע, וואָס פֿאַרבלענדט.

פֿאַר אַ גרויסן טייל פון מיין דור איז דאָס לעבן געוואָרן ניט צו פֿאַרליידן. אַלץ איז דאָ גלאַט אַזוי. מיר, וואָס זיינען געווען געוואוינט צו האָבן אייביק טענות צום כביכול, האָבן ניט געהאַט אַפּילו אויף וועמען צו ברוגזן זיך. מיר האָבן אַפּילו ניט געהאַט קיין שייכות צום קאַסמאַס.

אַ צאָל פון מיין דור האַלטן, אַז מענטשן זיינען די טראַגישסטע ברור־אים אויף דער וועלט. אונדזער לעבן איז טראַגישער און טרויעריקער פון דעם לעבן פון דער שטומער באַשעפּעניש, ווייל מיר זיינען באַשאַנקען געוואָרן מיט אַ שכל צו באַנעמען אונדזער צופּעליקייט, אַפּעריסנקייט פון קאַסמאַס און זינלאָזיקייט פון אונדזער עקזיסטענץ. מיר באַגרייפּן אונדזער עלנטקייט. די שטומע חיות אָן דעם דאָזיקן באַוואוסטזיין זיינען גליקלעכער פון אונדז.

אַנדערע פון מיין דור טרייסטן זיך מיט האַלטן פונקט פֿאַרקערט: מיר מענטשן זיינען די גליקלעכסטע פון אַלע ברואים אויף דער ערד, ווייל מיר האָבן דעם באַוואוסטזיין פון אונדזער טראַגיק. דאָס איז אַ מדרגה, וואָס קיין חיה האָט ניט דערגרייכט. אַבער אַלע האָבן צוגעגעבן, אַז אַלץ, וואָס מיר פֿאַרמאַגן איז אונדזער פּיצעלע לעבן דאָ אויף דער ערד, פֿאַר גאָר אַ קורצער

וויילע. דאָס אַלץ און עפעס אַנדערש איז ניטאָ. דו מענטש באַקלאַג זיך ניט אויף דיין גורל, ווייל עס איז ניטאָ קיין גורל און עס איז ניטאָ פאַר וועמען צו באַקלאַגן זיך. דו אַליין ביסט דאָ. דו איינער און מער קיינער.

פאַר אַ גרויסן טייל פון מיין דור איז דאָס לעבן געוואָרן ניט צו פאַרליידן. „אַז גאַרנישט איז גלייך און אַז גאַרנישט איז קרום, אַז גאַרנישט איז אַרום און ס'דרייט זיך די וועלט אַרום גאַרנישט אַרום... פאַרוואָס? גלאַט אַזוי!“ (משה־לייב האַלפּערן). מיר, וואָס זיינען געוואוינט געווען צו האָבן אייביקע טענות צום כביכול, האָבן פּסיכאָלאָגיש געמוזט האָבן עמעצן אויף וועמען צו ברוגן זיין. מיר האָבן זיך צוגעטוליעט צום גאַט פון רמב"ם און צום גאַט פון שפינאָזע. עס האָט ניט געשטערט אונדזער כפירה, עס האָט אונדז ניט מחייב געווען צו מקיים זיין וועלכע עס איז מצוות, אָבער עס האָט געלינדערט אונדזער עלנטקייט מיט באַטאַנען אונדזער שייכות צום קאַסמאַס, צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט.

שפינאָזע האַלט, אַז די נאַטור איז דער געטלעכער מקור. יעדע נאַטור־דערשיינונג איז אַ טייל פון אין־סוף, פון דער אומגענדלעכקייט. מיר זיינען אויך אַ טייל פון דעם אין־סוף, ווען מיר זעען דעם וואונדערלעכן איינשטעל פון דער נאַטור, וואָס מיר זיינען אַ טייל פון איר, קענען מיר זיך ניט העלפן נאָר צו ליב האָבן גאַט־נאַטור. מיר האָבן אים, גאַט, ליב, ווייל ער איז אונדזער לעבן.

גאַט־נאַטור איז ניט צופעליק בלינד. עס איז אַ שכלדיקער איינשטעל בלינדקייט. נאַטור־גאַט איז ניט מעכאַניסטיש, נאָר דעטערמיניסטיש ווי אַ מאַטעמאַטישע פאַרמולע.

די נאַטור־געזעצן זיינען אייביקע און עס איז ניט שייך צו זוכן אַ תכלית אין דער וועלט. איין אָקט איז גורם אַ צווייטן, ביז דעם אין־סוף. עס איז אַ מוח, אַז אַזוי זאָל עס געשען. עס זיינען ניטאָ קיין צופעליקע געשעענישן אין דעם אוניווערס. אַלץ איז דעטערמינירט, באַשטימט דורך דער נויטווענדיקייט פון דער געטלעכער נאַטור (נאַטוראַ נאַטוראַנס, די ווירקנדיקע נאַטור); די באַווירקטע נאַטור (נאַטוראַ נאַטוראַטאַ) מוז אַנגיין אויף דעם אופן און ניט אויף קיין אַנדערן.

אמת, דער מענטש קאן ניט האָבן אַזאַ קלאַרע פאַרשטעלונג פון גאַט, ווי ער קאן האָבן פון אַלע אַלגעמיינע זאַכן, ווייל דער מענטש קאן זיך ניט פאַר־שטעלן גאַט ווי ער קאן זיך פאַרשטעלן קערפערלעכע וועזנס. דער מענטש קאן בכלל ניט האָבן קיין קלאַרע פאַרשטעלונג פון גאַט, ווייל ער פאַרט צונויף גאַט מיט געשטאַלטן פון זאַכן, וואָס ער זעט געוויינטלעך. דער מענטש

קאן קיינמאל זיך ניט אויסהיטן פון דעם, ווייל ער ווערט באווינקט פון דרויסן-דיקע קערפערס.

אבער גאט קאן זיך אנטפלעקן צום מענטשן. אַוודאי איז די אַנטפלעקונג ניט קיין באַוואוסטזיניקע, ווייל גאט איז דאָך ניט קיין בעל-רצון. אַבער עס איז דאָ אַ שייכות פון דעם דערהויבענעם, דענקענדיקן מענטשן און גאט-נאַטור. דער מענטש קען קומען אין באַרירונג מיט גאט, אין געוויסע פּאַלן, צוליב די נאַטירלעכע אייגנשאַפטן אין דעם מענטשן, אין געוויסער תנאים קייט פון צוגרייטונג.

דאָס קאן געמאַלט זיין, ווייל דער מענטש לויט זיין אייגנשטעל אין דער נאַטור איז אַ טייל פון אַלגעמיינעם שטראַם לעבן, וואָס איז גאט. דער מענטש-לעכער שכל קאן דערפאַר קומען אין באַרירונג מיט דעם געטלעכן שכל. עס איז דאָ אַ בשותפותדיקייט צווישן זיי. דערפאַר קאן געמאַלט זיין אַפילו אַן אינטעלעקטואַלע ליבשאַפט צו גאט-נאַטור, „אַמאָר דעי אינטעלעקטואַליס“.

דאָס איז געווען אַ טרייסט פאַר דעם מאַדערנעם מענטשן, ווייל ער האָט דערפילט, אַז ער איז ניט אינגאַנצן אַפגעריסן פון קאָסמאָס, איז ער ניט אַזוי עלנט ווי אין אַ וועלט פון ניסימדיקע צופאַלן.

דער רמב"ם האָט געגעבן אַ גרעסערע טרייסט. דער רמב"ם האָלט, אַז גאט איז אַן אַלייגמוזיקע עקזיסטענץ און קאן ניט און דאַרף ניט האָבן פאַר זיין עקזיסטענץ וועלכע עס איז סיבה. גאט, די אַבסאָלוטע עקזיסטענץ, איז קיינמאל ניט געווען קיין ניט-בנמצאדיקייט, עס מיינט ער האָט ניט עקזיסט-טירט, און ער וועט קיינמאל ניט ווערן קיין ניט-בנמצאדיקייט. ער דאַרף ניט האָבן קיין פאַרוואָס פאַר זיין בנמצאדיקייט. ער איז דער שעפער פון דעם אוניווערס און אַלץ וואָס עס געפינט זיך אויף אים און אין אים. די וועלט ווי אַ באַוואוסטזיניק געשאַפענע דאַרף האָבן אַ תכלית. אַבער מיר קאָנען זיך ניט דערגרונטעווען צום הויפט-תכלית פון דער וועלט. מיר דאַרפן אַנגעמען, אַז אַזוי איז געווען זיין רצון. אַבער דאָ אויף דער ערד קאָנען מיר אַנגעמען, אַז דער תכלית פון אַלץ וואָס עס געפינט זיך אין איר און אויף איר, איז דער מענטש. דער תכלית פון דעם מענטשן איז, אַז עס זאָל פון אים ווערן די פערפעקציע, וואָס עס קאן פון אים ווערן. ער דאַרף זען, דורך זיין שכל, צו דערהויבן זיין לעבן פון זיין נבוהדיקער עקזיסטענץ צו דער חשיבות פון פאַרשטאַנד. דאָס פאַטענציעלע מענטשלעכע אין אים דאַרף ווערן אַקטואַליטעט. איידער דער מענטש קרייגט וויסן און חכמה ווערט ער פאַררעכנט פאַר אַ בהמה. לויט דעם רמב"ם איז גאט אויך אַן אַבסטראַקציע, וואָס דער מענטש קאן ניט באַנעמען: „עס איז ניט געווען קיין אַנהויב צו זיין אַנהויב און עס קאן

ניט געמאָלט זיין פאַר אים קיין סוף. זיין רעאַליטעט איז ניט די רעאַליטעט פון די "קיינע זאַכן". אָבער וויבאַלד, אַז די וועלט איז מיט אַ כיוון אַ געשאַפֿענע און דער מענטש איז מעשה ידיה, האָט שוין דער מענטש אַ שייכות צו אים, צו זיין שעפֿער.

אָבער ניט דער פּאַנטעאיסטישער גאָט פון שפינאָזע, וואָס דאַרף און מוז אויספּאַלגן זיינע אייגענע געזעצן, וואָס ער איז פריי צו שאַפֿן אויף זיין אייגענע נעם דעטערמיניסטישן אופן, און ניט דער גאָט פון רמב"ם, וואָס איז אַ בעל־רצון און קאָן און האָט באַשאַפֿן בכיוון אַ וועלט, האָט געקענט ביי אונדז ווערן אַ לעבעדיקער גאָט און אַנפילן אונדזער טאַג־טעגלעך לעבן מיט באַטייט און ווירקן אויף אונדז מיט אַ דינאַמיש־געטלעכן כוח. צווישן דעם מאַדערנעם מענטשן און אַ לעבעדיקן גאָט איז געשטאַנען ווי אַ טויטע וואַנט, די באַטאַנונג פון שפינאָזע און דעם רמב"ם, די אַבסאָלוטע אַבסטראַקציע פון גאָט. ניט געקוקט אויף אַלע אויסטייטשונגען און אַריינטייטשונגען אין שפּיר־נאָזען און אין רמב"ם איז זייער באַשטיין אויף אַן אַבסאָלוט אַבסטראַקטן גאָט־באַנעם, אַ דעפיניטיווער אָפּהאַלט פאַרן מענטשן צו באַגרייפֿן גאָט ווי אַ דינאַמישן כוח און אַ באַוואוסטזיניקן שכל, וואָס פּאַדערט וועלכע עס איז התחייבותן פון מענטש צו אים, צום כביכול.

זאָגט דער רמב"ם :

"גאָט איז איינער, ניט קיין צוויי און ניט מער פון צוויי. ער איז איינער, וואָס אַזאַ איינסיקייט איז ניטאַ צווישן די איינסיקייטן, וואָס געפינען זיך אויף דער וועלט. ער איז ניט איינער פון אַ מין, וואָס האָט אַ סך אַזעלכע איינ־סיקייטן. ער איז ניט קיין אחד ווי אַ גוף, וואָס קאָן צעטיילט ווערן אויף חלקים, וואָס האָבן לאַנגקייט, ברייטקייט און טיפּקייט. ער איז אַן איינסיקייט, וואָס איז אייגנאַרטיק אין זיין אחד, זיין איינסיקייט, וואָס אַזוינס איז ניטאַ אויף דער וועלט" (הלכות יסודי התורה, פרק ראשון, הלכה ז).

"וויבאַלד אַז ער איז ניט קיין קערפּערלעכער וועזן איז דאָך קלאַר, אַז מיט אים קאָנען ניט געשען קיינע פון די זאַכן, וואָס קאָנען געשען מיט אַ גוף : ניט קיין באַהעפטונג, צונויפּבונד, און ניט קיין פּאַנאַנדערטייל, ניט קיין מאַס און ניט קיין אַרט, ניט קיין שטייגן און ניט קיין פּאַלן, ניט קיין רעכטס און ניט קיין לינקס, ניט קיין פּאַרנטקייט און ניט קיין הינטנקייט, ניט קיין זיצן און ניט קיין שטיין. ער געפינט זיך ניט אין צייט, ווייל ער האָט דאָך ניט קיין אָנהויב און ניט קיין סוף און ניט קיין שאַץ אין יאָרן. ער ענדערט זיך ניט, ווייל עס איז ניטאַ קיין זאך, וואָס קען גורם זיין אין אים אַן ענדערונג. ער האָט ניט קיין טויט אָדער לעבן אין דעם באַגריף ווי מיר ווענדן עס אַן

אויף א גוף. עס איז ניט שייך אים צו באצייכענען קלוג אָדער נאַריש, ווי מיר באצייכענען מענטשן. אויף אים איז ניט שייך אַנצואווענדן, אַז ער איז וואָך, ער שלאָפט, ער איז אין כּעס, אָדער ער לאַכט — ניט קיין פּרייד און ניט קיין טרויער, ניט קיין שוויגן און ניט קיין רייד ווי ביי מענטשן קען מען אויף אים אַנווענדן" (דאָרט, הלכה יא).

שפינאָזע האָט פאַרשאַרפט און פאַרשפּיצט דעם רמב"מס גאַט-אַבסטראַקט-

ציע:

"גאַט. אונטערן נאָמען גאַט פאַרשטיי איך אַ יש, וואָס איז אַבסאָלוט איך-סופיק, אומענדלעך. עס מיינט אַ סובסטאַנץ, וואָס באַשטייט פון אומענדלעכע אַטריבוטן, וואָס יעדער איינער פון זיי שטעלט מיט זיך פאַר אַן אייביקן און איך-סופיקן מהות, ממשות.

"פירוש: ווען איך זאָג אַ יש, וואָס איז אַבסאָלוט אין סופיק, מיינט עס ניט אומענדלעך אין זיין מין, אין זיין סוג; ווייל אויב אַ וועזן איז אומענדלעך אין זיין סוג בלויז, קאָנען מיר פאַרגריינען זיינע איך-סופיקע אַטריבוטן. אָבער אַ וועזן, אַ סובסטאַנץ, אַ יש, וואָס איז אַבסאָלוט אומענדלעך, נעמט אַריין אין זיין עסענץ אַלץ וואָס באַצייכנט רעאַליטעט און איז ניט כולל קיין שום נעגאַציע" (ברוך שפינאָזע, "עטיק", בוך איינס, זעקסטע דעפיניציע).

"גאַט איז אַן ליידנשאַפט. אויך ווערט ער ניט באַווירקט פון וועלכער עס איז פילעוודיקייט: פאַרגעניגן אָדער צער" (דאָרט, בוך פינף, פּראָפּאָזיציע זיבעצן).

"דער וואָס האָט ליב גאַט קען זיך ניט ריכטן, אַז גאַט זאָל אים אומקערן ליבשאַפט פאַר ליבשאַפט" (איביד, פּראָפּאָזיציע ניינצן).

אַ גאַט, וואָס קען ניט באַווירקט ווערן: ער לאַכט ניט און ער וויינט ניט, ער איז ניט טויט און ער לעבט ניט, קיין זאָך קאָן ניט גורם זיין אין אים קיין ענדערונג. אַזאַ גאַט, ניט געקוקט, וואָס ער האָט ניט קיין גוף און קיין געשטאַלט, איז דאָך אַ געץ. ער ווירקט ניט ווי אַ געץ, וואָס איז געמאַכט פון האַלץ און שטיין. אַ גאַט פון אַן אַבסאָלוטער אַבסטראַקציע, וואָס קאָן ניט האָבן קיין רצון און מוז זיין אַן פילעוודיקייט — אַזאַ גאַט איז אַ סטאַטישער גאַט: דער סימן-מובהק פון אַ געץ...

מיין דור, און גם אני בתוכו, האָבן זיך בשום-אופן ניט געקאַנט אַפּאָגן פון גאַטס אַבסטראַקציע. מיר האָבן יאָרן לאַנג געלעבט אונטער דעם יאָך פון דער פונדאַמענטאַליסטישער אמונה, וואָס האָט אינגאַנצן מגשם געווען גאַט, אים פּערזאָנליפּיצירט אין דעם געשטאַלט פון אַ שטרענגן טאַטן און אַפט אין דער גלייכעניש פון אַ ביזן מושל, האָבן מיר זיך געשראַקן פאַר יעדן שמץ

פון הגשמה. אונדזער ליבלינג־ציטאטע איז געווען ר' יהודה הלויס זאג: „ווען מיר וואלטן זיך דערגרונטעווען צו זיין אמתער רעאליטעט, וואלט עס געווען א פארמינערונג לגבי אים“ (אילו היינו משיגים אמתתו — היה חסרון בו. כוזרי חלק א, כא).

די שרעק פאר דער הגשמה פון גאט האט אָועקגערויבט ביי א גרויסן טייל פון אונדזערע אינטעלעקטואלן דעם לעבעדיקן יידישן גאט. אָבער איז באמת פאראן וואָס צו שרעקן זיך פאר א באַגרענעצטער מאָס פון הגשמה? מינערט עס טאָקע זיין גרויסקייט און באַגרענעצט עס זיין אין־סופיקייט? אָדער מינערט עס עפעס פון זיין אייביקייט און פון זיין אַלמעגלעכקייט און אומעטומיקייט?

מיר דוכט זיך, אַז דאָ איז פאָרוויקלט אַ גרויסער טעות. אַ טראַנסצענדענ־טאַלער גאָט, אַ גאָט אויסער דער וועלט און איבער דעם מענטשן, אַ בעל־רצון און אַלץ בעל־יכולת, קען זיך אויך אַנטפלעקן צו אונדז לויט אונדזערע באַגריפן, פּערזאָניפּיצירט. ער איז דאָך אַמניפּאַטענט, אומענדלעך און אומ־באַגרענעצט. אויב מיר זאָגן, אַז ער קאָן זיך ניט אַנטפלעקן לויט אונדזערע מענטשלעכע באַגריפן, באַגרענעצן מיר אים אין זיינע מעגלעכקייטן.

בכלל איז אַבסאָלוטע אַבסטראַקציע אין תּוֹך אַ פּיקציע. פּאַקטיש איז אומ־מעגלעך פאַרן מענטשן, וואָס האָט ניט מער ווי פינף חושים, צו באַנעמען וועלכע עס איז אַבסאָלוטע אַבסטראַקציע. טראַכטן וועגן אַן אַבסטראַקציע איז אויך מחייב אַ געשטאַלט, אויב ניט קיין קלאַר געשטאַלט, איז אַ שאַטן פון אַ געשטאַלט.

חוץ דעם איז יידישקייט אַן אמונה, וואָס אין איר צענטער איז עטיק. עטיק איז דאָך מחייב אַ גאָט, וואָס איז ניט גלייכגילטיק צו אַלץ וואָס איז נוגע צווישן מענטש און מענטש. דאָס אַליין איז דאָך שוין אַ פאַרם פון אַנטראַ־פּאַראַפּיזם, פאַרגעשטאַלטן, אָדער פאַרמענטשלעכן גאָט.

אָבער דאָך, ווי אַזוי קאָן מען צונויפנעמען, סינטעזירן, אָדער בעסער: שלום מאַכן, צווישן פּערזאָניפּיקאַציע פון מיט זיין אומענדלעכקייט? עס איז דאָך תּרתי דסתרי, איינס דער היפּוך פון דעם אַנדערן! דער יידישער וועלט־באַנעם האָט אויף דעם אַ קלאַרן ענטפּער און אַ לאַגישע דערקלערונג. דער מקור איז אַ פּסוק אין ישעיה:

„כי כה אמר רם ונשא, שוכן עד וקדוש שמו: מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח, להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים“ — ווייל אַזוי האָט געזאָגט דער הויך־דערהויבענער, וואָס רוט אין אייביקייט און הייליק איז זיין נאָמען: אין הויכקייט און הייליקייט טו איך רוען, אָבער איך בין מיט דעם

דערשלאַגענעם און געפאלענעם אין געמיט, אויפצולעבן דעם געמיט פון די געפאלענע און אויפצומונטערן דאָס האַרץ פון די דערשלאַגענע (ישעיה ב', טו). דער פסוק גיט איבער אַ פאַקט, אויב מען קאָן אַזוי זאָגן. ער גיט ניט קיין שום דערקלערונג ווי אַזוי איז מעגלעך, אַז אַ טראַנסצענדענטאַלער גאָט, וואָס רוט אין אייביקייט (דער באַגריף אייביקייט איז אויך אויסער די חושים פון מענטש), זאָל קאָנען זיך אַנטפלעקן צום מענטשן און אים העלפן. די חז"ל האָבן דערפילט די סתירה און זיי האָבן געגעבן אַ גאַנץ קלאַרע אויפקלערונג פאַר דער דאָזיקער אַנטילאָגיע, סתירה. זיי האָבן עס געגעבן אויף זייער אייגענעם בילדלעכן אופן, ניט דיסקורסיוו, נאָר מיט נאָך אַן אויסטייטשונג פון אַ פסוק. אָבער דאָס מינערט ניט די וויכטיקייט און טיפיקייט פון זייער פילאָזאָפישן באַנעם און קלאַרן ראַציאָנאַל. דרשנט דער מדרש :

„אליהוא (אין ספר איוב) איז געקומען און געזאָגט: 'שׁדי לא מצאנוהו, שגיא כוחי' — דער אַלמעכטיקער, אים קאָנען מיר ניט געפינען, אים קאָנען מיר ניט באַנעמען, ווייל ער איז אַזוי גרויס אין כוח (איוב לו, כג). דער וואָס וועט הערן דעם דאָזיקן פסוק קאָן דאָך מיינען, חס ושלום, אַז דאָס איז אַ לעסטערונג קעגן גאָט. אָבער ניין, דאָס איז וואָס אליהוא האָט געמיינט: גאָט קומט ניט מיט קיין טרדות, מיט קיין שווערן יאָר, צו זיינע באַשעפענישן. ער אַנטפלעקט זיך צום מענטשן לויט זיין גדר היכולת, לויט דעם מענטשנס גרענעץ פון מעגלעכקייט. ווען גאָט וואַלט זיך אַנטפלעקט צו די יידן, ווען ער האָט זיי געגעבן די תורה, מיט דער שטאַרקייט פון זיין כוח, וואַלטן זיי אים ניט געקענט באַנעמען און אויסהאַלטן; האָט ער זיך אַנטפלעקט צו יעדן איינעם לויט זיין באַנעם (אלא בא אליהם לפי כוחו של כל אחד ואחד).“

דער מדרש שפינט ווייטער דעם געדאַנק :

„ווען דער רבנו של עולם איז געקומען צו משה און צו אים געזאָגט: מאַך מיר אַ הייליקטום און איך וועל רוען צווישן זיי, 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (שמות כה, ח), האָט משה זיך אַנגעהויבן וואונדערן און געזאָגט: 'מיט גאָטס פראַכט זיינען פול די אויבערשטע וועלטן און די אונטערשטע און ער באַפעלט מיר: מאַך מיר אַ משכן!' האָט אים גאָט געענטפערט: 'עס איז ניט ווי דו מיינסט, נאָר טאַקע טו ווי איך באַפעל דיר: ניט מער ווי צוואַנציק ברעטער אין צפון זייט און צוואַנציק ברעטער אין דרום זייט און אַכט ברעטער אין מערב זייט און איך וועל אַראָפּנידערן און מצמצם זיין, איינשרומפן מיין שכינה אין אַן אייל אויף אַן אייל.“ (שמות רבה לד, א; אין תנחומא, פרשה כי תשא, יוד, נאָך שאַרפער און קלאַרער: „איך וועל איינשרומפען מיין שכינה, אַז איך זאָל (קענען) רוען צווישן זיי.“)

דער דאָזיקער געדאַנק ווערט אַרומגע־רעדט אין אַ סך ערטער אין תלמוד און אין מדרש. עס איז כדאי צו ברענגען נאָך איין מדרש: „ווען דער כביכול וויל איז מיט אים פול הימל און ערד. און ווען ער וויל, האָט ער גערעדט מיט משהן דורך די צוויי שטאַנגען פון ארון. רבי חנינא, דער זון פון איסי, האָט געזאָגט: אַמאָל קאָן די גאַנצע וועלט מיט איר פולקייט ניט אויסהאַלטן גאָטס גרויסקייט און אַמאָל רעדט ער צום מענטשן דורך דעם מענטשנס האָר“ (בראשית רבה ד, ג).

דער עיקר געדאַנק פון אַ באַגרענעצטן אַנטראָפּאָמאָרפּיזם איז אַזאַ: גאָט איז אומענדלעך און עס איז ניטאָ זיין גלייכן אין אונדזער רעאַליטעט און דערפאַר טאַקע קאָנען מיר אים באַגרייפן נאָר אין אַ מאָס פון פּערזאָניפּיקאַציע. מיר זיינען באַגרענעצט פון פינף חושים און מיר קאָנען אים אויפֿ־נעמען נאָר לויט אונדזערע יכולתן. ער בלייבט טאַקע אַלעמאָל אומגעענדערט. אָבער ער איז כלי־כול, האָט ער מעגלעך געמאַכט פאַר אונדז צו קריגן אַן אַנונג וועגן אים דורך זיין מצמצם זיין זיך פאַר אונדז לויט אונדזער גייסטיקן באַנעם. ער אַנטפּלעקט זיך צו אונדז לויט אונדזער מדרגה פון צוגרייטונג, אַנטוויקלונג, לויט די תקופות פון דער מענטשלעכער געשיכטע. ער, דער אומ־פאַרענדערטער, אַנטפּלעקט זיך צו אונדז אין פאַרשיידענע קאָנצעפּציעס, לויט די מושגים פון דעם דור און די יחידים פון דור.

דער ענין פון פּערזאָניפּיצירן גאָט, הגשמה, אין וועלכער עס איז פאַרם, אפילו נאָר געדאַנקלעך, איז אַ סכּנות־דיקער וועג. עס קען דערפירן צו פאַר־מענטשלעכן דעם כביכול. דאָס דערנידער־יקט גאָט צו דער מדרגה פון מענטשן. ער ווערט אויס גאָט און עס איז ניטאָ צו וועמען אַרויפּקוקן. אָבער אינגאַנצן אַן אַבסטראַקטער גאָט, וואָס אים קאָן דאָך ניט נוגע זיין די הנהגה פון מענטשן, איז גאָר קיין גאָט ניט.

דער יידישער דרך איז אַן אַבסאָלוט מינימום פון הגשמה. דער גרענעץ איז: קיינמאָל ניט קיין בילד אָדער געשטאַלט. אָבער אַ טעמפל, אַ שול — יאָ. דער קדש־קדשים איז געווען אַ פּוסטער, אָבער עס איז געווען אַ קדש־קדשים. אַנדערע פעלקער און אמונות האָבן אינגאַנצן ניט געקאָנט גובר זיין די הגשמה. קריסטנטום האָט אים מגשם געווען אין דעם געשטאַלט פון אַ מענטשן, וואָס גייט דורך אַלע ליידן פון טויט כדי צו דעמאָנסטרירן דאָס געטלעכע אין מענטשן. דער פּוּעל־יוצא — דער כביכול איז דערנידער־יקט געוואָרן צו גראָבן אַנטראָפּאָמאָרפּיזם און דער כביכול אַליין איז געבליבן הילפּלאַז אין דער רשעות־דיקער וועלט, וואוהיין ער איז אַראָפּ זי אויסצולייזן

און איז אומגעקומען, ניט בייגעקומען די רשעות פון דער וועלט ווען ער האט געלעבט און זי ניט אויסגעלייזט מיט זיין טויט. דער מענטש פון דער קריסט-לעכער אמונה איז געבליבן אין דער וועלט פון רשעות ווי זיין גאט.

מיר טאָרן ניט מגשים זיין דעם געטלעכן באַנעם אין קיין בילד און געשטאַלט, ווייל דעמאָלט בינדן מיר צו אונדזער אַבסטראַקציע צו אַ חומרישן ממשות. מיר מאַכן דעמאָלט אַ גרענעץ צו אונדזער גאַט-באַנעם און ווייטער פון דער אויסגעמאַלטער פאַרשטעלונג קאַנען מיר ניט גרייכן. אָבער מיר מעגן אים פערזאָניפּיצירן בנוגע באַגריפן, עס מיינט אין שייכות צו מענטשנס הנהגה. ער איז ניט נאָר אַן אַבסטראַקטע שכלדיקייט, ער איז אויך אַ בעל-רחמים, אַ בעל-רגש בנוגע מענטשן און אויך אַ בעל-רצון. דער דאָזיקער גאַט-באַנעם דערמעגלעכט אונדז, אַז מיר זאָלן זיך דערנענטערן צו אים. עס איז ניט קיין אידענטיפּיקאַציע פון מענטש מיט גאַט, נאָר עס איז אַ באַגריף פון שייכות פון מענטש צו גאַט. ליבשאַפט אין אונדזער אמונה בלייבט אין גדר פון מענטש צו מענטש. אָבער דער באַגריף ליבשאַפט איז פאַרבונדן מיט דער אומענד-לעכקייט, און עס האָט אויך אַ שייכות צום מענטשן. עס קאָן יאָ געמאַלט זיין ליבשאַפט פון גאַט צו מענטשן. אַ ליבשאַפט, אָדער אַ שטרעבונג פון מענטשן צו ליב האָבן גאַט, אָן גאַטס מעגלעכקייט צו אומקערן ליבשאַפט פאַר ליב-שאַפט, באַגרענעצט גאַטס אַמניפּאַטענץ — כל-יכולדיקייט.

גאַט דער כל-יכול קאָן פאַר אונדז זיין אַ בעל-רצון, אַ ווייטער גאַט און אַ נאָענטער. מיר קאַנען זיך דערנענטערן צו אים, אָבער מיר קאַנען קיינמאַל ניט אידענטיפּיצירן זיך אינגאַנצן מיט אים, ווייל ער איז אומענדלעך. דערפאַר מוז אַלעמאַל בלייבן אַ דיסטאַנץ, אַ מרחק, צווישן מענטש און גאַט, און אַלעמאַל בלייבט אַ דיסטאַנץ צווישן מענטשן דעם באַגרענעצטן און ענדלעכן וועזן און גאַט דעם אומענדלעכן און אייביקן. אָבער אַ באַרירונג איז יאָ מעגלעך.

אונדזער דור דאַרף זיך אויפהערן צו שרעקן פאַר אַ מאַס הגשמה פון כביכול. פאַרקערט, מיר דאַרפן באַנעמען, אַז ניט נאָר איז אוממעגלעך פאַר אונדז זיך פאַרזושטעלן גאַט ווי אַן אַבסאָלוטע אַבסטראַקציע, נאָר אַפילו מיר זאָלן עס קענען טאָן, וואָלטן מיר געמינערט מיט דעם גאַטס כל-יכולדיקייט. מיר וואָלטן באַגרענעצט אים אין זיינע אַטריבוטן. ווען גאַט וועט ווערן ביי אונדז אויס הילפלאַזע אַבסטראַקציע, אַ גאַט וואָס איז ניט ביכולת זיך צוהערן צו מענטשלעכן געבעט, וועלן מיר קאַנען געפינען וועגן צו דערנענטערן זיך צו אים.

גערעכט איז דער פסוק, וואָס זאָגט: „וואָרעם דער מענטש קאָן מיך ניט זען און בלייבן לעבן“, ווייל אַ קערפערלעך וועזן קאָן ניט באַנעמען אַן אומ-

ענדלעכן באַגריף פון אַ וועזן. אָבער עס איז אויך אמת וואָס ר' יהודה הלוי האָט געשריבן: „ווען איך האָב געזוכט דיין נאָענטקייט און מיט גאַנצן האַרצן האָב איך דורך גערופן, און ווען איך בין אַרויס דורך צו געפינען, האָב איך דורך אַנטקעגן זיך אָנגעטראָפֿן“. מען קאָן ניט זען גאָט פנים אל פנים, אָבער זיין בנמצאָדיקייט קאָן מען יאָ דערפֿילן. פאַרן מענטשן איז דער כביכול אַ בעל-רצון און ער מאַכט רוען זיין פראַכט אויף דעם, וואָס זוכט אים און וויל אים געפינען. ער אַנטפלעקט זיך צום מענטשן אין אַ באַגריף אָדער געשאַטלט לויט דעם זוכערס צוגרייטונג און מדרגה און גייסטיקער אַנטוויקלונג.

איך מיינ, אַז ווען מיר זאָגן זיך אָפּ צו באַנעמען גאָט אין דער באַגרע-
נעצטער פאַרם, וואָס מיר קאָנען אים באַנעמען, נאָר מיר באַשטייען צו פאַר-
שטיין דעם כביכול אין זיין גאַנצער שטאַרקייט און גרויסקייט פון זיין אומ-
ענדלעכקייט און אייביקייט, בלייבן מיר אָן אַ גאָט.

מיר וועלן ווערן צוריק יידיש שעפּעריש, ווען מיר וועלן זיך אויפהערן
צו שרעקן אַנצונעמען אַ באַשטימטע באַגרענעצטע פּערזאָניפיקאַציע פון גאָט,
אַזאַ באַגרענעצטע פּערזאָניפיקאַציע וועט ניט נאָר דערמעגלעכן פאַר אונדז אַן
אינטעלעקטואַלע ליבשאַפט און דערקענונג פון גאָט, נאָר אויך אַן עמאַציאָ-
נעלע אמונה מיט אַ פאַרם פון קאָנקרעטיזאַציע, מצוות, וואָס האָבן אַ זינען און
באַטייט.

ניטן, תשכ"א — טבת תשכ"ג

ביבליאָגראַפיע: תורת חסידות, ברוך שפינוזה, תרגם מרומית על ידי יעקב קלאצ-
קין; אויך גענוצט דעם ענגלישן טעקסט פון ר. ה. מ. עלוועס; ש. ברנפלד: בני עליה,
ברוך שפינוזה; הלל צייטלין: חיי אנשי השם: ברוך שפינוזה, רמב"ם ספר המדע, מבאר
בצירוף מבוא, על ידי ש. רבידוביץ; יוליס גוטמן: דברים על הפילוסופיה של הדת; שמעון
ראַוידאָוויטש: שריפטן, דאָס קאַפיטל „גאָט און מענטש לפי דעם רמב"ם“.

דער מקור פון רחמנות און בעל־רחמים

תלמיד:

ילמדנו רבנו, עס זאגט די גמרא: „מאי דכתיב: 'אחרי ה' אלקיכם תלכו' (דברים יג, ה), אָט דס וואָס עס שטייט אין פסוק נאָך גאָט אייער גאָט זאָלט איר גיין, ווי איז עס מעגלעך נאָכגיין דער שכינה? עס איז דאָך פריער געזאָגט געוואָרן: 'כי ה' אלקיך אש אכלה הוא' (דאָרט ד, כד) — גאָט דיין גאָט איז אַ פייער וואָס פאַרצערט. נאָר עס מיינט נאָכפאַלגן גאָטס מידות, אָט ווי ער האָט באַקליידט די נאָקעטע און איז מבקר חולה, אַזוי זאָלסטו טאָן“ (סוטה יד, א). נאָך שטאַרקער און קלאַרער איז דער ספרי דבי רב: „ללכת בכל דרכיו“ — צו גיין אין זיינע וועגן, דאָס זיינען די וועגן פון הקדוש ברוך הוא, ווי עס ווערט געזאָגט אין פסוק: 'ה', ה' אֵל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת, נוצר חסד לאלפים נושא עון ופושע וחטאה ונקמה' (שמות לד, ו) — גאָט, גאָט איז אַ דערבאַרעמדיקער און אַ לייטזעליקער גאָט, איינגעהאַלטן אין צאָרן, און גרויס אין גענאָד און אמתדיקייט; ער האָלט גענאָד ביז דעם צווייטן טויזנטסטן דור (זע רש"י); ער פאַרטראַגט זינד, פאַרברעכן און חטאים און ער שענקט (דער ספרי שטעלט זיך אָפּ ביים וואָרט „ונקמה“). און אין אַן אַנדער פסוק זאָגט ער: 'והיה כל אשר יקרא בשם ה', ימלט' (יואל ג, ה) — און עס וועט זיין יעדער וואָס וועט אָנגערופן ווערן מיט דעם נאָמען פון גאָט וועט אַנטרונען ווערן — ווי איז עס מעגלעך פאַר אַ מענטשן אָנגערופן צו ווערן מיט דעם נאָמען פון גאָט? נאָר וואָס? עס מיינט, אַז אַזוי ווי דער אויבערשטער ווערט אָנגערופן דערבאַרעמדיקער און לייטזעליקער, אַזוי זאָלסטו אויך זיין אַ דערבאַרעמדיקער און אַ לייטזעליקער — ועשה מתנת חנם לכל — און דו זאָלסט טאָן אומזיסטע טובות צו אַלעמען“ (ספרי, פרשת עקב, מט).

פאַרשטיי איך ניט, רבי, ווי אַזוי קאָנען מיר באַצייכענען גאָט ווי אַ בעל־רחמים, אַ לייטזעליקער גאָט, וואָס פירט זיך אויף עטיש — מיט גערעכטי־קייט? מיר דערקענען גאָט, אָדער בעסער נאָך, עס איז מעגלעך צו דערקאָנען אים פאַר אונדז, אַ ילוד־אשה, אַ מענטש מיט פינף חושים, בלויז דורך זיינע מאַניפעסטאַציעס אין דער נאַטור. זאָגט דער רבנו בחיי (שער הבחינה פרק ה): „אין פסוק שטייט געשריבן: 'השמים מספרים כבוד אֵל, ומעשה ידיו מגיד הרקיע' (תהילים יט, ב) — די הימלען דערציילן דעם כבוד פון גאָט, און די

טואונג פון זיינע הענט זאגט דער הימל-געוועלעב; און אן אנדער פסוק זאגט: 'כי אראה שמיד מעשה אצבעותיך, ירח וכוכבים אשר כוננתה' (דאָרט ח, ד) — ווען איך זע די הימלען, דעם אויפטו פון דיינע פינגער, די לבנה און די שטערן, וואָס דו האָסט איינגעשטעלט — ווער עס זעט די אַלע זאַכן און טוט זיך צוקוקן צו זיי, וועט ער דערין זען די סימנים פון גאָטס חכמה און מאַכט, וואָס די מענטשלעכע מחשבות קאָנען עס נישט באַנעמען. מיינט עס, אַז מיר קאָנען קריגן אַן אַנונג פון דעם כביכול, די אַבסאָלוטע רעאַליטעט, נאָר דורך זיינע מאַניפעסטאַציעס אין דער נאַטור. אויב אַזוי, וואו האָט דער מענטש געזען אין דער נאַטור רחמנות און לייטזעליקייט? די נאַטור איז אַמאָראַליש. זי איז גלייכגילטיק, אויב מען קאָן עס אַזוי זאָגן, צו מענטשלעכע ליידן און יסורים. מען קאָן אפשר דערקלערן דאָס צושרייבן פון דעם געפיל פון גערעכט־טיקייט, וואָס דער פרימיטיווער מענטש האָט צוגעשריבן צו גאָט, מיט דעם, וואָס דער מענטש האָט דעמאָלט געלעבט אין אַ געזעלשאַפט, וואָס דער יחיד האָט זיך נאָך גאָר ווייניק אַרויסגעטיילט פון ציבור, און דער הערשער איז געווען אַלמעכטיק. דער יחיד האָט געלעבט נאָר דורכן חסד פון מלך. דער אונטערטאָן איז געווען פול מיט דאַנקשאַפט פאַר יעדן קרישקעלע, וואָס דער הערשער אין זיין גענאָד האָט אים צוגעוואָרפן. דער מענטש האָט געשאַפן דעם גאָט־געשטאַלט אין דער גלייכעניש פון זיין ערדישן הערשער. דער מענטש האָט געזען רחמים און חסד וואָס גאָט האָט אים געגעבן אברים וואָס פונקציאָנירן פאַר די הצטרכותן פון גוף. עדיהיום דאַנקט דער פרומער ייד וואָס גאָט האָט אין אים געמאַכט די ריכטיקע עפענונגען אין גוף צו פונקציאָנירן אין זיין גויט. עס קאָן נאָר אַזוי טראַכטן אַ יחיד וואָס האַלט, אַז ער איז אַ קנעכט אַן קיין שום זכיות, רעכט, אַפילו דאָס אַטעמען איז אַ געשאַנק פון דעם אַלמעכטיקן, און נאָר דאָס רחמים און גוטסקייט פון הערשער לאָזן דעם מענטשן לעבן און די נאַטור זאָל געדייען, בליען און וואַקסן; אַלע פונקציעס פון לעבן און דאָס געדייען קומען נאָר דורך דער לייטזעליקייט פון אים, דעם גרויסן בעל־רחמים, וואָס איז אַזוי מעכטיק, אַז ער קאָן יעדע רגע אַוועקנעמען פון אונדז און פון דער וועלט זיין חסד, און דעמאָלט בלייבן מיר טויט.

דאָך האָט אַפילו ביי דעם פרימיטיוון מענטשן זיך געדאַרפט דערוועקן ספיקות וועגן דעם אויבערשטנס גוטסקייט. דער הכנעהדיקער מענטש ווערט אַפט פול מיט צאַרן פאַרן דאַנקען פאַר יעדער קלייניקייט. על אחת כמה וכמה דער מאָדערנער גלויביקער. אַפילו דער מענטש וואָס גלויבט, אַז אַ באַזואוסט־זיניקער שעפּערישער כוח האָט געשאַפן די וועלט און דער מענטש איז געשאַפן

געוואָרן אין זיין געשטאַלט, איז אים אוממעגלעך צו פאַרשטיין ווי אַזוי מען קאָן צושרייבן צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט וועלכע עס איז גנעדיקייט. פאַרקערט, ער איז גלייכגילטיק, ווי די נאַטור אַרום אונדז. לויט ווי מיר קאַנען אַבסערווירן וואָס עס טוט זיך אַרום אונדז איז זיין גלייכגילט אַ סך גרעסער ווי זיין חסד. עס איז דאָ מער אַנטאַגאַניזם אין באַשאַף ווי קאַאָפּעראַציע. פאַר יעדן שטיקל קאַאָפּעראַציע, וואָס ער האָט מוזק געווען זיין באַשאַף, האָט ער אַריינגעטאַן אין אים רשעות און אַנטאַגאַניזם. ווען מיר זאָלן נאַכטאַן זיינע מעשים און נאַכפּאָלגן זיינע וועגן, ווי זיי מאַניפּעסטירן זיך אין דער נאַטור אַרום אונדז, וואָלטן מיר געווען נאָך ערגער ווי מיר זיינען איצט. דאָס ביסעלע יושר, גוטסקייט און רחמים וואָס מיר פאַרמאָגן נעמט זיך דערפון, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט קעגן דער נאַטור אַרום אונדז.

אַבער זאָל זיין, אַז מיר וועלן דערזען און דערפילן אַז זיינע דרכים זיינען רחמים און לייטזעליקייט און אַבסאָלוטע גוטסקייט און פּערפּעקציע, פּרעגט זיך, ווי אַזוי קאַנען מיר נאַכטאַן זיינע מעשים, ווען דער מרחק צווישן אים און מענטש איז אַזוי גרויס? ווי אַזוי קאָן זיך דער מענטש פאַרגלייכן צו אים, דעם אַלויסנדיקן, דעם אַלמאַכטיקן, אומעטומיקן און כל-יכולדיקן כוח? מיר זיינען ילודי-אשה, מענטשן געבאַרן פון אַ פרוי מיט פינף חושים נאָר, ווי אַזוי קאַנען מיר האָבן די העזה צו פאַרגלייכן זיך מיטן כביכול? זיינען ביי מיר דאָ צוויי קשיות. די ערשטע קשיה איז, ווי אַזוי איז דער מענטש געקומען צום באַגריף, אַז דער כביכול איז אַ בעל-רחמים און ער איז די פאַרקערפּערונג, אַדער דער סימבאָל פון דער אַבסאָלוטער גערעכטיקייט, יושר און צדק? און שנית, ווי אַזוי קאָן אַ ילוד-אשה, אַ מענטש מיט די פינף חושים, זיך פאַרגלייכן צו אים, צום כביכול, ווען עס איז אַזאַ גרויסער מרחק צווישן אונדז און אים? עס איז ממש אַ תהום צווישן גאָט און מענטש און ווי אַזוי קאָן דער מענטש טראַכטן נאַכצוטאַן דעם שעפּער פון קאָסמאָס?

ע נ ט פ ע ר :

ראשית, וועגן דיין הנחה וועגן דעם מרחק-תהום צווישן מענטש און גאָט, דער באַוואוסטזיניקער שעפּערישער כוח אין קאָסמאָס. אויב איינער איז געקו-מען צום געדאַנק, אַז דער מענטש איז געשאַפן געוואָרן פון אַ באַוואוסטזיניקן שעפּערישן כוח און ניט על-פי צופאַל, איז דאָס אַליין מחייב אַ שייכות צווישן גאָט און מענטש. עס קאָן ניט זיין קיין אַבסאָלוטע אַפּגעזונדערטקייט צווישן באַשאַפּער און זיין באַשאַף. זאָל זיין, אַז אין דעם באַשאַפּענעם איז דאָ דער קלענסטער ברוכטייל פון זיין שעפּער, איז אַלץ דאָ אַ שייכות צווישן ביידן.

דערפאר, וויבאלד אז דער מענטש האט באקרוינט דעם כביכול מיט די אייגנטיקייט פון חסד, רחמים, לייטזעליקייט און אבסאלוטע גערעכטיקייט, מוזן עס זיין די ניצוצות, די אפשפליטערס פון דעם כביכול. אַניט, פון וואָנען וואָלטן אַט די דאָזיקע באַגריפֿן געקומען צום מענטשן?

איך בין דאָ ניט אויסן צו נוצן דעם אַנטאַלאָגישן באַווייז, אַז ווייל עס איז דאָ די אייגנשאַפט פון עטיק אין מענטשן דערפֿאַר איז עס קלאָר, אַז עס מוז זיין אַן אַבסאַלוטע עקזיסטענץ מיט אַן אייגנטיקייט פון עטיק. איך ווייז נאָר אַן, אַז דער באַגריף פון גערעכטיקייט ביים גלויביקן איז ביי אים מחייב אַ כביכול מיט פערפעקטע מידות. אין תוך קאָן ניט זיין קיין עטישע אמונה אַן אַן עטישן אַט. דער דאָזיקער באַגריף ביים גלויביקן איז אים מחייב צו זוכן דעם וועג צו פערפעקטע מידות. אָבער וויבאלד דער מענטש פילט זיינע פגימות שטרעבט ער צו אים און דינט צו אים כדי צו ווערן אַן אַפּשפּיגלונג פון אים, דעם כביכול. דאָס פירט צו הכנעה און ליבשאַפט, אויך יראה. ער קוקט אַרויף צו גאָט מיט דער פאַערונג און פאַרכטיקייט פון אַ קינד צום טאַטן. לאַמיר מאַכן אַ משונהדיקע אַנאַלאָגיע. וויפל דאָנקבאַרקייט וואָלט אַ גוטע פאַעמע געפילט צום דיכטער, ווען די פאַעמע וואָלט געווען אַ לעבעדיק וועזן. וואָס איז דער וואונדער וואָס דאָס האַרץ פון אַ גלויביקן איז פול מיט דאָנק פאַרן חסד פון רעלאַטיוון פערפעקטן איינשטעל פון גוף, ווען ער איז ניט קראַנק; און נאָך מער דאָנקבאַר פאַר די גייסטיקע אייגנשאַפטן מיט וואָס ער איז באַשאַנקען געוואָרן. נאָך מער, ווען אַ גוטע פאַעמע וואָלט געווען אַ לעבע-דיק וועזן וואָלט זי זיכער געוואָלט און געשטרעבט נאָכצומאַכן זיין שעפער דעם פאַעט, ניט געקוקט וואָס דאָס ליד איז ניט מער ווי אַ קליינער שפּליטער פון דעם פאַעטישן פאַרנעם פון דעם פאַעט.

פאַראַן אַ סך מענטשן, וואָס נעמען אַן די היפּאָטעזע, אַז סיי דער קאַסמאָס, סיי די וועלט און סיי דער מענטש זיינען אויפגעקומען צופעליק דורך אַ ריי ניסימדיקע צופאַלן, אָדער דורך אַ שאַפּנדיקן כוח, וואָס דער מענטש און די נאַטור קאָנען געדייען און פונקציאָנירן לויט איינגעשטעלטע געזעצן אַן דער אַריינמישונג פון דער אור־שאַפּנדיקער רעאַליטעט, ווייל אַט דער דאָזיקער כוח איז ניט אויסן געווען צו שאַפּן אַ וועלט מיט אַ תכלית און אַ מענטש פאַר אַ ציל. פאַר זיי איז דער פאַקט, וואָס דער מענטש פאַרמאָגט אין זיך באַרעמ-הערציקייט, גוטסקייט און גערעכטיקייט און גאַרט נאָך מידות טובות אַ באַווייז, אַז דער מענטש איז העכער פון אַ חיה. די רשעותדיקסטע געזעלשאַפט גרויסט זיך ניט מיט איר טאַטאַלער רשעות. זי קאָן זיך גרויסן מיט איר דורך־און־דורכיקער רשעות מחוץ איר אייגענער געזעלשאַפט. אָבער אַלעמאַל פּרעטענ-

דירט זי, אז עס איז לטובת א באשטימטן כלל, זאל זיין א זייער באגרענעצטע גרופע. עס איז ניט געווען נאך אין דער גאנצער געשיכטע פון דער מענטש-הייט, אז עס זאל אויפקומען א באוועגונג נאך פאר צעשטערונג אליין.

דער מענטש איז א דינאמישער וועזן. גוט און שלעכטס הערשן אין אים בערבוביה — צונויפגעמישט און צונויפגעקלעפט, ניט צו פאנאנדערטיילן. ניין, דער מענטש ווערט ניט אלעמאל באהערשט פון גוטע מידות, אבער ער האלט, אז די גוטע מידות דארפן געוועלטיקן. עס איז עפעס ווי אין מענטשן וואלטן געווען צוויי „איכן“. איין איך וואס פאדערט, וואס מאַנט און נויטיקט זיך אין אן עטישן אויפפיר. אט דער „בעסערער“ איך זאגט אן אלעמאל דעם אנדערן „ערגערן“ איך, אז מען דארף זיך אויפפירן ווי געהעריק.

דער מענטש וואס האלט ניט פון א פארויס פארטראכטער געשאפענער וועלט פון דער באוואוסטזיניקער רעאליטעט. האט ניט קיין יראת-הכבוד פארן שפעער, פאר גאט אויסער אים; אבער ער קאן זיך ניט העלפן צו ניט האבן קיין פארכט, יראת-הכבוד, פאר זיין בעסערן איך, וואס היט אים אלעמאל, און באפעלט אים צו אויפפירן זיך לויט געבאטן וואס איז פלוג זיינען זיי ניט קיין געבאטן.

מעטאפאריש גערעדט, עס איז דא אין דעם מענטשן א „גוטער-טייל“, וואס שאפט געבאטן פאר דעם שלעכטן צד, דעם „ערגערן-טייל“ אין מענטשן. עס איז דא א באוואוסטזיין אין דעם מענטשן, וואס לאזט אים ניט צורו. ער לערנט אים, אז עטישקייט איז א נויטווענדיקייט; אפט ניט פאר דעם עצם עקזיסטענץ פון מענטשן, אדער דער געזעלשאפט, נאך כדי דער מענטש זאל זיך פילן ווי א „מענטש“.

דאס געראנגל אין מענטשן צווישן גוטס און שלעכטס, אט דעם דאזיקן קאנפליקט אין מענטשן באצייכענען מיר יצר-טוב און יצר-הרע. אבער דאס זיינען ניט קיין צוויי באזונדערע כוחות אויסער דעם מענטשן. דאס איז די דינאמישקייט אין עצם מענטש. אין אן אידעאלער געזעלשאפט קאן מען דינען גאט אפילו מיטן יצר-הרע, ווי דער מאמר אין משנה וואס זאגט: „בכל לבבך בשני יצריך, ביצר טוב וביצר רע“ — מיט דיין גאנצן הארצן — מיט ביידע יצרים, מיטן יצר-טוב און מיטן יצר-רע (ברכות פרק תשיעי, משנה א. דף נד, א).

בדרך-כלל, ווי שטארק דאס שלעכטס איז אין מענטשן, פילט ער זיך פארט בעסער צו זיין גוט ווי רשעותדיק. עס איז גרינגער צו זיין הפקרדיק, אבער עס איז א פראגע צי עס איז באקוועמער. די עקזיסטענץ פון אזא עמא-ציע, די שפירונג פון גוטס, וואס איז דער קנין, זאל זיין בדרך-כלל, נאך ביי

א מינדערהייט, ביי אן עטיש-איניציאטיווער מינאָריטעט פון אויסדערוויילטע פּאַר אומרו, איז דער בעסטער באַווייז, אַז עס איז דאָ אַ גאַרונג צו אַ כביכול, אַז דער מענטש נויטיקט זיך אין אַ גאַט ווי אַ טרייב-כוח, איז ניט וויכטיק וואָס פאַר אַ באַגריף גאַט דער מענטש האָט. דער רצון צו אידענטיפיצירן זיך מיטן באַגריף גערעכטיקייט, מיט רחמים, אָפט אויף אַ זייער און זייער אַ פאַר-קריפלטן אופן, מיינט אין תוך אַ פאַרלאַנג צו ווערן, אָדער זיין, וואָס ווערט אַנגערופן אין דער תורה „קינדער פון גאַט“. „בנים אתם לה' אלקיכם“ (דברים יד, א) — קינדער זייט איר צו גאַט אייער גאַט.

דאָס איז אַ גרויסע טרייסט פאַר אונדז, ווייל עס גיט אונדז אַ האַפענונג פאַר אַ גוטער און גליקלעכער צוקונפט — אַ לעתיד-לבוא.

תשרי תשכ"ב — מנחם-אב תש"ל

II

די מערכה פון יידישן סעקולאריזם

.א.

דער זיג פון השכלה

ביז איצט איז נאך ניט אָנגעשריבן געוואָרן קיין גרינטלעכע אַרבעט וועגן דער ראַלע פון השכלה אין יידישן לעבן. די השכלה האָט געענדערט דעם גאַנצן יידישן לעבנס־שטייגער. זי האָט געהאַט, לכל־הדעות, אַ גרעסערע השפעה אויף דעם גאַנצן יידישן פּאָלק ווי חסידות. דאָך זיינען וועגן חסידות אָנגעשריבן געוואָרן צענדליקער און צענדליקער ביכער, און וועגן דער וויר־קונג אין דער געשיכטע פון השכלה איז עדי־היום ניטאָ קיין וויכטיק, גרינטלעך ווערק.

מען האָט זייער שטאַרק איבערגעטריבן די וויכטיקייט און גרויסקייט פון חסידות. שרייבט ש. א. האַראַדעצקי: „אין אַ געוויסן זין האָט חסידות געגעבן יידן אַ נייעם גאַט, אַ פּאָלקס־גאַט; אַ גאַט וואָס דאָגהט זיך און נעמט אַן אַנטויל אין די לייזן פון גאַנצן פּאָלק, אַ גאַט וואָס אַלע יידן זיינען גלייך אין זיינע אויגן, 'סיי גוטע און סיי שלעכטע' — — — אַ גאַט וואָס איז אין גאַנצן גוטסקייט, וואָס האָט רחמנות און איז מוחל, וואָס איז ניט שטרענג און פּאָדערט ניט מען זאָל אים דינען לויט באַשטימטע געזעצן און פּאַרויס־אויסגעשטעלטע געבאָטן. אים אַרט ניט אויף וואָס פּאַר אַן אופן מען דינט צו אים. ער שטעלט ניט איין קיין צוימען און קיין צופיל איינצלהייטן־דקדוקים. קיין זאָך (מצווה) דאַרף ניט זיין קיין צוואַנג. אויב עס איז מעגלעך פאַר אַ מענטשן דאָס צו טאָן, זאָל ער עס טאָן, און אויב ניט — איז ניט. און אַן ס'טרעפט אַז אַ מענטש קאָן בכלל ניט דינען גאַט, איז וואָס? ווען איינער איז געצוואונגען (עפעס טאָן וואָס מען טאָר ניט) פאַרגיט אים גאַט. דער עיקר איז דער אינהאַלט (תוך), דער גייסט אין האַרצן. אויב עס וואַלט זיך געפונען אַ מענטש וואָס איז ראוי און ווערט, איז ער פטור פון מצוות־מעשיות“ (ש. א. האַראַדעצקי, „החסידות והחסידים“, כרך ד', ז' 49).

דוכט זיך, אַז דאָס איז אַן איבערגעטריבענע אַפּשאַצונג פון איינעם וואָס איז שוין געשטאַנען מחוץ דעם לעבן פון חסידות און ער האָט אויפגעבוט אַ חסידישן וועלט־באַנעם, וואָס איז ניט געווען אין רעאַליטעט. זיין נאַסטאַלגיע

האַט צונויפגעקליבן שטיקלעך און ברעקלעך פון חסידישע ספרים און גע-
שאפן אַ חסידות, וואָס האָט געזאָלט זיין. גערעכט איז שמעון דובנאָוו:
„חסידות איז ניט קיין רעפּאָרם, וואָס רירט אָן די וואַרצלען צי די צווייגן
פון דער רעליגיע. ניט די אמונה וויל זי רעפּאָרמירן, גאָר דעם גייסט פון
מאמין: זי וויל שטאַרקן אין אים דאָס געפיל איבערן שכל — — — די
תורה פון האַרץ איבער דער תורה פון בוך. אמת, חסידות האָט אויסגענוצט
צוליב דעם דאָזיקן ציל פאַרשיידענע פאַנטאַזיעס און אַבערגלויבנס — און
אזוי אַרום האָט זי אַריינגעטראָגן אין דער געלייטערטער יהדות עלעמענטן,
וואָס זיינען איר פרעמד“ (געשיכטע פון חסידים, ערשטער באַנד, ז' 9).

אפשר איז אין דעם אור-אַנהויב פון חסידות געווען אַ שפור פון קעגן-
נערשאַפט צום שולחן-ערוך און דער שטרענגער הלכה, אַבער אין גאָר אַ
קורצער צייט זיינען די חסידים געוואָרן אַ סך פרימער פון די מתנגדים און
אַפּגעהיט אין מצוות מער און מער. די פּיאָות זיינען געוואָרן גרעבער, די
טלית-קטנס גרעסער און דער שבת שטרענגער. חסידות האָט נאָך מער איזאָ-
לירט יידן פון דער ברייטער וועלט און דער לעבנס-שטייגער איז מער
פאַרגליווערט געוואָרן.

גאָר עפעס אַנדערש איז געשען מיט דער השכלה. זי האָט רעוואָלוציאָנירט
יידיש לעבן. יידן האָבן איבערגעביטן זייערע מלבושים, די עטע, און אַפילו
געביטן זייער רויטאַג. פאַקטיש רוען איצט מער יידן זונטיק ווי שבת. יידן
האָבן אָנגעהויבן ריידן אַן אַנדער לשון, אַדער לשונות. אַפילו פון לשון-קודש
האָבן זיי געמאַכט אַ סעקולאַר לשון — העברעאיש. אפשר דער טיפּסטער
שינוי אין יידישן וועלט-באַנעם, וואָס השכלה האָט אַרויסגערופן, איז, וואָס
יידן האָבן אויפּגעהערט צו באַטראַכטן די תורה ווי דעם צענטער אין זייער
לעבן און וועגווייזער. טויזנטער יאָרן איז די תורה געשטאַנען אין צענטער
פון יידיש לעבן און אַלע חכמות פון דער וועלט זיינען געווען אַ טפל צו איר.
יידן האָבן אַבער איצט פאַרביטן די תורה אויף וויסנשאַפט און ליטעראַטור.
דער שולחן-ערוך האָט מער ניט רעגולירט דאָס לעבן פון דורכשניטלעכן
ייד. דער באַגריף פון ביטול-תורה איז אין גאַנצן פאַרשוואַונדן ווי אַן עיקר
אין יידיש לעבן.

השכלה האָט געזיגט אין יידישן לעבן. מיר דאַרפן און מוזן פאַרשטיין,
אַז עס איז אַ פּאָזיטיווע דערשיינונג אין דער יידישער געשיכטע. עס איז
גוט וואָס השכלה איז געוואָרן די הערשעריין אין אונדזער טאַג-טעגלעך לעבן.
אַן השכלה וואָלטן מיר פאַרבליבן אַ פאַרגליווערטער שבת, וואָס קלאַמערט
זיך אין אַבערגלויבנס, אַ שבת וואָס שטייט ווייט פון דעם שטראַם פון דעם

אלגעמינעם לעבן פון די פעלקער. אן השכלה וואלטן מיר ניט געהאט קיין יידישע ליטעראטור, קיין העברעאישע ליטעראטור, קיין מדינת ישראל, קיין אוניווערזיטעט אין ירושלים, קיין בר-אילן-אוניווערזיטעט אין תל-אביב און קיין ישיבה-אוניווערזיטעט אין ניו-יארק; און אפילו ניט קיין ליובאוויטשער ישיבות אדער וועלכע עס איז ישיבות אין גאנץ אמעריקע.

מיר האבן שוין פארגעסן די שטיקנדיקע אטמאספערע פון יידישן לעבן איידער דער השכלה-עפאכע. די איצטיקע יידישע פובליציסטן, וואס פרעדיקן א צוריקקער צו פרומער יידישקייט, וואלטן געמעגט איבערלייענען פון דאס ניי טיילן פון דער השכלה-ליטעראטור. אט-די שרייבער וואס אליין זיינען זיי מחלל שבת און זיינען ניט אפגעהיט אין עסן כשרות און זיינען גילוחים, וואלטן אויסגעשלאסן געווארן פון כלל ישראל, ווען מען זאל זיך צוהערן צו זייערע רייד און זיך אומקערן צו יענעם לעבנס-שטייגער, וואס זיי פרעדיקן.

ניט י. ל. פרץ, ניט יהודה שטיינבערג און אויך ניט מארטין בובער האבן געשילדערט דעם אמתן חסידים. זיי האבן צונויפגענומען די פונקטן פון חסידות און געמאכט דערפון א מין פילאזאפישע שיטה, אן דעם פסולת, אויסגעלאזט דאס רעאלע, דאס טאג-טעגלעכע לעבן. דער אמתער היסטארישער אפשאצער פון חסידות איז געווען מ. ד. בראנדשטעטער, וואס האט אזוי הומאן-ריסטיש און רעאל באשריבן די חסידים.

מיר האבן שוין פארגעסן די אומטאלעראנץ פון דעם יידישן מושב פאר דער ווירקונג פון השכלה. דערציילט צבי כשדאי, אז עס איז געקומען אין שטעטל אן „איניקל“ פון בעש"ט, האט ער אנגעהויבן דערציילן ניסים פון בעש"ט: „ביים בעש"ט איז געווען א טראדיציע, אז דער דניעסטער, וואס לויפט צווישן פאדאליע און בעסאראביע, איז דער ירדן; און לעבן כאטין, וואס איז ניט ווייט פון דניעסטער, געפינען זיך נאך עד-היום די צוועלף שטייגער וואס יהושע האט אויפגעשטעלט, ווען די יידן זיינען אריבער דעם ירדן. די שטאט כאטין שטייט וואו יריחו איז געשטאנען. איך האב זיך ניט געקאנט איינ-האלטן און געזאגט: „ווי איז עס מעגלעך, דער ירדן איז דאך דער גרויסער טייך אין ארץ-ישראל?“ איידער איך האב געענדיקט מיינע רייד האט דאס „איניקל“ מיך אנגעקוקט מיט ביסטרע אויגן, וואס האבן געגלאנצט פון דעם היפשער פארציע וויין, וואס ער האט אויסגעטרונקען ביים „טיש“ און אויס-גערופן: „קום נאך אהער, דו שגף, פון וואנען ווייסטע עס?“ איך האב געענטפערט: „עס איז דאך א בפירושער פסוק אין יהושע...“ איידער איך האב געענדיקט האט דאס „איניקל“ א פאטש געטאן מיר איבערן מויל און מיך ניט געלאזט מער ריידן און זיך אנגערופן: „עס איז קלאר אז ער לערנט

ל'שון'. אַ שאַד אויף אונדזער ר' חיימען, וואָס זיין זון איז געוואָרן אַן אַפיקורס און לייקנט אין דער אמונה פון אונדזערע חכמים". און תיכף האָבן מיר דער-לאַנגט מיט די הענט דער בעל-הבית פון הויז און מיינע קרובים («רשומות», כרך ד, ז' 221). מיט אַ בלעטל פריער דערציילט דער זעלביקער מחבר, אַז ווען אַ גרופע יינגלעך האָבן זיך צונויפגעלייגט אַ סומע געלט און געקויפט אַ גאַנג תנ"ך און עס אַריינגעשטעלט אויף דער פּאַליצע ספרים, וואָס איז געשטאַנען אין דער מערב-וואַנט פון בית-מדרש, האָט אַ בעל-הבית גענומען שרייען, שטורעמען און געליאַרעמט צו די חשובע בעל-ביתים אין שול: «קוקט אַן די ליידאַקעס! היינט דערלויבט איר זיי אַריינשטעלן אַזאַ זאַך אין בית-מדרש, און מאַרגן וועלן זיי אַריינשטעלן דאָ אַ צלם!» (דאָרט, ז' 220).

השכלה האָט באַווירקט דעם גרעסטן טייל פון פּאַלק, פשוט: זי האָט סעקולאָזירט יידן. שטעלט אַפּ צען יידן אין גאַס און פרעגט זיי: «גלויבט איר טאַקע, אַז מען וועט אייך באַשטראַפן אויף יענער וועלט פאַר אַנציגנדן אַ שוועבעלע אום שבת? טראַגט איר ציצית? דאַוונט איר דריי מאָל אַ טאַג? היט איר אַפּ כשרות לויטן ריגאַריסטישן דין? גלויבט איר טאַקע אין תחיית-המתים, אַט טאַקע בוכשטעבלעך?» אַדרבה, הערט וואָס דער דורכשניטלעכער ייד וועט אייך ענטפערן. דאָך ווערן אַזעלכע יידן פאַררעכנט פאַר גוטע יידן. קיינער וועט זיי ניט רודפן, קיינער וועט ניט מינערן פון פאַררעכענען זיי פאַר גוטע, טייערע יידן. דאָס איז דער אויפטו פון השכלה!

השכלה האָט באַווירקט די אַרטאָדאָקסיע צו אַ גראַד, וואָס זיי וועלן עס ניט צוגעבן. פאַראַן הונדערטער אַרטאָדאָקסישע רבנים, וואָס טראַגן ניט קיין באַרד און קיין סימן פון פּיאַות; זיי האַלטן זיך פאַר יראים און שלימים און גייען אַנגעטאַן «דייטש», לייענען צייטונגען און ביכער, וואָס איז דאָך אין תוך ביטול-תורה. פאַר דעם אַנקום פון השכלה האָט מען געצוואונגען יונגע-לייט אַפּצוגוטן זייערע ווייבער פאַר אַ סך קלענערע «זינד», ווי אַראַפּנעמען די באַרד און זיך אַנטאַן «דייטש». דאָס וואָס זיי זיינען רבנים, אַדער ווערן אויפגענומען ווי רבנים, דאַרפן זיי דאַנקען דער השכלה.

ווען ניט די השכלה וואַלטן ניט מעגלעך געווען די ליובאַוויטשער ישיבות, ניין, אַפילו די פרימסטע פון די פרימסטע ישיבות. ווען איך האָב געוואַלט אַנקומען אין דער לידער ישיבה, וואו מען האָט געלערנט רוסיש אויפן שפיץ מעסער און העברעאיש אויפן שפיץ גאַפּל, האָט דער ראש-ישיבה פון קרע-מענטשונג, אויך דער רב פון שטעטל און דער חסידישער רבי פון מיין שטעטל, ניט געוואַלט מיר געבן קיין המלצה-בריוו צו דער אַפיקורסישער ישיבה פון הרב ריינעס, דעם ציוניסט. איצט לערנט מען אין די פרימסטע ישיבות אַ

האלבן טאג, יעדן טאג, סעקולערע לימודים. דאָס איז דער אויפטו פון השכלה, פון די משכילים, וואָס האָבן געפֿאַדערט „סקאַמייקעס“ און אַ טאָוול אין חדר און וואָס האָבן זיך גערעכנט פֿאַר אַפיקורסים.

דער גרעסטער רעוואָלוציאָנערער אויפטו פון השכלה איז דער ישיבה-אוינווערזיטעט, אין ניו־יאָרק. דאָס איז אַ פונדאַמענטאַלע ענדערונג אין דער עלטסטער און וויכטיקסטער אינסטיטוציע — די ישיבה, פֿאַר פולע צוויי טויזנט יאָר, און נאָך מער, האָט די ישיבה ניט געביטן איר כאַראַקטער; די ישיבה איז געבליבן אַ טעאַלאָגישע אינסטיטוציע. באמת קאָן מען ניט אַנרופֿן די ישיבות פון די עלטסטע צייטן ביזן ישיבה-אוינווערזיטעט מיטן נאָמען „טעאַלאָגישע אינסטיטוציעס“. די ישיבות זיינען ניט געווען קיין סעמינאַרן, וואו מען האָט צוגעגרייט רבנים און אַנדערע כלי־קודש. מען האָט אין דער ישיבה ניט געלערנט קיין באַשטימטע לימודים, ספּעציעלע קורסן צו ווערן אַ רב, אַ שוחט, אַדער אַ דיין. מען האָט געלערנט תורה לשמה. דער וואָס איז געוואָרן אַ מלאַ וגדוש און געוואָלט נעמען סמיכה, האָט געקראָגן סמיכה. דער עיקר — די ישיבות זיינען געווען אַ מקום־תורה און מען האָט זיך ניט גע־רעכנט מיט דער גרויסער וועלט. די דרויסנדיקע וועלט איז ניט געווען וויכטיק... וויכטיק זיינען געווען די ד' אַמות פון דער יידישער וועלט, וואו הלכה איז געווען דער איינציקער פֿאַקטאָר און וועגווייזער.

אין פלוג זיינען ביי די אומות העולם, ביז ניט לאַנג צוריק, די העכערע לערן־אינסטיטוציעס געווען ריין טעאַלאָגישע. אָבער אַפילו דעמאָלט האָט מען אין די דאָזיקע טעאַלאָגישע אינסטיטוציעס געלערנט (אמת, טעאַלאָגיש באַ־פֿאַרבת) פילאָזאָפיע, רעטאָריק, מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע, פיזיק־וויסנ־שאַפט, מוזיק און אויך מעדיצין. צי די קירך האָט געוואָלט, צי ניט, האָבן די דאָזיקע העכערע לערן־אינסטיטוציעס געמוזט זיך אָפגעבן אויך מיט סעקולערע לימודים, ווייל דאָס לאַנד האָט זיך גענויטיקט אין אַדמיניסטראַ־טאָרן, מעדיקער, מיליטער־לייט, פּערסאָנאַל פֿאַר אינדוסטריע און פֿאַרן מלוכה־אַפֿאַראַט. ביסלעכטווייז האָבן די דאָזיקע העכערע אינסטיטוציעס אַנטוויקלט וויסנשאַפטלעכע סקעפטיקער און אַפיקורסים. די דאָזיקע אָפּנויגערט זיינען געבליבן אין די אוניווערזיטעטן און סעקולערע אַנשאַטאַלן, וואו מען לערנט אויך טעאַלאָגיע. גוטע ביישפילן זיינען די אוניווערזיטעטן אין ענגלאַנד: קעמברידזש און אַקספֿארד, און אין אַמעריקע: האַרוואַרד, יעיל און קאָרנעל. מיט די ישיבות איז אַזוינס ניט געשען. אויך אין די ישיבות זיינען אויפגעקומען אַפיקורסים און סקעפטיקער, אָבער זיי זיינען ניט געבליבן אין די ישיבות און זיי פֿאַרוואַנדלט אין סעקולערע אינסטיטוציעס, וואו מען

לערנט אויך טעאלאגיע. סעקולערע לימודים זיינען קיינמאל ניט געווארן קיין אינטעגראלער טייל פון די לימודים אין דער ישיבה. די ישיבות אין פוילן, רייסן, ליטע און גאליציע מיט פופציק יאָר צוריק, זיינען געווען די זעלביקע ישיבות ווי גהרדעא, פומבדיתא און נאָך פריערדיקע, ווי מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

איצט, אין אַמעריקע, איז דער ייד אינטעגרירט געוואָרן אין דעם אַלגע-
מיינעם לעבן. צוליב דער השכלה, וואָס האָט אַגיטירט פאַר וועלטלעכקייט
און האָט סעקולאַריזירט יידיש לעבן, איז אויפגעקומען אַ ישיבה, וואָס שליסט
ניט אויס די גרויסע וועלט. די גרינדונג פון דעם ישיבה-אוניווערזיטעט
קאָן ברענגען צו שינויים אין יידישן לעבן, וואָס קיינער קאָן ניט פאַרויסזען.
ווען השכלה וואָלט ניט סעקולאַריזירט דאָס יידישע פּאָלק, וואָלט דער
אויפקום פון מדינת ישראל ניט געקאָנט רעאַליזירט ווערן. נאָר דער דור,
וואָס האָט זיך אָפגעזאָגט פון דער ריגאַריסטישער פרומקייט, האָט געקאָנט
ברענגען צו גאולת האַרץ. מיט אַ הונדערט יאָר צוריק, ווען די אומות העולם
וואָלטן דערלאָנגט אַרץ-ישראל צו די יידן אויף אַ גילדערנער טאַץ, וואָלט ניט
געקאָנט געגרינדעט ווערן קיין יידישע מדינה. אין יענער צייט זיינען ניט געווען
קיין גענוג יידן, וואָס וואָלטן געוואָלט זיין זעלנער-יוונים. יידן האָבן גייסטיק
ניט געקאָנט זיין קיין סאָלדאַטן, בלוט-פאַרגיסער. עס וואָלטן ניט געווען קיין
גענוג יידן, וואָס וואָלטן געוואָלט זיין פּאָליציי, שומרים פון תפיסות און אָנגע-
שטעלטע פאַר אַלע רשעות־דיקע אַמטן פון אַ מדינה. תּוֹץ דעם וואָלטן ניט
געווען קיין גענוג יידן, וואָס וואָלטן געווען גרייט מחלל שבת צו זיין פאַר
צרכי הכלל, למשל: פאַרוואָרן דאָס לאַנד מיט עלעקטריע, מיט וואַסער, מיט
טעלעפּאָן-באַדינונג וכדומה. בכלל וואָלטן יידן, אין יענע צייטן, ניט געטאַן
קיין שום זאַך וואָס גייט אַרויס פון גדר הלכה אָן אַ היתר-רבנים. די רבנים
פון יענע צייטן וואָלטן זיך ניט געאיילט צו געבן היתרים, איבערהויפט צו
גילוחים און מחללי שבת. אַלע רבנים, זיכער גאַר, גאַר די גרעסטע מערהייט,
זיינען איצט פאַר מדינת ישראל, ציוניסטן. מיר געדענקען נאָך גאַנץ גוט
ווי אַלע רבנים, מיט אַ קליינעם יוצא מן הכלל, האָבן באַקעמפט ציוניזם.
ווען די השכלה איז אַריינגעדורנגען אויך צו די רבנים, זיינען זיי געוואָרן
איבערגעגעבענע ציוניסטן. די געציילטע רבנים, וואָס זיינען געווען ציוניסטן,
איידער די השכלה האָט באַווירקט יידיש לעבן, זיינען געווען שטיקלעך
משכילים.

למעשה האָט די השכלה געזיגט אויף אַלע פּראָנטן אין יידישן לעבן,
אַבער מאַדנע — דער וועלטלעכער סעקטאָר איז דורכגעפּאַלן. ניט געקוקט

אויף אלע שיינע רייד און בארימערדי וועגן דעם דערפאלג פון יידיש ביי דער אַמעריקאַנער אינטעליגענץ און די „באַווייזן“, אַז וועלטלעכקייט פאַסט פאַר אַמעריקאַנער יידן און דאָס גרויסן זיך (און עס איז דאָ מיט וואָס צו גרויסן זיך) מיט דער קינסטלערישער דערגרייכונג פון דער יידישער ליטע-ראַטור, איז די ירידה אין וועלטלעכן סעקטאָר ניט צו באַשרייבן און ניט אַפּצולייקענען. פאַרוואָס איז עס אַזוי ?

ב.

דער דורכפאל פון דעם זיגער

השכלה האָט געזיגט אין יידישן לעבן. זי האָט באַווירקט אלע פּאָזן פון דער יידישער וועלט. און עס איז גוט אַזוי, ווייל זי האָט געמאַכט גרעסער און ברייטער דעם יידישן האַריוואָנט און אַרויסגענומען פיזיש און גייסטיק די עקסטרעמסטע אַרטאָדאָקסישע גרופּעס פון די ד' אַמות פון שולחן-ערוך. אַבער די גרופּע, אַדער סעקטאָר, וואָס האַלט זיך פאַר דעם יורש און פאַרשטייער פון דער השכלה, איז דער פאַרוואַרלאַזטער און אַרעמסטער און האַלט ביים פאַרלירן וועלכע עס איז השפּעה אויפן יידישן לעבן.

אינער פון די גרעסטע חסרונות אין יידישן וועלטלעכן סעקטאָר איז דאָס, וואָס מיר האָבן מורא צו קוקן דעם אמת אין די אויגן. טאַמער קומט אינער און שילדערט דברים כדווייתם — די לאַגע ווי זי איז — פאַרשרייט מען אים ווי אַ שונא פון יידיש לשון און אַ קעגנער פון דער יידישער ליטע-ראַטור און קולטור; אַן אמתער אַסימילאַטאָר, רחמנא ליצלן, עס איז ביי אונדז געוואָרן אַ מאַדע, אַז ווען מיר ריידן וועגן דעם שלעכטן מצב פון אונדזער יידישיסטישער באַוועגונג, ווייזן מיר אַן אויף דער ירידה אין אלע רעליגיעזע באַוועגונגען אין לאַנד. מיר שטעלן זיך אַפילו ניט אָפּ פון אויסלאַכן די אומגעלומפערסטע אויסטראַכטעניש אויף רעפּאָרם-יידישקייט און באַשולדיגן קונגען קעגן דער אַרטאָדאָקסיע. אין דער זעלבער צייט באַרימען מיר זיך מיט נישט-געשטויגענע און נישט-געפּלויגענע אויפטואַונגען און פאַרדינסטן פון אַמאָל.

לאַמיר זיין אַביסל אַפּהאַרציק. ניין, יידיש איז טאַקע נאָך ניט טויט; אַבער עס לעבט ניט קיין פּולבליטיק לעבן. אַוודאי זיינען נאָך פאַראַן מיליאָנען יידן, וואָס ריידן יידיש און אפשר נאָך אַמאָל אַזויפיל, וואָס פאַרשטייען יידיש. אַבער עס פעלט יידיש צוויי עלעמענטן, צוליב וועלכע מען זאָל קאַנען באַ-הויפטן, אַז יידיש איז באמת אַ לעבעדיק לשון. עס פעלט אונדז כאַטש איין

יידישער קיבוץ, זאל זיין דער קלענסטער פון אונדזערע ישובים, וואו די יידן זאלן ריידן אויסשליסלעך יידיש און ניט קאנען קיין אנדער לשון. א ישוב, וואס קאן ניט קיין אנדער לשון חוץ יידיש, מוז זיין שעפערש אין זיין לשון. א גאנץ פאלק, וואס קאן נאך א לשון אויסער זיין אייגן לשון, קאן ניט זיין שעפערש אויף זיין אייגענער שפראך. דאס פאלק מוז אנהויבן ריידן א זשאַר-גאַן. נאך מער: עס פעלט אונדז דאָס קינד, וואָס פּלאַפּלט נאָר אויף יידיש און זויגט איין דאָס לשון מיט דער מאַמעס מילך און דאָס לשון בלייבט אַ טייל פון אים זיין גאַנץ לעבן, אפילו ווען דער מענטש וועט דערנאָך ריידן אַן אנדער לשון אַ סך לענגער ווי ער האָט גערעדט זיין מאַמע-לשון. יידיש ווערט איצט באַרייכערט מיט נייע ווערטער און מיט נעאַלאָגזמען און לעצטנס זיינען געשאַפן געוואָרן גענוג אויסדרוקן און ווערטער, וואָס קיינער קאָן ניט זאָגן, אַז יידיש איז צו אַרעם פאַר אים פאַר וואָס ער וויל נאָר שרייבן. אָבער יידיש איז באַרייכערט געוואָרן נאָר פון אַ טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ — די שרייבער אָדער די, וואָס יידיש איז ביי זיי אַ ספעציעלער לוקסוס, אָבער ניט קיין גויטווענדיקייט אין זייער טאַג-טעגלעך לעבן און פאַרקער מיט מענטשן. מען קאָן איצט אַנווענדן אויף יידיש אברהם רייזענס פערז:

„און מיין לעבן איז געליכן

צו אַ לאַמפּ מיט ווייניק נאַפט,

ווערן ווערט ער נישט פאַרלאָשן

און ברענען האָט ער ניט קיין קראַפט.“

נאך שפּלער איז מיט דער יידישער דערציאונג. די וואָס זיינען זיך מתעסק מיט יידישן חינוך ווייסן, אַז ס'איז נאָך ווייניקער פון אַ שפּיל. אונדזער וועלטלעכע שול איז ניט מער ווי דער אַלטמאָדישער חדר. איין צימער מיט איין מלמד פאַר אַלע כיתות. לערנען לערנט מען אין די דאָזיקע אַלטמאָדישע חדרים נאָר אַ שעה אַ טאָג, דריי מאָל אַ וואָך. עס איז אפילו קיין שעה אַ טאָג אויך ניט, ווייל מען צעבטלט דאָך אַ צען מינוט פאַר איינאָרדענען דעם קלאַס און אַרויסלאָזן אים. עס זיינען דאָ גאר ווייניק שולן וואו מען לערנט פינף מאָל אַ וואָך. יא, ווינטער-צייט — אויב מען לערנט פרייטיק — איז דאָס לערנען נאָך ווייניקער ווי אַ שעה. איצט האָבן זיך געעפנט אַ סך זונטיק-שולן. יידישיסטישע זונטיק-שולן, וואו יידיש איז בלויז אַ לימוד, ניט די שפראַך פון לימוד. מאַך איך דאָ אַ באַהויפטונג, אַז דער דורכשניטלעכער תלמיד, וואָס פאַרענדיקט אַ יידישיסטישע פינף-טאַגיקע נאַכמיטאַג-שול, קאָן ניט איבערלייענען פאַר זיך אַ בלעטל פּרץ און מענדעלע. פאַרשטייט זיך, אַז

עס איז פאראן א קליינער אויסנאם. אבער דער יוצא מן הכלל באשטעטיקט דעם כלל.

די דורכשניטלעכע צאל קינדער אין א יידישיסטישער נאכמיטאג-שול, ניט אריינרעכענענדיק די זונטיק-שולן, איז ארום דרייסיק, און אפשר נאך ווייניקער. אין גאנץ ניו-יאָרק רבתי זיינען דאָ אפשר דריי יידישיסטישע נאָכ-מיטאג-שולן, וואָס האָבן מער ווי איין לערער, ווייל עס געפינען זיך אין שול פאראלעלע קלאַסן.

וועגן דער יידישער ליטעראַטור — לעצטנס דערשיינען די מערסטע יידישע ביכער אויסערגעוויינטלעך שיין געדרוקט און גאָר פּרכאַטפול געבונדן. עס איז אַזוי, ווייל מען דרוקט ניט די ביכער פאַר אַ ליינער-מאַרק. יעדעס בוך, כמעט אָן אויסנאָם, ווערט געדרוקט אויפן מחברס חשבון. אַ פּריוואַטע אויסגאַבע פאַר זיך און פּריינט און באַקאַנטע. שרייבער מיט אַ „האַרטער הויט“ דרוקן דאָס בוך אין טויזנט קאָפּיעס און צעשיקן די גרעסטע צאַל ביכער צו „גוטע אַדרעסן“. עס איז אַ מיין אויפלעבן דעם אַמאָליקן מנהג פון גיין איבער די הייזער מיט אַ בוך און זוכן מנדבים. אַבער אַ סך שרייבער וואָס איך קאָן, האָבן געדרוקט זייערע ביכער ניט מער ווי אין 200, אַדער 300 עקזעמפּלאַרן, און עס ליגן נאָך ביי זיי אַ צאַל ביכער אין קעלער. ווער האָט עס אַזויפיל פּריינט און באַקאַנטע ?

אין די פּערציקער יאָרן און פּריער זיינען אָנגעקומען צו אונדז צוויי וויכטיקע שטראָמען פון אימיגראַנטן. איין שטראָם: די עקסטרעם-פרומע און אַן אַרטאָדאָקסישער עלעמענט מיט זיי. אין דער זעלבער צייט און אין דער זעלביקער צאַל — און אפשר נאָך מער — איז געקומען אַ שטראָם אימיגראַנטן פון די פּירער פון דער סעקולערער באַוועגונג און זייערע נאָכפּאָלגער.

די פּירער פון די פרומע גרופּעס זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבן גייסטיק געלעבט אין זעכצנטן יאָרהונדערט און אפשר גאָר אין מיטלאַלטער. זייערע נאָכפּאָלגער זיינען געווען פון די צוריקגעשטאַנענסטע שיכטן פון אונדזער פּאָלק. נאָך מער וויכטיק איז, וואָס די עקסטרעמע אַרטאָדאָקסן, און אַפילו די נעאַ-אַרטאָדאָקסן, אויך די חסידישע רביים זיינען אַריינגעפאַלן צו אַ ישוב יידן דאָ אין אַמעריקע, וואָס האָט באַוואוסטזיניק און נאָך מער אין דער הנהגה פאַרלייקנט די פונדאַמענטאַליסטישע רעליגיע, וואָס די ניי-געקומענע מנהיגים האָבן רעפּרעזענטירט. אַבער אין קורצע צען, פּופּצן יאָר האָבן די דאָזיקע רעליגיעזע גרופּעס געשאַפן אַ נעץ פון טאַג-שולן — ישיבות קטנות, ישיבות, שטיבלעך, מעמדים פון פּרושים; באַזעצט גאַנצע קוואַרטאַלן,

געגרינדעט אייגענע שטעטלעך דא אין אמעריקע און קיבוצים אין מדינת ישראל. זיי האבן ממש געשאפן אן אינטערנאציאנאלע באוועגונג: ישיבות אין פראנקרייך, מאראקא און וואו ניט? נאך מער: די צוויי געבליבענע יידישע צייטונגען זיינען געווארן רעליגיעז באפארבט. אפילו די אפיקורסישע שרייבער האבן אנגעהויבן נוצן א רעליגיעזן זשארגאן. די ארטאדאקסישע גרופע, וואס איז דא געווען פריער שוואך, איז געקרעפטיקט געווארן. זי האט שוין אפילו געקראגן גענוג כוח צו גרינדן אן ארטאדאקסישן ישיבה-אוניווערזיטעט, וואס קאן זיך פארמעסטן מיט די בעסטע אמעריקאנער אוניווערזיטעטן.

נאך מער: זיי האבן געגרינדעט פארלאגן, וואס דרוקן ניט נאר ספרי רומ"ל, נאר פעריאדישע שריפטן, וואכנבלעטער אויף יידיש און ענגליש, א קינדער-זשורנאל און מאדערנע טעקסט-ביכער לויט זייער אידעאלאגיע. גאר טשיקאווע איז, וואס די חסידישע גרופעס און אפילו די מוסרניקעס — וואס האבן אלעמאל באקעמפט ממש יעדער סארט אינאואזיע — האבן איבער-גענומען אלע מאדערנע פעדאגאגישע איינריכטונגען, אויסגעבויט מאדערנע געביידעס, אנגעשטעלט סטעף-לערער. בקיצור: געשאפן פאר זיך פולע „שקא-לעס“, וואס זיי האבן אזוי שטארק באקעמפט.

די גרופע סעקולערע אינטעלעקטואלן, וואס איז געקומען אהער פון אייראפע, אין דער זעלבער צייט ווי די פרומע גרופע, איז באשטאנען פון פירער פון אלערליי פארטייען, טעאָרעטיקער, שרייבער: זשורנאליסטן, בע-לעטריסטן און פּאָעטן; אַקטיאָרן, דירעקטאָרן פון טעאָטערס, גרויסע פּאָליטישע פירער און אַרגאַניזאַטאָרס פון אַרבעטער-פּאַראַיאַנען, אויך געניטע פעדאָגאָגן און גרינדער פון אלערליי סעקולערע אַנשטאַלטן. זיי האָבן דאָ דערווייט אַ ייִדישע מאַסע, באַמת דאָס רוב פון ייִדישן פּאָלק אין אַמעריקע, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון די סעקולאַריסטן און סאַציאַליסטישע פירער אין משך פון פּופציק יאָר. דאָס פּאָלק איז באַמת געווען סעקולאַריזירט. עס זיינען געווען דריי ייִדישע טאַג-צייטונגען, וואָס אויך די „אַרטאָדאָקסישע“ צווישן זיי איז אין תּוֹך געווען וועלטלעך. די אַנדערע צוויי זיינען געווען לחלוטין סעקולער. זיי זיינען דערשינען אפילו שבת. ניין, שבת איז די צייטונג געווען די רייכסטע אין לייען-מאַטעריאַל און אַנאַנסן, ווייל שבת איז געווען דער איינקויף-טאַג. עס זיינען געווען פּאַרלאָגן, פעריאָדישע אויסגאַבעס, זשורנאַלן וועכנטלעכע און חודשלעכע. דריי קינדער-זשורנאַלן, וואָס זיינען טאַקע געלייענט געוואָרן פון קינדער. פּראָפּעסאַגעלע פּאַראַיאַנען, צוויי גרויסע פּראָטערינאַלע אַרגאַניזאַציעס און הונדערטער ייִדישע שרייבער. דאָס זיינען געווען די דערקענטע גייסטיקע פירער, וואָס זיינען אַרומגעפּאַרן

איבער דער לענג און ברייט פון אַמעריקע און פאַרשפרייט, דורך לעקציעס, יידישע קולטור. עס איז געווען אַ רייכע יידישע ליטעראַטור. די דריי צייטונגען האָבן געהאַט הונדערטער טויזנטער ליענער און אַפט „אויסגעכאַפט“ שרייבער פון איין צייטונג צו דער אַנדערער. עס איז געווען אַ שול-באַוועגונג, אַן אַרעמע אַבער אַ דינאַמישע.

וואָס האָט אויפגעטאַן דער פרישער שטראָם פון די סעקולערע פירער? עס זיינען אַריבער עטלעכע און צוואַנציק יאָר, די צייטונגען זיינען איינגע-שרומפן און סיי די באַוואוסטזיניק-סעקולערע צייטונג און סיי די אַפיציעלע סאַציאַליסטישע צייטונג, ביידע, זיינען געוואָרן שטאַרק באַפאַרבט רעליגיעז. דער גאַנצער וועלט-יידישיסטישער סעקטאָר האָט זיך אַנגעהויבן צעפאַלן און די סעקולאַריסטן האָבן זיך דערשראָקן. האָט זיך אַנגעהויבן אַן אַגיטאַציע פון אַ „השיבנו“. אַ גאַנץ היפשע גרופע פון בעלעטריסטן, פּאָעטן און פּובלי-ציסטן האָבן אַנגעהויבן צו לערנען אונדו, אַז די איינציקע תּרופּה פאַר אַ יידישעפּערשיש לעבן איז אַן אומקער צום פּונדאַמענטאַליסטיש-יידישן וועלט-באַנעם.

ווען איך לייען אַלע מאַמרים, וואָס באַזינגען דעם אַלטן לעבנס-שטייגער — און די שרייבער, גילוחים און מחללי-שבת באַטאַנען, אַז דער איינציקער וועג פאַרן יידישן קיום און יידישער שעפּערישקייט און האַפּענונג קעגן טאָ-טאַלער אַסימילאַציע, איז אַ צוריקקער צו מאַנאַליטישער יידישקייט — פּיקט מיר איין געדאַנק אין קאַפּ: זאָל זיין אַז עס איז אמת, לאַמיר צוגעבן, אַז נאָר די עקסטרעמע אַרטאָדאָקסישע יידישקייט קאָן אויפהאַלטן אונדו ווי אַ פּאַלק. ווען מיר וועלן אַפהיטן שבת מיט אַלע חומרות, טראָגן לאַנגע און גראַבע פּיאָות, פאַרלאָזן דיקע בערד, אַנטאַן וואַלענע טלית-קטנס, אַנהויבן דאַווענען דריי מאָל אַ טאָג און ווערן בכלל זעריים במצוות, אַפילו אַפּגיסן בעגלי-וואַסער (פאַר-שטייט זיך, בסדרוגין) אַלע אין דער פּרי, איידער מיר גייען אַראָפּ פון בעט — דעמאָלט וועט יידיש לעבן אַנהויבן בליען, יידישע שעפּערישקייט וואַלט גע-וירן, יידישע דערציאונג וואַלט ניט געהאַט קיין שום שוועריקייטן און יידי-שער לעבנס-שטייגער וואַלט אונדו באַהיט און באַשיצט פון אַלע צרות און ספּקות. זאָל טאַקע זיין, אַז עס איז דאָס איינציקע און ריכטיקע מיטל. איז ווי אַזוי קאַנען מיר רעסטיאָורירן אַזאַ לעבן, ווען מיר האַלטן, אַז דאָס זיינען אַלץ היצוניותן און האָבן ניט קיין ווערט פאַר אונדו? די אַלע זאַכן זיינען דאָך געווען די קאַנקרעטיזירונג פון אידייען, מיטלען צו דערנענטערן זיך צו אַן אַנטראַפּאַמאַרפּישן גאַט. אַבער אונדזער גאַט-באַגריף איז ניט קיין אַנטראַפּאַ-מאַרפּישער און די אַלע געבאַטן און אַנזאַגונגען זיינען פאַר אונדו אַפּגעלעבטע

און גארנישט-מיינענדיקע. דער קלוגער זאג פון פרצן איז נאך גילטיק אויך פאר אונדז היינט:

„נעמען דאס לעבעדיקע זאמען, ארום וועלכע די שאַל האָט געפלאַצט, וואָס דאַרף פון דאָס ניי פאַרפלאַנצט ווערן, וואָס זאָל שענער און פאַרביקער אויסשפראַצן און צוריק אין דער שאַל פאַרשליסן, און פאַרבינדן און אַרומ-דראַטן די שאַל און אַ שפּרוך זאָגן: זאָמען וואַקסט אין דער ענגשאַפט, וואַקסט אין דער פינצטער!“ („אין מיין ווינקעלע“, שריפטן פון פּרץ, פאַרלאַג יידיש, ניו-יאָרק, 13טער באַנד, ז' 67).

יאָ אמונה, צי ניט אמונה — מיר קאָנען ניט האָבן קיין צוויי באַזונדערע מאַסן, סטאַנדאַרטן, פאַר דעם מאַדערנעם מענטשן: איין אופן פון צוגאַנג צו דער וויסנשאַפט און אַן אַנדער צוגאַנג צו רעליגיע. ווען מען איז זיך מתעסק מיט וויסנשאַפט, דאַרף מען זיין קריטיש, אַנאַליטיש און מען טאַר זיך קיינמאַל ניט רעכענען מיט אַנגענומענע אמתן און מיט ניט קיין קאַנטראַלירטע פאַקטן. אָבער ווען מען באַרירט רעליגיע מוז מען אָננעמען אַן קיין שום ספּקות, אַלץ וואָס עס איז פאַרשריבן, ווי אַ פּיקסירטן אמת, וואָס מוז פאַר-בלייבן אומבאַשטרייטלעך אויף אייביק. פּונדאַמענטאַליסטישע אמונה מיינט צו גלויבן אַן שאלות און אַפּאָגן זיך פון דעם גאַנצן מאַדערנעם אופן פון טראַכטן. אַ פּאָעט קאָן האָבן אַ מאַמענטאַלע שטימונג, אַנשרייבן אַ ליד „אַ גוטע נאַכט, וועלט“ און זאָגן:

„איך גיי צוריק צו ד' אמות.

פון וואַנגערס געץ-מוזיק, צו ניגון, ברומען.

כ'קוש דיך, פאַרקאַלטנט יידיש לעבן.

ס'וויינט אין מיר די פרייד פון קומען“.

(יעקב גלאַטשטיין, פון מיין גאַנצער מין, ז' 245)

אָבער ניט מיר קאָנען גיין צוריק צו די ד' אמות, און די גרויסע וועלט באַשטייט ניט נאָר פון וואַנגערס געץ-מוזיק; און אַוודאי און אַוודאי ווילן מיר זיך ניט באַנוגענען מיט אַזאַ יידיש לעבן, וואָס יעקב גלאַטשטיין רופט „פאַר-קאַלטנט יידיש לעבן“.

די וויכטיקייט פון דער פרומער אַרטאָדאָקסיע איז ניט אַפּצושאַצן אין יידיש לעבן. זי שטייט אויף דער וואַך און דערלאָזט ניט צו קיין צו האַסטיקע שינויים. איר תמימות און טיפע אמונה זיינען שעפּעריש. איר אַפּהיטן די אַלטע טראַדיציעס מיט אַלע פרטים מאַכט פון יידישקייט אַ לעבעדיקן וועזן. איר אַפּגעבן זיך מיט לערנען תורה איז אַ קוואַל פאַר אמתער יידישער לומדות, און — איך זאָג עס גאַנץ ערנסט — אַ מקור פון יידישע אַפּיקורסים. ניט עמי-

הארצים, נאָר אַפיקורסים. אָבער די אַרטאָדאָקסיע, די אמתע אַרטאָדאָקסיע, איז ניט קיין דאָמינירנדיקער כוח אין יידישן לעבן און טאָר ניט ווערן קיין דאָמינירנדיקער כוח און קאָן עס ניט ווערן. יא, זי קאָן זיין גאַנץ דערפאַלגרייך אפילו, ביז אַ גרענעץ. עקסטרעמע גרופעס אין אַלע אמונות, און אפילו אין די וועלטלעכע באַוועגונגען, זיינען אַ היפש ביסל דערפאַלגרייך. עס געפינען זיך אַלעמאָל יחידים וואָס גראַד דער עקסטרעמיזם איז פאַר זיי צוציענדיק. אָבער דאָס איז ניט די לייזונג צו אונדזערע פראַבלעמען. יידן וועלן זיך ניט אומקערן צו דער פונדאַמענטאַליסטישער אמונה. קאָנען ניט און טאָרן עס ניט טאָן.

אָבער די קשיה בלייבט דאָך ווידער: וויבאַלד אַז וועלטלעכקייט איז בעצם דער איינציקער און ריכטיקער וועג, אויף וועלכן דער יידישער מענטש דאַרף גיין, איז פאַרוואָס אַזאַ ירידה אין יידישן וועלטלעכן סעקטאָר? ווי אַזוי האָט עס פאַסירט וואָס דער וועלטלעכער סעקטאָר איז געוואָרן אויס שעפעריש? נאָך מער: דער וועלטלעכער סעקטאָר האָט אַזוי וואונדערלעך באַפרוכפערט און אויפגעלעבט די רעליגיעזע יידישקייט, פאַרוואָס איז די וועלטלעכקייט אַזוי דורכגעפאַלן? און אפשר די שאַרפסטע פראַגע: איז פאַראַן אַן אויסוועג, אָדער אפשר זיינען די, וואָס האָבן זיך מייאש געווען פון דער סעקולערער וועלטלעכער אידייע, גערעכט?

ג.

א דרך פאַרן יידישן סעקולאַריזם

די סיבה, וואָס השכלה האָט געווירקט אַזוי שעפעריש אויף אַלע באַווע-גונגען אין יידישן לעבן און דער סעקטאָר, וואָס האָט אויף זיך גענומען צו פאַרקערפערן, צו רעאַליזירן השכלה, וועלטלעכקייט, אין טאַג-טעגלעכן לעבן, איז דורכגעפאַלן, איז דוכט זיך מיר, וואָס דער דאָזיקער סעקטאָר לעבט נאָך אַלץ מיט די באַגריפן, וואָס די השכלה האָט געהאַט מיט אַ יאָרהונדערט צוריק. מיר, די סעקולאַריסטן, האַלטן זיך נאָך אַלץ ווי אַן אַפאָזיציאַנגלע גרופע, וואָס איז ניט אויסן צו שאַפן אַ ניי יידיש לעבן, נאָר מיר האָבן אויף זיך גענומען די עובדא אַפצושאַפן דעם ריגאַריסטישן לעבנס-שטייגער. מיר רעוואָלטירן נאָך אַלץ קעגן דעם בייון, שטרענגען, פרומען טאַטן און דעם רבין פון חדר, וואָס האָט פאַרענטפערט אַלע אַפיקורסישע פראַגעס מיט אַ פלעם אין באַק. אונדזער גאַט-באַגריף איז נאָך אַלץ אַן אַנטראַפאַמאַרפישער (אַ גאָט אין מענטשלעכן געשטאַלט) און אין אונדזער דמיון איז נאָך אַלץ די איינציקע

אמתע יידישקייט: שרעק פאר אַ ביזן גאָט, וואָס וועט זיך אָפּרעכענען מיטן מענטשן אויף יענער וועלט. מיר האַלטן, ווי אונדזערע פרימיטיווע זיידעס האָבן געהאַלטן, אַז יידישקייט בכלל — און אָפּהיטן יידישקייט בפרט — קאָן נאָר געמאַלט זיין ווען עס איז דאָ אַ פרימיטיווע שרעק פאר אַן אַנטראָפּאָמאַר-פישן גאָט. ווען מען דערמאָנט אַ יידישן ראַדיקאַל בית-מדרש, שבת, יום-טוב, דאַווענען, פאַרבינדט ער עס באַלד אין געדאַנק מיט דער יידישקייט פון שטעטל, פון וועלכער ער איז אַנטלאָפּן מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק. מיר, יידישיסטן, וועלטלעכע יידן, פאַרגעסן, אַז מיר האָבן געקעמפט פאר וועלטלעכקייט ווען יידיש לעבן איז געווען אויסשליסלעך רעליגיעז און עס האָט אונדז געפּעלט וועלטלעכקייט. מיר פאַרקוקן, אַז איצט האָבן מיר וועלטלעכקייט איבערגענוג און עס פעלט אונדז יידישקייט — יידישער אינהאַלט און יידי-שער לעבנס-שטייגער.

וויבאַלד מיר האַלטן זיך אַלץ נאָך ווי די אָפּאָזיציע, האָבן מיר ניט קיין פּראָגראַם פאר יידישקייט. מיר אַריענטירן זיך אַלץ אויף „גיט“. ניט אָפּהיטן שבת, ניט אָפּהיטן יום-טוב, ניט דאַווענען, איגנאַרירן אין גאַנצן ראש-השנה און יום-כיפור, ניט אָפּהיטן וועלכע עס איז פאַרם פון כשרות. מיר זיינען אָפּילו ניט מחלל שבת, ווייל חילול שבת קאָן געמאַלט זיין נאָר ביי אַזעלכע יידן, וואָס האַלטן, אַז עס איז דאָ אַזאַ ענין ווי שבת. אָבער די וואָס האַלטן, אַז ס'איז נאָר דאָ אַ באַדערפעניש פאר אַ רױטאַג, איז דאָך ניט שייך קיין חילול שבת. אויך פאר די וואָס האַלטן, אַז שבת איז ניט מער ווי אַ מיטל פאר קיום האומה איז אויך ניט שייך קיין חילול שבת אויב מען קאָן געפינען אַ במקום שבת, וואָס זאָל פאַרהיטן דעם קיום פון דער אומה. למשל אַ שטאַרקע אַרמיי.

אין תוך איז וועלטלעכע יידישקייט אַן אַבסטראַקציע, וואָס איז צו גאָר-נישט מחייב. עס שפּיגלט זיך אַפּ אַמבעסטן אין אונדזערע יידישיסטישע שולן. דערציאונג מיינט דאָך צוגרייטן קינדער צו אַ געוויסן לעבנס-שטייגער, צו ווערן מיטגלידער, אַקטיווע און שעפּערישע, פון זייער קיבוץ. אַט פונקט ווי אַ דערציאונג-אינסטיטוציע, וואָס איר צוועק איז צוגרייטן מיטגלידער זיך אַריינצופאַסן אין אַ מאַטעריאַליסטישער ציוויליזאַציע, האָט אַ קלאַרע פּראָגראַם, וואָס אויסצולערנען דעם אויפקומענדיקן דור, אַזוי דאַרף האָבן אַ דערציאונג, וואָס בעצם איז זי בלוזי אַ גייסטיקע, אַ מינימום- און מאַקסימום-פּראָגראַם: צוגרייטן דעם געוויינטלעכן ניט-געלערנטן ייד צו קאָנען ווערן אַן אַקטיווער מיטגליד אין דער קהילה, וואָס איז דער אויסדרוק פון זיין וועלטלעכעם; און דעם אינטעלעקטואַל, צו קאָנען ווערן אַ מנהיג, אַ וואַרטזאַגער.

מיר קאנען עס אפֿלערענען פון דעם „פארהוקעטן און פארסטוקעטן“ אַלטן חדר. דער חדר האָט זיך נישט געשטעלט פאר קיין ציל צוצוגרייטן דאָס יידישע קינד פאר וועלכער עס איז קאַריערע אין לעבן. אָדער מאַכן אים פאר אַ פונקציאָנער אין מלוכה־לעבן. דער חדר האָט געהאַט איין צוועק — געבן יידישע קינדער אַזעלכע ידיעות, אַז זיי זאָלן קענען זיין אַקטיווע יידן. אַ יידיש קינד האָט געדאַרפט קענען דאַווענען, וויסן דעם סדר התפילות פון וואָך, פון שבת און פון ימים־טובים. אַ יידיש קינד האָט געדאַרפט קאָנען מאַכן אַ ברכה אויף אַלץ פון וואָס ער האָט געגאַסן. ער האָט געמוזט זיין באַקאַנט מיט דער מעכאַניק פון די מצוות: לייגן תפילין, שפּעטער ווי אָנצוטאָן אַ טלית, ווען צו קושן די ציצית, ווי אַזוי צו שטיין שמונה־עשרה, ווען מען מעג עסן מילכיקס נאָך פליישיקס, מעביר זיין די סדרה וכדומה. נישט געקוקט אויף אַלע פרימיטיווע מעטאָדעס און נישט קיין אַקאַדעמיש־צוגעגרייטע מלמדים, האָט דער חדר, בדרך־כלל, דורכגעפירט זיין שליחות בשלימות.

די ישיבה איז שוין געווען אַ העכערע דערציאונג־אינסטיטוציע — אַבער אַלץ אין די ראַמען פון ספּעציפישע יידישע לימודים. גערעכט איז שמחה אַספּ: „אין שטרעבונג, טאַקע נאָר אין־אין־אינציקע, האָט געהאַט דאָס דייטשישע און אויך דאָס פּוילישע יידישקייט, אין דער דערציאונג פון זייערע קינדער — מאַכן זיי פאר גוטע און כשרע יידן — וואָס קענען לערנען און זיין גאַטס־פאַרכטיק... מאַכן ביי זיי באַליבט גאַטס נאָמען אויף אַזאַ מדרגה, אַז זיי זאָלן זיין גרייט צו גיין אויף קידוש־השם אויב עס וועט נויטיק זיין“ (מקורות לתולדות החינוך בישראל, שמחה אַספּ, כרך ראשון, אין „מעין מבוא“ אין דריטן פאַראַגראַף). וויבאַלד אַז עס איז געווען אַ קלאַרער ציל צו וואָס יידן האָבן געשטרעבט, האָט געקאָנט זיין אַ פאַסיקער דערציאונג־סיסטעם פאַרן דאָזיקן צוועק.

דעם דאָזיקן דרך זיינען ממשיך אויך איצט אַלע שול־וועזנס אין אַמעריקאָנעם יידנטום: די רעליגיעזע מכל המינים, ביז די עקסטרעמע העברעאיש־טיש־ציוניסטישע, חוץ די יידישיסטישע שולן. אַן עקסטרעם־רעפּאַרם זונטיק־אָדער נאַכמיטאָג־שול וויסט וואָס זי וויל. זי גרייט צו דאָס קינד אין איר עלעמענטאַר־שול צו קאָנען זיין אַ גוטער מיטגליד אין טעמפל. אַזוי אויך אַן עקסטרעם־אַרטאָדאָקסישע נאַכמיטאָג־שול אָדער טאַג־שול. דער אינציקער יוצא מן הכלל זיינען די יידישיסטישע וועלטלעכע שולן. מיר האָבן נישט קיין שום קהילה־לעבן, קיין שום קאַלעקטיווע טעטיקייט, צו וועלכער מיר קאָנען צוגרייטן דאָס קינד. אַ באַליבטער זאַג ביי יידישע דערציער איז: „מיר, וועלט־לעכע יידן, דאַרפן אַפּקלייבן אַלץ וואָס איז ווערטפול, אַלץ וואָס איז זינפול

אין דער דורותדיקער יידישער קולטור און עס איבערגעבן אונדזערע קינדער" (שואל גוטמאן, "וועקער", יאנואר 1967). דאס איז א שיינע מליצה און פיינע רעטאריק. אבער וואס מיינט עס פאר א קאנקרעטער פראגראם פון יידישער דערציאונג? אין אונדזערע פאלקס-שולן לערנט מען פון דריי ביז פיר און א האלב שעה א וואך. דאס זיינען די שעהן פון לימוד אין די בעסטע נאכמיטאג-שולן. מיר האבן א סך זונטיק-שולן, דריי-טאגיקע און איין-טאגיקע שולן, וואו מען לערנט נאך ווייניקער. פון די "גוטע" שולן קאנען די גראדואאנטן ניט איבערלייענען קיין בעלט, אפילו פון א מעשה אין א קינדער-זשורנאל. מיט וואס פאר א באגאזש גראדואירן זיי פון די שולן? וואס פאר אן אחיזה קאנען זיי האבן אין יידישן לעבן? ווען אפילו אונדזערס א תלמיד זאל קאנען גוט יידיש — אין וואס פאר א יידישער קהילה קאן ער ווערן א מיטגליד, אז ער זאל קאנען ווייטער ממשיך זיין דעם יידיש וואס ער קאן? אונדזערע קינדער וואס האבן געקאנט גוט יידיש, האבן עס גאר שנעל פארגעסן. ניטא קיין יידישיסטישע קהילות, וואו זיי קאנען זיך אויסלעבן אויף יידיש. מען רעדט ביי אונדז וועגן דער נויטווענדיקייט פון טאג-שולן, לאמיר אָננעמען, אז עס וועט געשען א נס און מיר וועלן שאפן טאג-שולן און אונדזערע קינדער וועלן ארויס מיט גרויסע און טיפע ידיעות פון יידיש. גוט, און נאך דעם, ווען א קינד וועט פארלאזן אונדזערע שולן, וואו וועט ער קאנען קאנקרעטיזירן זיין וועלטלעך-יידישיסטישן וועלט-באנעם? ער וועט ווערן א מיטגליד אין א רעפארם-טעמפל, א קאנסערוואטיוון טעמפל, אין אן ארטאדאקסישער שול; אבער ער איז דאך דערצויגן געווארן מיט א וועלט-באנעם, וואס צערעמאניאל און ריטואל זיינען מותרות און מיינט גארנישט. קיין דרך און אנווייזונג וואס צו טאן מיט יידישע ימים-טובים, שבתים און מנהגים האט ער ניט. אין וואס פאר א דרך קאן ער אויפנעמען זיין יידישיזם?

פאראן אבער איין עלעמענט, וואס די יידישיסטישע וועלטלעכע יידישקייט פארמאגט, וועט מען קאנען טענהן, און קיין אנדער שטראם פון אמעריקאנער יידישקייט פארמאגט עס ניט. דאס די יידישע ליטעראטור מיט אירע ווערטן. אבער מען טאר אויך ניט איבערטרייבן די וויכטיקייט פון דער ראַלע, וואס די יידישע ליטעראטור קאן ווירקן אויף אונדזער לעבן, די הויפט-עלעמענטן פון דער יידישער ליטעראטור זיינען השכלה, נאציאנאלע אויפלעבונג און קאמף פאר סאציאלער גערעכטיקייט. די יידישע ליטעראטור האט אפילו סעקור-לאריזירט חסידות. נאציאנאלע אויפלעבונג, אין דער פארם פון ציוניזם, האט שוין געזיגט און קאן ניט זיין און איז מער ניט קיין פראבלעם פאר ליטעראטור. השכלה, אויפקלערונג, סעקולאריזירונג פון יידישן לעבן איז איצט א פאקט.

ווי מיר האָבן פריער באַמערקט נויטיקן מיר זיך ניט איצט אין סעקולאַריזם, וואָס מיר האָבן איבערגענוג. מיר נויטיקן זיך איצט אין יידישקייט. אָבער די יידישע ליטעראַטור, סיי אין איראַפּע און אַוודאי אין אַמעריקע, האָט אַפילו ניט געמאַכט קיין פּרוואו צו באַהאַנדלען די פּראָבלעם פון יידישקייט אין די מאַדערנע אומשטענדן, תנאים. אַט איז אין אַמעריקע אַנגעגאַנגען, מער ווי הונדערט יאָר, אַ גרויסע באַוועגונג פאַר אַ נייער אַריענטאַציע פון הלכה-יידישקייט. פון אַט דער גאַנצער ראַנגלעניש איז ניטאָ קיין זכר אין דער יידישער ליטעראַטור. עס האָט זיך איינגעוואַרצלט אין אַמעריקע רעפּאַרם-יידישקייט. עס איז אויפגעקומען די היסטאָרישע גרופּע, וואָס איז שפּעטער קאַנקרעטיזירט געוואָרן אין דער גרויסער באַוועגונג פון קאָנסערוואַטיווער יידישקייט. עס איז אויפגעקומען נעאַ-אַרטאָדאָקסיע. אין דער יידישער ליטע-ראַטור איז ניטאָ קיין אַנטייט אַפילו, אַז אַט די באַוועגונגען האָבן געשפּילט אַ ראַלע און זיינען איצט די הויפט-זיילן פון יידישן לעבן.

„די גאַנצע יידישע ליטעראַטור אין די ענגליש-ריינדניקע לענדער האָט זיך געקליבן צו גיין אויף די וועגן פון סאַציאַלער פּראָפּאַגאַנדע“. לעאָן קאַב-רינ, ז. לעווין און אַפילו שלום אַש, אין זיינע דערציילונגען פון אַמעריקע, באַהאַנדלען כמעט בלויז סאַציאַלע פּראָבלעמען, מאַן און ווייב, „אַמעריקאַני-זאַציע און אימיגראַנטן-נאַסטאַליע“ (זע וועגן דעם באַריכות אין „דערציילער און ראַמאַניסטן“, פון שמואל ניגער, ז' 173 און ווייטער).

בכלל דאַרף מען ניט איבערטרייבן די וויכטיקייט פון בעלעטריסטיק. לעצטנס איז עס געוואָרן ניט מער ווי פשוטער אונטערהאַלט, צייט-פאַרטרייב, וואָס דאַרף קאַנקורירן מיט דער טעלעוויזיע. אָבער דער עיקר איז, וואָס ליטעראַטור אין דער ראַט פון אַ יידיש לעבן קאָן שפּילן אַ וויכטיקע ראַלע, אָבער אַן אַ יידיש לעבן איז עס ניט מער ווי אַביסל קאַמפּאַט, ניט קיין עיקר. איז וואָס דאַרף זיין דער צוגאַנג צום יידישיסטישן סעקולערן לעבן, אָדער באַוועגונג? פאַראַן צוויי וועגן. איין וועג איז רעזיגנאַציע. מיר דאַרפן צוגעבן פאַר זיך און פאַר דער וועלט, אַז מיר זיינען די לעצטע פון אַ דור, וואָס האָט דורכגעפירט אַ גרויסע שליחות. איצט אָבער האָבן מיר איבערגעלעבט אונ-דזער צייט. מיר פאַרפירן אונדזערע קינדער מיט השכלה, וואָס אַמאָל, אין אַ באַשטימטער צייט, איז זי געווען קאָנסטרוקטיוו, אָבער איצט איז אונדזער וועג אַ דעסטרוקטיווער, אַ שעדלעכער. אונדזער וועלטלעכקייט איז ניט מער ווי נאַכגעקרימט די ניט-יידישע וועלט פון סעקולאַריזם, וואָס איז ניט חל אויף יידישקייט. מיר זינדיקן זייער שטאַרק און מיר פאַרפירן אונדזערע קי-דער, די וואָס קאַנען, דאַרפן תשובה טאָן. די וואָס קאַנען ניט תשובה טאָן

און זיך אומקערן צו פרומער יידישקייט, דארפן זען צוגרייטן דעם נייעם דור צו אן אומקער צו פונדאמענטאליסטישער יידישקייט. מיר, די פארבלאנדזשע-טע, דארפן טאן אונדזער באשיידענע ארבעט אין אונדזערע ווינקעלעך, ווייל עס איז בעסער ווי גארנישט. און נאך מער איז אונדזער דור נאך ניט ראוי אויפצונעמען די אמתע יידישקייט. אבער עס איז קלאר, אז מיר לאזן איבער דעם אויפבוי און באנייאונג פון יידישקייט צו יענע סעקטארן, וואָס זיינען מסוגל איבערצוגעבן די צוקונפטיקע דורות דעם אמתן מאור-היהדות. מיר זיינען פארלוירענע, אבער לא אלמן ישראל. יידישקייט וועט ניט אונטערגיין. אונדזערע אייניקלעך וועלן זיך צוריקקערן צו די בתי-מדרשים, צו די טעמפלען און וועלן ווערן די בויער פון אן עכטער יידישקייט.

דער וואָס האָט אָפּענע אויגן קאָן זען, אַז אַ היפשע צאָל יידישע פובלי-ציסטן, בעלעטריסטן, פּאָעטן און עסייאַסטן גייען אויף דעם דאָזיקן דרך. אַליין זיינען זיי גלוחים, היטן ניט אָפּ קיין שבת, זיינען ניט מדקדק אין הלכות כשרות. אָבער זיי האַלטן אין לויבן און באַזינגען יידישקייט און דעם וועג פון פרומער יידישקייט. זיי האַלטן, אַז זיי זיינען אין דער בחינה פון אָט די ערשטע ציוניסטן אָדער אַמאָליקע און אויך היינטיקע סאָציאַליסטן, וואָס לעבן ניט לויט זייער אידעאָלאָגיע, אָבער זיי האַלטן אַז צוגרייטן דעם דור איז אַ גרויסער ענין און זיי פירן אַדורך אַ נויטיקע היסטאָרישע מיסיע.

איך האַלט ניט פון דעם דאָזיקן דרך. מיר זיינען ניט אויף קיין פּאַלשן וועג. מיר זיינען ניט קיין זינדיקע און מיר זיינען ניט קיין פּאַרפירער. אונדזער דור איז אַ גרויסער דור. מיר קענען ניט און דארפן זיך ניט אומקערן צוריק צו דער רעליגיע פון די פּאַרגאַנגענע דורות. אָבער מיר דארפן פּאַרשטיין איין עיקר: מיר זיינען וועלטלעכע יידן! אָבער באַמערקט: צום וואָרט וועלט-לעכקייט איז צוגעשטעלט יידן! עס מיינט, אַז מיר זאָגן זיך ניט אָפּ פון אינסטיטוציאָנעלער יידישקייט, מיר אינגאָרירן ניט דעם יידישן נוסח אין אונדזער טאָג-טעגלעך לעבן. בקיצור, מיר פּאַרלייקענען ניט דעם דרך פון הלכה. ניט מער, ביי אונדז מוז עס אָננעמען אינגאַנצן אַ נייע פּאַרם.

מיר דארפן אָנהויבן צו פּאַרשטיין, אַז איצט איז ביי אונדז יידישקייט אַן אַבסטראַקציע. דארפן מיר מאַכן אַ חשובּוּן-הנפש ווי אזוי צו קאָנקרעטיזירן די אַבסטראַקציע. איין ביישפּיל: מיר באַזינגען אין ליד און באַשרייבן מיט גרויס פּיעטעט דעם שבת. אָבער לאַמיר פּריער ביי זיך אָפּמאַכן: וואָס מיינט שבת פּאַר אונדז. איז עס בלויז אַ רו-טאָג? אָדער עס איז אַ טאָג פון דער-הויבונג און אַן איבערגאַנג פון וואַכיקייט אויף הייליקייט? מיינט פּאַר אונדז עפעס-וואָס דער שבת איצט? אויב יא, וויאָזוי, אויף וואָס פּאַר אַן אופּן זאָלן

מיר אים אָפּהיטן? פשוטער גערעדט — איז פאַראַן אַזאַ זאַך וואָס מען טאָר שבת ניט טאָן? קאָן זײַן אַזאַ זאַך בײַ אונדז ווי חילול־שבת? איצט איז בײַ אונדז ניטאָ דער טערמין חילול־שבת. לאַמיר פאַרגעסן אַלע שײנע מליצות פון אױנדזער ליטעראַטור און קומען צו אַ געװיסער הסכמה: וואָס דאַרף אַ ייד טאָן טאָג־טעגלעך כּדי ער זאָל זיך פּילן ווי אַ ייד? אַפּילו די עקסטרעמע רעפּאַרמער האָבן דאָך אַ דרך. זײ װײסן ניט נאָר וואָס ניט אַפּצוהיטן פון די אַלטע איסורים, נאָר וואָס מען דאַרף טאָן שבת, כּדי צו װײסן, אַז עס איז שבת. זײ קומען זיך צונויף שבת אין טעמפל און דאַװענען אויף אַן אײנגעשטעלטן נוסח. נאָך װײכטיקער אײז, וואָס זײ האַלטן, אַז יעדע װאָך האָט אײן טאָג שבת. בײַ אונדז אָבער — אַז מיר פירן אַדורך פּינף עװג־שבתים אַ יאָר האַלטן מיר, אַז מיר האָבן געטאָן גרויסע קולטור־אַרבעט!

איך װײס, עס פּעלן אונדז די מינימאַלע פּונקציאָנערן. עס פּעלט אונדז אַ ײִדישיסטישע אַקאַדעמישע אינסטיטוציע, וואָס זאָל קאַנען צוגרייטן פאַר אונדז גײסטיקע פּירער און פּונקציאָנערן, וואָס אַן אַרגאַניזירטע ײִדישקײט נױטיקט זיך אין זײ. אָבער דער דאָזיקער חסרון קאָן דווקא פאַרוואַנדלט װערן אין אַ מעלה. אונדזער גאַנצער איבערבױ פון ײִדישקײט װעט קומען פון אײנעװײניק, פון אַליין־ראַנגלעניש, פון זוכן, בלאַנדזשען און געפּינען.

אונדזערע יידן װעלן זאָגן, אַז אײך פּרעדיק רעפּאַרם־ײִדישקײט. איז ראשית דערשרעק איך זיך ניט פאַרן טערמין רעפּאַרם. איך האַלט, אַז הלוואי װאַלטן מיר װעלטלעכע יידן דערגרייכט צו דער מדרגה, וואָס מיר זאָלן זוכן רעפּאַרמעס. אונדז אַרט גאַרנישט. מיר זײנען מװײִדידן. שפּיגלען זיך אין שיריים פון ײִדישקײט, וואָס טאָר ניט אַנגערירט װערן. בײַ אונדז איז עס בלוז אַ טעמע פאַר אַ ליד און אַ דערציילונג. שנית, מיר האָבן אַ יתרון איבער אַלע רעליגיעזע באַװעגונגען. מיר האָבן אַן אײגענעם לשון אין מויל. ועל כּולם, מיר קומען ניט צוריק צו ײִדישקײט צוליב קאַנפּאַרמיזם, צוליב באַקװעמלעכ־קײט. מיר זײנען דאָך ניט קײן זהירים במצוות, וואָס װילן זיך מאַכן גרינגער מיט רעפּאַרמעס. פאַרקערט, מיר נעמען אויף זיך אַ יאָך. מיר װילן אַנפּילן אונדזער לעבן מיט ײִדישער קדושה און אײנהאַלט. דאָס אַננעמען פון דעם מינימום ײִדישער דיסציפּלין װעט זײן בײַ אונדז אַ געראַנגל און דערפאַר װעט דאָס אַננעמען פון ײִדישן דרך ניט זײן קײן אַנטרינג אין אַ פאַרטיקן און פון פאַרויס צוגעגרייטן ריטואַל, נאָר עס װעט זײן אַ נוסח (איך האָב מורא צו זאָגן מצווה) און אַ לעבנס־שטייגער, אַליין אַן אױסגעטראַטענער. יעדער מנהג און געבאַט, וואָס מיר װעלן אַננעמען, װעט בײַ אונדז װערן אַן איבער־געלעבטע געשעעניש.

אבער מיר קאנען קיין זאך ניט אנהויבן צו טאן, סיידן מיר אקצעפטירן צוריק דעם בית-מדרש, דעם צענטער. אן א בית-מדרש קאן ניט זיין קיין ציבורדיק, קהליש-יידיש לעבן און פאָרם, וואָס קאָן דערנאָך אַריבערגעטראַגן ווערן אין דער אייגענער היים. חוץ דעם, איז דער בית-מדרש די היים וואוהין מען קאָן ברענגען די קינדער ממשיד זיין דאָס וואָס מען לערנט זיי. דער בית-מדרש איז דאָס אָרט וואו מען קאָן זיך צונויפקומען שבת, יום-טוב, אויף אַ משפּחה-שמחה, אַ פּאָלקס-יום-טוב, אַ טרויער-טאָג, קומען אַהין פאַר מעדי-טאַציע ווען מען איז פול מיט צער. ווען מיר וועלן אַקצעפטירן דעם בית-מדרש וועלן מיר זיין געצוואונגען צו מאַכן אַ חשבון-הנפש אין וואָס אונדזער יידישקייט באַשטייט; און מיר וועלן קאָנען געבן אַ ציל פאַר דער שול, אַ פּאָרם פון אַ קהילה-לעבן, וואו דאָס קינד וועט שפּעטער, ווען עס וואַקסט אויף און האָט אַליין אַ משפּחה, קאָנען ממשיד זיין דעם וועלט-באַנעם פון יידישיזם. די דאָזיקע בתי-מדרשים וועלן קאָנען ווערן די היים פון יידיש און יידישיסטן. מיר וועלן האָבן עפּעס רעאַלס, וואָס וועט זיין דער יש פאַר וועלכן מיר וועלן קאָנען קעמפּן.

וועלן מיר האָבן אַן אייגענעם בית-מדרש, וועלן מיר קאָנען דורכפירן דאָרט אונדזערע חתונות אויף אונדזער נוסח, בר-מצוות און לוויית. אַזוי ווי מיר זיינען ניט צוגעבונדן צו קיין אייגעשטעלטן ריגאַריסטישן צערעמאָניאַל, וועלן מיר קאָנען עקספּערימענטירן. אַוודאי וועלן מיר לכתחילה זיין אומ-באַהאַלפּן. עס מאַכט ניט אויס. אַלץ בעסער ווי דער איצטיקער גאַרנישט.

די באַלדיקע גרויסע רעפּאָרם דאַרף זיין מיט אונדזערע נעבעכדיקע יידישיסטישע שולן. מיר דאַרפן פשוט פאַרמאַכן די אַלע קליינע שולכעלעך. אָבער אַלע אַן אויסנאַם. מיר מוזן עפּענען צוויי-דריי גרויסע שולן מיט אַ צאָל לערער אין שיינע בנינים, איינשטעלן טראַנספּאָרטאַציע. לערנען אין די דאָ-זיקע שולן אַ מינימום פון צוויי שעה אַ טאָג. אַפּשאַפן דאָס לערנען אום פרייטיק און איינשטעלן עס אויף זונטיק, אין די זעלביקע בנינים דאַרפן זיין די מיטל-שולן און העכערע קורסן. מיר דאַרפן אָנהויבן מיט איינשטעלן אַ נוסח פאַר שבת, טאַטע-מאַמע אינאיינעם מיט די קינדער דאַרפן קומען אין אונדזער שול און „דאָווענען“ אויף אונדזער שטייגער, וואָס מיר וועלן איינ-שטעלן. יידישקייט פּאָדערט פּאָרם און דיסציפּלין.

עס איז ניט מיין עובדא איצט צו געבן אַ פּרטימדיקן פּראָגראַם פאַר אונדזערע קהילות וואָס מיר דאַרפן גרינדן, און דעם אופן פון איינשטעלן דעם גאַנצן קאָמפּלעקס, וואָס מיר דאַרפן אָננעמען. איך וויל נאָר צום סוף באַטאַנען, אַז וועלטלעכקייט, איבערהויפּט יידישע וועלטלעכקייט, מיינט ניט נאָר נעגאַ-

טיוון. יידישע וועלטלעכקייט מיינט, אדער דארף מיינען פאר אונדז, אויב מיר ווילן זיין א פאקטאָר אין יידישן לעבן, אריינצונעמען אין אונדזער באַגריף די יידישע ירושה און ניט זי ענדערן, נאָר טאַקע איבערקאָכן זי און מאַכן יידישקייט אַ טייל פון אונדזער טאַג-טעגלעך לעבן. איצט איז יידישקייט פאַר אונדז ניט מער ווי אַ טעמע פאַר ליטעראַטור. פראַקטיש לעבן מיר אויף ברעקלעך און שיריים, וואָס זיינען געבליבן פון רייכן יידישן טיש. וועלן מיר וואַגן צו מאַכן אַן אמתע איבערקערעניש אין אונדזער וועלטלעכן יידישן באַנעם, וועלן מיר אַריין אין גרויסן שטראָם פון יידישן לעבן און היסטאָרישן המשך. מיר וועלן זיין אַ ברכה און אַ באַטייט פאַר אונדזער פאַלק און אַפילו פאַר דער וועלט.

א דרך פאר אונדזער דור

קרוב צו צוואנציק יאר בין איך געווען א בייזער אלטער ייד, אין כעס אויף דער וועלט און אויף זיך. די סיבה פון מיין בייזקייט איז געווען שרעק. כדי איבערצושטארקן די שרעק, האָבן איך זיך פאַרשריען מיט איבערגע-טריבענע פּאָדערונגען צו זיך און צו אונדזער יידישער וועלט. ערשט אין די פאַרגאַנגענע דריי-פיר יאר בין איך געוואָרן רואיקער. איך האָב זיך באַרוי-איקט, ווייל איך האָב געפונען אַ ראַציאָ, אַ שכלדיקע דערקלערונג פאַר די געשעענישן, וואָס האָבן מיך איבערגעשראַקן. אַ שכלדיקע דערקלערונג קאָן אַפט דינען ווי אַ באַרואיקונג אַפילו פאַר אַן עמאַציאָנעלער אויפרודערונג. פאַרוואָס האָב איך זיך דערשראַקן? פיר זאַכן האָבן אויף מיר אַנגעוואַרפן אַ פּחד:

- (א) דער יונגער דור יידן.
- (ב) די ירידה פון מענטשן.
- (ג) דער לעצטער חורבן.
- (ד) דאָס בלייבן אָן אַ גאַט אין אַ וועלט פון אומגליק און כאָאָס.

דער יונגער דור יידן

איך מיין דאָ ניט בלויז אונדזערע קינדער, די גראַדואאַנטן פון אונדזערע וועלטלעכע יידישן שולן. איך מיין דעם גאַנצן יידישן דור, וואָס האַלט גיט, אַז ס'איז פאַראַן אַ זין און אַ פאַרוואָס פאַר יידישקייט, ווייל „פּילאָזאָפּיש איז יידישקייט ניט אַננעמלעך“.

מיר האָבן אויפגעהאַדעוועט אַ מערקווירדיק געראַטענעם דור. דער דערפּאָלג און די אינטעלעקטועלע דערגרייכונג פון אונדזערע קינדער איז ניט אַפּצושאַצן. ווען איר הערט טאַטע-מאַמע באַרימען זיך מיט זייערע קינדער, זאָלט איר ניט מיינען, אַז זיי באַרימען זיך אומזיסט. ניין, עס איז ניט קיין פּוסטע באַרימעריי. פאַרקערט, גאַנץ אַפט האָבן די קינדער דערגרייכט אַ סך מער, וויפּל טאַטע-מאַמע זאָלן ניט איבערטרייבן.

חוץ די דערגרייכונגען פון אונדזערע קינדער אויפן אַקאַדעמישן געביט, אויפן פּאָליטישן פעלד און אין דער אינדוסטריע, זיינען אונדזערע קינדער

עטישע מענטשן, איבערהויפט די גראדואאנטן פון אונדזערע וועלטלעכע שולן. דאס, וואס מיר האָבן באַטאָנט אין אונדזערע יידישיטישע שולן סאַציאַלן יושר, האָט זיך צוגעקלעפט צו אונדזערע קינדער. יא, אונדזערע קינדער זיינען אויך גינציקע, גוטע און איבערגעגעבענע צו טאַטע-מאַמע.

דאָך איז אונדזער יונגער דור, בעסער געזאָגט — דער דור נאָך אונדז, וואָס איז שוין גאָר ניט אַזוי יונג — ניט נאָר פּרעמד צו אונדז און צו אונדזער יידישן באַנעם, נאָר זיי זיינען ווייטער פון פּרעמדע. זיי זיינען דרויסנדיקע.

מיר קאָנען סומירן די אידעאָלאָגישע שטעלונג פון דעם דאָזיקן דור צו אונדזער יידישקייט אין געציילטע ווערטער אויף ענגליש, ווי עס האָט עס געטאָן איינער פון זיי: "The philosophical foundation of the whole structure of Judaism is unacceptable."

אויף אידיש מיינט עס: „דער פילאָזאָפישער יסוד פון דעם גאַנצן בנין פון יידישקייט איז ניט אָננעמלעך“. נאָך ערגער פון זייער אידעאָלאָגישן איינשטעל איז דאָס, וואָס עמאַציאָנעל זיינען זיי דרויסנדיקע.

מיר, דער אימיגראַנטישער דור, זיינען ניט געווען קיין זehירים במצוות. דאָך איז יידישקייט געווען ביי אונדז אַ יש, אַ טייל פון אונדזער וועלט, אַן עיקר אין אונדזער לעבן. מיר האָבן פאַרוואָרפן דאָס אַלטע און האָבן געשאַפן פאַר זיך אַ במקום, און אַפילו דער אַלטער ריטואַל און צערעמאָניאַל האָט עפּעס געמיינט פאַר אונדז. איך וואַלט געזאָגט, אַז מיר האָבן זיך ניט אָפּגעזאָגט פון דער קדושה אין יידישקייט. מיר האָבן ניט געלייגט קיין תּפּילין, מיר האָבן אָבער געוואוסט, אַז תּפּילין האָבן בתּים און רצעות. מיר האָבן ניט געטראָגן קיין תּלית-קטן, אָבער מיר האָבן געהאַט דעם באַוואוסטזיין, אַז אַ תּלית-קטן האָט ציצית. ביי אונדזערע קינדער זיינען תּפּילין פּיר-קאַנטיקע קעסטעלעך מיט אַראַפּהענגענדיקע רימענס. אַ תּלית-קטן איז אַ שטיק סחורה מיט אַ לאַך אין מיטן מיט פּרענזן ביי די פּיר זייטן.

נאָך ערגער איז דאָס, וואָס אונדזערע קינדער קריגן זיך ניט מיט אונדז. מיר האָבן זיך געקריגט מיט טאַטע-מאַמע. מיר זיינען געווען אַ היפש ביסל ברוטאַל מיט אונדזערע עלטערן. מיר האָבן געהאַט פּרינציפּן פאַר ניט אָפּהיטן שבת און יום-טוב. פאַר אויסטייטשן יידישקייט אַנדערש, פאַר לייגן דעם טראַפּ אויף אַנדערע ווערטן. אונדזערע קינדער זיינען אַזעלכע איידעלע און גוטע, וואָס גיבן נאָך טאַטע-מאַמע און לאָזן זיי האַלטן זיך ביי די שיריים פון אַ שבּט-קולטור.

אין די פּערציקער יאָרן, ווען דער קולטור-טומל אַרום אונדז האָט זיך איינגעשטילט און איך האָב דערזען דאָס געשטאַלט פון דעם יונגן דור, האָב

איך זיך דערשראקן. איך האב געפרעגט מיט דעם לשון פון דעם דיכטער
לייוויק:

„אָט דאָס איז מיין מענטש, מיין אויסגעחלומטער ?
מיין גיבור ? מיין שליח ? אַזוינע הענט,
אַזוינע אַקסלען, פיס, אַזוי פיל גוף ?
נאָר וואו איז אַבער דאָס גרויסע ליכט
אויף זיין געזיכט? די גרויסע שיין
פון אונדזער אַלעמענס בטחון?“

ס'איז גרינג צו וואָרפן די שולד אויף די קינדער. זיינען זיי אַבער טאַקע
שולדיק? דער אמת איז, אַז ניט מיר, די סעקולאַריסטן, ניט די רעפּאַרמער,
ניט די קאַנסערוואַטיוון, ניט די נעאַ-אַרטאָדאָקסן — דהי יאָנג איוראַעל, —
קיינער האָט ניט געמאַכט קיין שום פּרוואו איבערצושאַפן יידישקייט פאַר זיך
אַזוי, אַז עס זאָל האָבן אַ זין פאַר דעם איצטיקן פּילאַזאָפּישן באַנעם. קיינער
האָט ניט איבערגעשאַצט די אַלטע ווערטן אַזוי, אַז זיי זאָלן האָבן אַ באַטייט
פאַר אונדז היינט, אַז יידישע אמונה זאָל האָבן אַ באַרעכטיקונג פאַר דעם נייעם
דור און אויך פאַר אונדז, וואָס לעבן אין גאַר אַן אַנדער ציוויליזאַציע און
קולטור, ווי אונדזערע עלטערן האָבן געלעבט. מיר האָבן זיך אַדער אינגאַנצן
אַפגעזאָגט פון יידישע ווערטן, אַדער אַנגענומען אַלץ אַן קיין שום קריטישן
צוגאַנג. די גאַר פרומע האָבן באַוווּזן דעם כוח פון זייער טיפן גלויבן, אַבער
זיי האָבן ניט געגעבן קיין ראַציאָנאַלע, קיין פּילאַזאָפּישע באַרעכטיקונג פאַר
זייער אמונה. זייער גלויבן איז אַן שכל הישר.

איך האָב זיך מער ניט געקאַנט טרייסטן און באַרואיקן מיט בייזערן זיך
און מיט האָבן טענות צום נייעם דור. אין מוח האָט געפיקט אַ שרעקלעכער
געדאַנק: אפשר זיי גערעכט? אפשר האָט יידישקייט טאַקע ניט קיין
זין און קיין באַרעכטיקונג אין אונדזער היינטיקער ציוויליזאַציע און קולטור?
אַבער אויב יאָ, איז דאָך מיין לעבן געווען אַן אומזיסט צעפטרט לעבן. מילא,
וואָס איז געווען, איז געווען, אַבער ווי אַזוי קאָן איך לעבן ווייטער?

די ירידה פון מענטשן

איבערהויפט האָט מיך אויפגעטרייסלט די ירידה פון דעם שעפּערישן
מענטשן: דיכטער, דערציילער, פּילאַזאָפּן, וויסנשאַפטלער מכל המינים, בקי-
צור, די גאַנצע אינטעליגענץ, וואָס האָט געזאָלט זיין דער טרעגער פון
פּראָגרעס און הומאַניזם אין דער וועלט, האָט זיך גרינג אונטערגעגעבן צו
דייטשלאַנד. נאָך אונדזער שוידערלעכער דערפאַרונג מיט די דייטשישע מער-

דער, זוכן מיר אויף אלטע טעקסטן און מיר קוקן איבער זייערע דיכטער און פילאָזאָפֿן און זייער בעלעטריסטיק, און מיר געפינען באַווייזן, שוואַרץ אויף ווייס, אַז דאָס דייטשישע פֿאַלק איז אַלע מאָל באַשטאַנען פֿון גולנים, פֿון מערדער, און אַז אַלע, אַן אַן אויסנאַם, זיינען געווען פֿול מיט שנאה צו דער וועלט בכלל און צו יידן בפרט.

איצט מאַכן מיר זיך ניט וויסנדיק, וואָס פֿאַר אַ גרויסע ראַלע דייטשלאַנד מיט איר וויסנשאַפט און קולטור האָט געשפּילט אויף גאַר דער וועלט, און בפרט ביי אונדז יידן. מיר יידן האָבן זיך דאָך געצאַצקעט מיט אירע פּילאָזאָפֿן: לייבניץ, קאַנט, העגעל, שאַפּענהאַוער, נייטשע, פּויערבאַך און שטירנער. מיר האָבן דאָך געהאַט יידישע און העברעאישע שרייבער, וואָס האָבן זיך גע-האַלטן פֿאַר העגעליאַנער, קאַנטעאַנער און נייטשעאַנער, און מיר האָבן געהאַט הונדערטער נאַכפֿאַלגער פֿון שטירנער. זיין בוך האָט זיך גאַר גוט פֿאַרקויפֿט, ווען עס איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף יידיש. היינט די דיכטער געטע און שילער. איך כאַפֿ אַן די דאָזיקע צוויי דיכטער, ווייל אין מיין יוגנט האָב איך ניט געקאַנט קיין איין יידישן משכיל, וואָס האָט ניט געקאַנט ציטירן אויף אויסנווייניק גאַנצע בלעטלעך פֿון די ווערק פֿון די צוויי דיכטער.

און נאָר פּילאָזאָפּיע און דיכטונג? וואָס הערט זיך מיט יידישער געשיכטע און תנ"ך-פֿאַרשונג וועבער, וועלהאַזען, קיטל, גונקעל, גרעסמאַן, דוהם, העלשער און בודדע, און נאָך און נאָך. איך קאָן דאָ אויסרעכענען ממש צענדליקער און צענדליקער דייטשישע תנ"ך-פֿאַרשער און היסטאָריקער פֿון יידישער געשיכטע, וואָס יידישע געלערנטע באַנוצן זיך מיט זיי עד היום. טוט אַ קוק אין דער ביבליאָגראַפּיע פֿון וועלכן ס'איז יידישן היסטאָריקער, וועט איר זען, אַז אַן דער הילף פֿון אַ דייטשישן היסטאָריקער וואַלט ער ניט געקאַנט אַנשרייבן זיין אַרבעט. אויף טשיקאָוועס, עפֿנט די אַכט בענד פֿון יחזקאל קויפּמאַנס „תולדות האמונה הישראלית“, וועט איר דאָרט ניט געפינען קיין איין בלעטל (איך טרייב ניט איבער) אַן אַ מראה-מקום פֿון אַ דייטשישן בוך. אַ צווייטער ביישפּיל: יוסף קלויזנערס „היסטוריה של הבית השני“, „ישו הנוצרי“ און „תולדות הרעיון המשיחי בישראל“ וואַלטן ניט געקאַנט אַנגעשריבן ווערן אַן דער הילף פֿון דייטשישע מקורות.

איך קאָן זיך ניט טרייסטן מיט דעם, אַז די דייטשן זיינען אַן אויסנאַם צווישן אַלע פעלקער. איך קאָן זיך ניט באַנוגענען מיט דעם תירוץ, אַז די דייטשישע אינטעלעקטואַלן זיינען געווען אַ יוצא מן הכלל. ביי מיר אין די אויגן האָט די וועלט-אינטעליגענץ בפרט און דער מענטש בכלל פֿאַרלוירן דעם צלם אלקים. אַ סימן און אַ ראיה אויף דער ירידה פֿון דעם מענטשן

איז ביי מיר געווען די רוסישע רעוואָלוציע, דאָס כשרע קינד פון מאַרקסיזם. אויפן פּאַשיוזם און אויפן נאַציאָנאַלן סאָציאַליזם קאָן מען זאָגן, אַז זיי זיינען די ממזרים פון מאַרקסיזם. באַלשעוויזם אָבער איז אַ כשר קינד פון מאַרקסיזם, אויג אין אויג געראַטן אין „קאָמוניסטישן מאַניפעסט“.

אמת, איך בין קיינמאַל ניט געווען קיין קאָמוניסטישער סימפּאַטיקער, אפילו ניט קיין מאַרקסיסט. איז דאָך דאָ ניט שייך צו זאָגן, אַז איך האָב זיך אַנטווישט אין קאָמוניזם, אָדער אין מאַרקסיזם. אָבער אין לעבן פון אַ יידיש יינגל אין די שטעטלעך פון ליטע, רייסן, און אפשר אויך פון פוילן און גאַ-ליציע, האָט די האַפענונג אויף דער רוסישער סאָציאַלער רעוואָלוציע געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. די דאָזיקע האַפענונג איז געווען איינער פון די אַני-מאַמינס פון דעם אמונה-קאָדעקס אויף אַ שיינער און גליקלעכער וועלט. איך פּערזענ-לעך האָב קיינמאַל ניט פאַרגעסן די נאַאיווע דיסקוסיע-שמועסן פון מיין שוואַגערס אַרבעטער אויפן גאַניק: „וואָס וועט זיין אויף מאַרגן נאָך דער סאָציאַלער רעוואָלוציע?“ די שטענדיקע פּראַגע איז געווען: „ווער וועט עס וועלן זיין אַ שוסטער, אַ שניידער, אַ קוימען-קערער אָדער אַ גאַסן-רייניקער נאָך דער סאָציאַלער רעוואָלוציע, ווען עס וועט הערשן פרייהייט און גלייכ-קייט? איך קאָן איבערחזרן וואָרט אין וואָרט דעם ענטפּער פון ביינוש דעם יאָדעשליווער, וואָס איז געווען דער סאָציאַליסטישער טעאָרעטיקער פון שטעטל, ווייל איך האָב דעם ענטפּער געהערט צענדליקער מאַל:

„וואָס מיינט איר זיך? נאָך דער סאָציאַלער רעוואָלוציע וועט אַ שוסטער, אַ שניידער, אַ קוימען-קערער, אַ גאַסן-רייניקער, אָדער אַ בעל-עגלה אַרבעטן פון פינצטער ביז פינצטער? אָדער אפשר נאָך ערגער, ביז די כוחות וועלן אים אויסגיין? באַלד אויף מאַרגן נאָך דער סאָציאַלער רעוואָלוציע וועט אַן אַרבעטער מער ווי אַכט שעה אַ טאָג ניט אַרבעטן. אַ ביסל שפּעטער, ווען אַלץ וועט זיך איינשטעלן און מיר וועלן אינגאַנצן פטור ווערן פון די פאַר-דאַרבענע קאַפיטאַליסטן, וואָס זייגן אויס דעם מאַרד פון די ביינער פון דעם פּראַלעטאַריאַט, וועט מען ווייטער פאַרקלענערן דעם אַרבעטס-טאָג. ביז אַן אַרבעטער וועט מער ווי צוויי שעה אַ טאָג ניט אַרבעטן. אָפּגעאַרבעט, אַרומגע-וואַשן זיך, אָפּגעגעסן און איבערגעטאָן זיך, וועט ער אַריינלייגן די הענט אין די קעשענעס און וועט טאָן, וואָס ער וועט וועלן. ער, דער אַרבעטער, וועט דאָך זיין דער באַלעבאַס פון דער וועלט. וועמען וועט ער עס דאַרפן אָפּגעבן די-ן-וחשבון? אין זיין פרייער צייט וועט דער אַרבעטער, גלאַט צוליב זיין אייגענער הנאה, זיך פאַרנעמען מיט שטודירן אינזשענירעריי, דאַקטאָריע, אָדער מיט טעלעגראַפיע, אַסטראָנאָמיע, אָדער ער וועט שפּאַצירן מיט די הענט

אין די קעשענעס און קוקן אויפן הימל, אויף די שיינע בלומען-גערטנער. דערנאך וועט ער זיך אריינכאפן אין א טעאטער, אדער אין דער אפערע.

„איי, נאך דער סאציאלער רעוואלוציע! עס וועלן ניט נאָר מער ניט זיין קיין אַרעמע און רייכע, נאָר עס וועלן אויך מער ניט זיין קיין גויים און קיין יידן, קיין טאָטערן און קיין טערקן. ס'וועלן נאָר זיין מענטשן, אַלע גלייך. די קייטן, וואָס די פינצטערע אמונות האָבן אַרויפגעטאָן אויף די מענטשן, וועלן צעריסן ווערן. אויס אַבערגלויבנס, אויס שרעק! דער מענטש וועט מאַכן פון אונדזער וועלט דאָ אויף דער ערד אַ גן-עדן. וואו אַ מדבר, דאָרט וועט ווערן פרוכפערק לאַנד; וואו אַ זומפ, דאָרט וועט ווערן אַ בליענדיק פעלד און וואו אַ וויסטעניש, דאָרט אַ סאָד מיט פרוכטביימער. קראַנקהייטן וועלן אַפגעשאַפט ווערן און קיינער וועט מער ניט ליידן קיין ווייטיקן. נאָר פרייד און גליק וועלן זיין אויף דער וועלט. מ'וועט מער ניט זען קיין טרערן פון טרויער, נאָר טרערן פון גליק און געלעכטער. מיט דער צייט וועט מען אויך אַפשאַפן טויט. טורמעס? מ'וועט די אַלטע טורמעס ניט אַראָפּוואַרפן, נאָר מ'וועט זיי פאַר-וואַנדלען אין מוזייען, וואָס וועלן זיין אַפן פאַר אַלעמען, כדי דער דור פון פרייהייט און גלייכקייט זאָל זען די פאַרדאָרבנקייט פון דער קאַפיטאַליסטישער געזעלשאַפט.“

און פון דעם דאָזיקן חלום, וואָס יידישע יונגע לייט האָבן אויסגעחלומט, און פון דעם דאָזיקן טרוים, וואָס אַלע נידערשלאַגענע, אונטערדריקטע און באַליידיקטע איבער גאָר דער וועלט האָבן אויסגעטרוימט, איז אַרויסגעקומען די באַלשעוויסטישע פאַרזעעניש. עס איז אויפגעקומען אַ נייע ראַציאָנאַלע אמונה, וואָס האָט געמאַכט דעם הערשער, דעם הויפט פון דער פאַרטיי, פאַר אַ צעזאַר-גאַט. די נייע אמונה האָט פאַרפאַלגט אַפיקורסישקייט אַ סך גרויזאַמער, ווי וועלכע ס'איז איבערגאַטירלעכע אמונה האָט ווען עס איז פאַרפאַלגט אירע אַפנויגער.

און די שרייבער אין איצטיקן רוסלאַנד? קיין איינער פון זיי האָט ניט אויסגעשריען פאַר דער וועלט וועגן די קאַנצענטראַציע-לאַגערן, וועגן די אומרעכטן, וועגן די הריגות און שחיטות פון אומשולדיקע. „און איך האָב געזוכט צווישן זיי אַ מאַן, וואָס זאָל פאַרריכטן דעם פּלייט, וואָס זאָל זיך שטעלן פאַר מיר אין דעם איינבראָך פון לאַנד, אַז איך זאָל עס ניט אומברענגען, און איך האָב ניט געפונען“ (יחזקאל כ"ב, ל'). וואו האָט זיך אַהינגעטאָן דער גאַנצער הומאַניזם פון דער רוסישער ליטעראַטור? אַפילו מאַקסיס גאַרקיי, דער סימבאָל פון רוסישן הומאַניזם, איז געוואָרן דער אונטערשטופער פון דעם באַלשעוויסטישן וואַגן, וואָס איז געווען אַנגעלאָדן מיט רשעות.

ניין, ס'איז ניט געווען בלויז די ירידה פון דעם רוסישן פאָלק. ביי מיר איז עס געווען די ירידה פון מענטשן.
 איד בין געבליבן שטיין אַדעם-נאַקעט. אַן אַ גאַט, אַן גלויבן אין מענטשן, אַן האַפּענונג פאַר דער וועלט, אַ דריטל פון אייגענעם פּאָלק אויסגעקוילעט, דער יונגער דור אַ דרויסנדיקער? וואָס זשע איז געבליבן? שרעק און צעטומלעניש!

אַן אַ גאַט

דעם יידישן גאַט האָט אונדזער דור שוין לאַנג פאַרלוירן. ווי אַזוי איז עס געשען? עס איז געשען, ווייל מיר האָבן זיך אויפגעהאַדעוועט אין דער פונדאַמענטאַליסטישער יידישער אמונה.
 די יידישע אמונה איז געווען אַ ריגאָריסטישע און האָט אַרומגענומען אונדזער גאַנצע אידיאָיאָישע וועלט. וואָס איז געווען אונדזער אידיאָיאָיש לעבן אין אונדזערע יונגע יאָרן?

מיר האָבן געהאַלטן, אַז דער מענטש און די נאַטור שטייען אונטער דעם רשות און השגחה פון אַ וועזן, וואָס איז איבער דער וועלט און איבער דעם מענטשן. ער, דער וועזן, איז גאַט, די סיבה פון אַלע סיבות. די שייכות פון מענטשן צו גאַט, צו דער ערשטער סיבה, איז די שייכות פון באַשעפעניש צום באַשאַפּער, פון ליים צום טעפּער. דער מענטש איז ניט אין רשות פון דער נאַטור און פון אירע איינגעשטעלטע געזעצן, וואָס ער קאָן זיי מאַדיפּיצירן. ער איז אונטערגעוואָרפן אַ כוח, וואָס געוועלטיקט ממש, ווי אַן אַליין-הערשנ-דיקער מלך, און ער, גאַט, איז דער שררה איבער הימל און ערד און טוט, וואָס ער וויל, מיט אַלץ אונטער זיין ממשלה, אַריינגערעכנט דעם מענטשן. מיר האָבן אַלעמאַל געדאַרפט בעטן צו אים, איבערבעטן אים און זיין נכנע צו אים. מען האָט אַפילו ניט געטאַרט גיין מיט אַן אויפגעהויבענעם קאַפּ. מיר האָבן אַלעמאַל געדאַרפט געפינען חן אין די אויגן פון דער סיבה פון אַלע סיבות. די סיבה פון אַלע סיבות איז, לויט אונדזער דעמאָלטיקן באַנעם, געווען אַלעמאַל אין צאָרן און האָט מקפּיד געווען אויף אַלע קלייניקייטן. אַ גליק, וואָס מיר האָבן אויך געגלויבט, אַז ער איז אַ בעל-חסד און מ'קאָן דערוועקן אין אים רחמים. ווען ניט, וואָלט ניט מעגלעך געווען צו לעבן.

דאָס איז ניט די העכערע יידישע אמונה, וואָס קאָן זיין גילטיק אויך פאַר אונדזער דור היינט. עס איז אַבער אַן ערלעך בילד פון דער פּאָלקס-אמונה, מיט וועלכער מיר האָבן געלעבט.

דערנאך איז געקומען דער איבערבראך. מיר האבן אינגאנצן פארווארפן אונדזער אמונה אן שום פרוואו פון צופאסונג, אן דער מינדסטער מי פון איבערשאצן, אן איבערטראכטן, אז אן אמונה, וואס א פאלק האט זיך אין איר אזוי לאנג געהאלטן, מוז דאך האבן עפעס פון דער אייביקייט.

מיר, ניין, לאמיר בעסער רעדן בלשון יחיד, איך האב באנומען די וועלט, נאך דעם איבערבראך, גאר ווי אן אנדער איינציקייט. ווי אזוי איז די וועלט אויפגעקומען? זי איז א צופעליקער, ניסימדיקער באשאף פון דעם קאסמאס. גאט האב איך אינגאנצן אויסגעלאזט, ניין, איבערגעלאזט, ווי א טייל פון דער נאטור. דער עיקר, אלץ ווערט רעגולירט דורך אייזערנע געזעצן, וואס זייער אויפקום איז א טייל פון דעם ניסימדיקן צופאל. קיין זאך אין דעם קאסמאס איז ניט איינגעשטעלט באוואוסטזיניק. ס'איז נישטאָ קיין סיבה פון סיבות, וואס רעגולירט דעם באשאף און גיט אים חיות, ווייל ס'איז נישטאָ קיין באוואוסטזיניק וועזן מיט השגחה. וויבאלד אזוי, איז דאך ניט שייך קיין תפילה צו א געזעצמעסיקייט, אט ווי די עקזיסטענץ, די אבסאָ-לוטע בלינדע רעאליטעט, די איינציקייט קאן ניט תפילה טאן צו זיך אליין. דער פועל-יוצא פון די דאזיקע הנחות און מחשבות איז, אז די איינציקע מאס פון דעם גאנצן באשאף איז דער מענטש. קיין זין און קיין שכל איז אין דעם נישטאָ. זינגט דער דיכטער, משה-לייב האלפערן:

„צופט ער אזוי די שטרוי אין דער נאכט,
טוט זיך אים נאך אמאל א טראכט.
טראכט זיך אים, הערט ער זיך נאך אמאל איין,
שעפטשעט אים עמעץ אין אויער אריין:
'אז גארניט איז גלייך און אז גארניט איז קרום,
און ס'דרייט זיך א וועלט ארום גארניט ארום'.
צופט משה-לייב מיט נעגל די שטרוי
און שמייכלט: פארוואס? גלאט אזוי“.

איך און מיין דור זיינען געקומען צו דעם דאזיקן וועלט-באנעם, א סך פון אונדז באוואוסטזיניק דורך באקענען זיך מיט ערשטע מקורות, אדער צוויי-טע מקורות, דורך שטודירן, לייצען און לערנען. אנדערע — דורך הערן און אנשמעקן זיך. ס'איז געווען די גייסטיקע אטמאספערע פון דעם דור. מיר אלע האבן עס אבער ניט אויפגענומען לייכטזיניק. ס'איז ביי אונדז געווען א טיפע ראציאנאלע און עמאציאנאלע איבערלעבונג. צוליב דעם דאזיקן נייעם וועלט-באנעם האבן מיר געביטן אונדזערע מלבושים, אונדזערע מאכלים און

אויך אונדזער לשון. מיר האבן געענדערט אונדזער גאנצן טאָג־טעגלעכן לעבן צוליב דעם נייעם איינשטעל, צוליב דער נייער אידעאלאָגיע.

תורה, וואָס איז ביי אונדז פריער געשטאַנען אין צענטער פון לעבן, איז געוואָרן אויס עיקר, ניין, זי איז אינגאנצן אַוועקגעוואָרפן געוואָרן אינאיינעם מיט גאָט. ניט קיין געטלעכער אימפּעראַטיוו אָדער אַנאָג מיט זיינע אַנווייִ־זונגען אין דער תורה וועט פאַרבעסערן און פאַרשענערן דעם מענטשנס לעבן און ברענגען גליק דער מענטשהייט, נאָר ליטעראַטור אין אַלע אירע פאַרמעס, און קונסט און וויסנשאַפֿט — זיי וועלן ברענגען דאָס שיינע לעבן, וואָס מיר האָפּן אויף דעם. די נייע אַרדענונג פון דער וועלט מוז קומען, זייל דער מענטש ווערט געבילדעטער, געלערנטער, אַ געבילדעטער מענטש איז איידל, אַ בעל־רחמנות, און פּראָגרעס איז ענג פאַרקניפּט און פאַרבונדן מיט בילדונג און וויסנשאַפֿט.

אין די סוף דרייסיקער יאָרן, ווען דער מענטש איז אַזוי דערנידעריקט געוואָרן, אָדער בעסער געזאָגט, ווען דער מענטש האָט זיך אַזוי דערנידעריקט און די געבילדעטסטע, די געלערנטסטע, די קינסטלער און שעפּער זיינען געוואָרן די אונטערשטופּער פון רשעות, בין איך געבליבן צעטומלט. ערגער דער במקום־גאָט האָט זיך ניט אַרויסגעוויזן אַפילו פאַר קיין געץ — איז דאָך אַלץ זינלאָז. איך בין געבליבן שטיין צעמישט: וויבאַלד, אַז אַלץ איז ניט מער ווי אַ צופאַל, ניט נאָר די בריאה, נאָר אויך מלחמות, רעוואָלוציעס, גוטס און שלעכטס, טאָ וואו איז די פאַרזיכערונג, אַז דער מענטש מוז שטייגן? ס'איז דאָך ניט מער ווי אַ נאַרישע שפּיל, ניט קיין אַרכיטעקטאַרישע אויפגע־בויטע דראַמע, וואָס האָט אַ לאַגישן צונויפשטעל און אַפילו, ווען זי פאַר־ענדיקט זיך טראַגיש, איז זי אַ פּועל־יוצא פון אַ פאַרויס באַשטימטן פּלאַן. ס'איז גלאַט אַ זינלאָזער בלוטיקער ספּעקטאַקל: אומזיניקע ליידן, זינלאָזער טויט און ימען אומשולדיק פאַרגאַסן בלוט.

„אַז גאַרנישט איז גלייך און גאַרנישט איז קרום,

און ס'דרייט זיך די וועלט אַרום גאַרנישט אַרום,

... פאַרוואָס? גלאַט אַזוי!“

און דער גרעסטער אומזין פון אַלע זינלאָזיקייטן איז דער אומקום פון אַ דריטל פון מיין פּאַלק. קידוש־השם? קידוש־השם אַן ברירה. קידוש־השם אַן אמונה אין דער אידיע, וואָס מען ווערט געהרגעט פאַר איר. סטעפּאַן צווייג פּרעגט פאַר דעם גאַנצן דור אונדזערן:

„פאַרוואָס איך? פאַרוואָס דו? פאַרוואָס איך מיט דיר, וואָס קאַנען זיך ניט, וואָס פאַרשטייען ניט איינער דעם אַנדערנס שפּראַך, וואָס באַנעמען ניט

איינער דעם אנדערנס געדאנקען-גאנג, וואָס קיין זאָך פאַרבינדט אונדז ניט? פאַרוואָס מיר אַלע? און קיינער האָט ניט קיין ענטפער, אפילו פרויד, דער קלאַרסטער גייסט פון אונדזער איצטיקער צייט, מיט וועמען איך האָב אָפט גערעדט אין יענע טעג, האָט ניט געהאַט קיין שום דערקלערונג, האָט ניט געקאָנט געבן קיין זין פאַר דעם דאָזיקן אומזין" (די וועלט פון נעכטן" פון סטעפאַן צווייג, יידיש פון חיים באַרקאָזש, ז' 432).

סטעפאַן צווייג האָט סוף-כל-סוף געפונען פאַר זיך אַן ענטפער. ער איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. צוליב מיין טיף-טראַדיציאָנעלער דערציאונג האָב איך ניט געקאָנט באַגריין קיין זעלבסטמאָרד. איך האָב געמוזט געפינען אַן אַנדער אויסוועג. עס זיינען פאַר מיר געווען צוויי פאַרטיקע וועלט-באַנעמען, וואָס האָבן געגעבן אַ דערקלערונג און אַ באַרעכטיקונג פאַר יידישקייט: א) די פונדאַמענטאַליסטישע אמונה, און ב) ציוניזם.

די פונדאַמענטאַליסטישע יידישע אמונה האָט געהאַט דעם קלאַרן, אַלטן, ניט-ראַציאָנעלן ענטפער: "דו ווייסט דאָך, אַז גאָט האָט די השגחה דאָ און אומעטום איבער אַלץ. אויב ער האָט געבראַכט אויף אונדז אַזא שטראַף, ווייסט ער מסתמא וואָס ער טוט. ס'איז ניט פאַרשטענדלעך, פאַרוואָס אונדז קומט אַזא שטראַף. לגבי אַנדערע אומות זיינען מיר זיכער ניט די ערגסטע. נו, נו, פאַרשטייען מיר ניט גאָטס דרכים, אָבער ניט פאַרשטיין מיינט ניט אומזין. אַט פאַרשטייסטו ניט אַזא זאך, ווי אַזוי אַ טעלעוויזיע-אַפּאַראַט אַרבעט. נו, איז דערפאַר טעלעוויזיע אַן אומזין?"

ציוניזם האָט אויך ניט נאָר אַ דערקלערונג, נאָר אויך אַ באַרעכטיקונג פאַר דעם חורבן:

"יידן זיינען אַלעמאָל און אומעטום געווען פרעמדע און זיי בלייבן פרעמד-דע, גלות איז ניט נאָר אַ חרפה, נאָר אַ פאַרברעכן. מיר, ווי אַ ניט-נאַרמאַל פאָלק, זיינען ווי אַ שאַרפע נאָדל אין דער הויט פון דער מענטשהייט. מעשה-היטלער איז ניט קיין יוצא מן הכלל. עס איז אַ נאַרמאַלע דערשיינונג. ס'איז פאַראַן אַן אויסוועג, אַז אַזא אומגליק זאָל מער ניט געשען: צוריק צום אייגענעם לאַנד! ווען מיר וועלן זיך נאַרמאַליזירן און וואוינען אויף אַן אייגענעם שטח ערד, ווי אַלע אַנדערע פעלקער, וועט אַזא זאך מער קיינמאָל ניט געשען".

איך האָב ביידע וועלט-באַנעמען ניט געקאָנט אָננעמען. ציוניזם מיינט מדינה, נאַציאָנאַליזם אין צענטער פון יידישן לעבן. אין דער גאַנצער יידישער געשיכטע, חוץ פאַר גאָר אַ קורצער צייט, אין דער חשמונאים-עפאָכע, איז ניט מדינה און ניט נאַציאָנאַליזם געווען אַן עיקר אין יידישקייט. אפילו

אין דער חשמונאים-עפאכע האבן נאָר עטלעכע יורשים פון דעם אַלטן מתתיהו אַזוי געהאַלטן. דאָס פּאָלק אָבער, צוערשט די חסידים ואנשי מעשה און שפּע-טער די פרושים, האָט זיך געשטעלט אַנטקעגן דעם דאָזיקן באַגריף. חוץ דעם, אויב יידישקייט איז ניט מער ווי נאַציאָנאַליזם, צו וואָס די מי עס אויפצו-האַלטן אין דער פרעמד, אין גלות? אַלע פעלקער בייטן זייער גרינג אויס זייערע נאַציאָנאַלע אייגנשאַפטן אויף אַן אַנדערן נאַציאָנאַליזם, ווען זיי עמיג-רירן אין אַן אַנדער לאַנד. דער בעסטער ביישפּיל זיינען די סקאַנדינאַווישע פעלקער אין די פאַראייניקטע שטאַטן. זיי האָבן זיך דאָ, אין אַמעריקע, באַזעצט אויף אַ באַשטימטער טעריטאָריע. פון דעסטוועגן האָבן זיי דאָ ניט געשאַפן קיין אייגענע ליטעראַטור, קיין אייגענע טעאַטער און האָבן ניט אויפגעהיט זייער אייגן לשון. זייער גרעסטער פּאָעט, קאַרל סענדבורג, איז אַן אַמערי-קאַנער פּאָעט. ניט קיין שוועדישער.

נאָך מער, אויב מיר נעמען אַן דעם ציוניסטישן געדאַנקען-גאַנג, מיינט עס דאָר, אַז די גאַנצע יידישע געשיכטע, איבערהויפּט די ניינצן הונדערט יאָר פון גלות, איז געווען אַן אומזין. דער אומזין ווערט נאָך גרעסער, אויב מען האַלט ניט די יידישע אמונה פאַר אַ יש, פאַר אַ וועלט-באַנעם, וואָס האָט ווערטן, וואָס קאַנען אויסלייזן דעם יחיד, דאָס פּאָלק און די מענטשהייט, נאָר יידישע אמונה איז געווען אַ ציל אויפצוהאַלטן די אומה. ד"ר חיים זשיט-לאַווסקי איז געווען גערעכט מיט זיין קוק אויף יידישער געשיכטע. ער זאָגט : „אין דער אמתן, די גאַנצע יידישע געשיכטע, פון בר-כוכבאס אויפשטאַנד ביז דעם מענדעלסאָנישן פעריאָד, שטעלט מיט זיך פאַר אַן איין און איינציקע עפאָכע, וואָס אַרבעט נאָר אויף איין ציל : אונטערצודריקן און גייסטיק איינ-צופענטן דעם יידישן אינדיוויד צוליב די צילן און דערהאַלטונג פון דער יידישער נאַציע.

„דער פּאָקט איז, אַז דאָס יידישע פּאָלק האָט תמיד אויפגעבויט און אַפּגעהיט יענע דינים, און אַז יענע דינים האָבן טאַקע אויסגעהיט און זיכער אַפּגעהיט דאָס יידישע פּאָלק פון פאַרשווינדן צווישן אַנדערע פעלקער. „צוליב וואָס אַפּגעהיט? אויף דער שאלה קאָן ניט געבן קיין ענטפער דער יידישער היסטאָריקער, ווייל די יידישע געשיכטע גיט ניט קיין ענטפער אויף איר“ (ייִדן און יידישקייט, ז' 188-189).

פאַר מיר איז דאָס געווען ניט קיין דערקלערונג פאַר דעם יידישן גלות און ניט קיין באַגרינדונג פאַר יידישער אמונה. די פרושים און אויך די רבנים זיינען ניט געווען קיין אַפּנאַרער. ביי זיי איז די תורה געווען גאָטס וואָרט, וואָס דער מענטש דאַרף לעבן לויט איר, ניט קיין מיטל פאַר עפעס אַנדערש.

אויך זיינען די דריי גלותן: גלות מצרים, גלות בבל און דער גלות נאָכן חורבן בית־שני, ניט געווען ביי זיי גלאַט קיין צופאַלק, אָדער קאַפּריזן. אויב עפּעס וואָס האָבן די גלותן באַוווּזן און דעמאָנסטרירט אין, אַז ייִדישקייט איז ניט צוגעבונדן צו קיין שטיקל ערד. ייִדישקייט איז אַן אידייע, וואָס קאָן געדייען אומעטום. אויך זיינען יידן גלאַט ניט קיין יוצא מן הכלל, וואָס דווקא נאָר זיי האָט געאַרט אויפצוהאַלטן זייער נאַציאָנאַלע אידענטיטעט אונטער אַלע אומשטענדן און צווישן אַנדערע, ניט נאָר אויף אַן אייגענעם לאַנד. יידן האָבן זיך אויפגעהאַלטן ווי אַ פּאַלק, ווייל זיי זיינען געווען און ווייל זיי האָבן זיך געהאַלטן פאַר טרעגער פון אַ גאַט־אידיע.

איך האָב דעמאָלט אָנגעשריבן די מאָנאָגראַפֿיע „יידן צווישן פעלקער“, וואו איך האָב אַלץ דערקלערט באריכות. קיין נחת האָב איך פון דעם ספרל ניט געהאַט, ווען עס איז דערשינען.

יא, איך האָב ניט געקאָנט אָננעמען דעם סעקולאַרן מדינהשן ציוניזם, ווי אַ דערקלערונג און ווי אַ באַרעכטיקונג פאַר דעם ייִדישן קיום, פאַר ייִדישער אמונה און פאַר דעם ייִדישן חורבן.

די גרינדונג פון מדינת ישראל האָב איך אויפגענומען ניט מער, ווי דעם אויפקום פון נאָך אַ ישוב, וואָס האָט געראַטעוועט אַ סך ייִדישע נפשות. זי האָט אָבער ניט פאַרענטפערט די פּראָגע, צי ייִדישקייט האָט אַ זין און אַ באַטייט פאַר דעם מאָדערנעם מענטשן. מדינה האָט גאַרנישט צו טאָן מיט אמונה, און נאַציאָנאַליזם האָט קיין שום שייכות ניט מיט דער בנמצא־דיקייט פון גאַט און מעמד באַרג סיני.

אַן אמונה, איז דער לעצטער שיבת ציון פאַר מיר געווען איינער פון די אומזינס פון דער וועלט. אַן דערקענונג, אַז ס'איז פאַראַן אַן איינגעשטעלטע השגחה אויף דער וועלט און אַז עס איז פאַראַן אַ בעל הבירה, איז שיבת ציון געווען דער זעלביקער גיסמדיקער צופאַל, ווי די גאַנצע בריאה. גלאַט אַזוי, ס'איז פאַר מיר ניט געווען ניט נאָר אומפאַרשטענדלעך, נאָר פשוט זיבלאָז. אַ פאַקט קעגן שכל הישר. ניין, ציוניזם איז פאַר מיר ניט געווען קיין לייוונג פאַר מיין ייִדישקייט.

איך האָב אויך ניט געקאָנט ווערן קיין אויפריכטיקער בעל־תשובה און צוריק אָננעמען די אַלטע פונדאַמענטאַליסטישע אמונה פון מיין קינדהייט. איך האָב זיך בשום אופן ניט געקאָנט נאָרן און צוריק אָננעמען דעם וועלט־באַנעם, וואָס איך האָב פריער אָפגעמאַלט. פאַר מיר וואָלט עס געמיינט פאַר־לייקענען דעם גאַנצן מאָדערנעם גאַנג פון דענקען, אַן איזאָלאַציע פון דער וועלט. ועל כולם, וואָלט עס געמיינט, און עס מיינט נאָך איצט, אָפצוואַנגן זיך

פון טראַכטן זעלבסטשטענדיק, ווייל פונדאמענטאליסטישע אמונה מיינט אַב-נעמען אַ תורה וואָס איז געגעבן געוואָרן אונדז ווי געבאָטן און אַנזאָגונגען וואָס ענדערן זיך קיינמאָל ניט. עס איז אַן אומערלעכקייט.

די פראַבלעם איז ניט רעליגיע קעגן וויסנשאַפט, ניט רעליגיע קעגן פילאָ-זאָפיע, אויך ניט רעליגיע קעגן ראַציאָנאָליזם, נאָר פשוט אַ רעליגיעזער גלויבן, וואָס זאָל ניט עובר זיין אויפן שכל הישר.

עס איז ניט קיין פראַגע, צי ס'איז בעסער פאַר דעם מענטשן צו גלויבן, אָדער ניט צו גלויבן. אויב דאָס גלויבן פאַרלייקנט קלאַרע אמתן און דער מענטש שאַפט זיך אַן אילוזיע פון אויסגעטראַכטע זאַכן, כדי צו פאַרגרינגערן זיינע לידן און צו פאַרענטפערן זיינע ספקות, פאַרשאַפט אַזאָ גלויבן ניט קיין גליק, עס ברענגט ניט קיין רו, עס פאַרענטפערט ניט קיין ספקות, נאָר עס בלייבט אַ ליגן, איינגעוויקלט אין אַן אויסגעטראַכטן חלום.

יאַ אמונה, צי ניט אמונה — ביים מאָדערנעם מענטשן קאָנען ניט זיין קיין צוויי סטאַנדאַרטן: איין אופן פון צוגאַנג צו דער וויסנשאַפט און אַן אַנדערער צוגאַנג צו רעליגיע. דער מאָדערנער מענטש קאָן זיך ניט מתעסק זיין בייטאָג מיט וויסנשאַפט, וואו ער דאַרף זיין קריטיש, אַנאָליטיש און טאָר ניט אַננעמען בלינד, אַן באַגרינדונג און אונטערזוכונג, אַנגענומענע אמתן, און אין אַוונט, נאָר פאַר מעריב, זאָל ער אויפהערן צו זיין קריטיש און נעמען אויף זיך אַלץ, וואָס איז פאַרשריבן, ווי פאַקטן. אַלע געבאָטן און אַנזאָגונגען און אַלע דערקלערונגען, וואָס זיינען געגעבן געוואָרן מיט טויזנטער יאָרן צוריק, זאָלן ווערן ביי אים פאַרפיקסירטע אמתן, וואָס טאָרן ניט אַפגעפרעגט ווערן. ווי אַזוי האָב איך געקאָנט ערלעך זיך אומקערן צו דעם נאַאיוון פאַלקס-גלויבן פון מיין שטעטל, ווען מיין גאַנצע מאָדערנע דערציאונג האָט עס אַפגע-פרעגט?

עס איז מיר געוואָרן שווער צו לעבן, איך האָב געזוכט פאַר זיך אַן ענטפער אויף צוויי פראַגעס: א) איז פאַראַן אַ באַוואוסטזיניקע געטלעך-איינגעשטעלטע געזעצמעסיקייט אין דער יצירה און במילא אין דער וועלט-געשיכטע? ב) איז פאַראַן אַ זין אין יידישקייט און פאַרוואָס יידישע אייגנ-אַרטיקייט?

די ביידע הנחות זיינען צונויפגעקנופט. אויב עס איז ניט פאַראַן קיין באַוואוסטזיניקע געטלעך-איינגעשטעלטע געזעצמעסיקייט אין דער יצירה, איז דאָך ניט שייך קיין יידישע אויסדערוויילטקייט און אייגנאַרטיקייט. עס איז פאַר מיר געווען שווער, זייער שווער צו געפינען אַן ענטפער. איך האָב זיך אויפגעהאָדעוועט אויף דער מאָדערנער יידישער און העברעאישער ליטע-

ראטור, וואס האבן פון זייער אויפקום אן פארלייקנט אפן, און זעלטענער דורך אימפליקאציעס, אמונה בכלל און יידישע אמונה און אייגנארטיקייט בפרט. ביי די דאזיקע שפעער זיינען בדרך-כלל געווען די וועגוויזער פון דער וועלט: שפינאזע, העגעל, ניטשע, קארל מאַרקס, געטע מאַקסיס גאַרק, טאַלסטאָי — זיי זיינען עס געווען די גרויסע גייסטער, ניט דער רמב"ם, יוסף קאַרו, יהודה הלוי און ר' חיים בריסקער.

די העברעאישע ליטעראַטור איז אויך ניט געווען בעסער. פון די חכמי אשכנז ביז י"ג, ביאליק און פייערבערג האָבן אַלע געהאַלטן, אַז יידישקייט איז עפעס אָפגעלעבט, אַז עס איז פאַלקס־רעליגיע, וואָס דערשטיקט אונדז, וואָס האַלט אויף דעם גלות. לייענט י"ג גס "צדקיה בבית הפקדות", ביאליקס "המתמיד", פייערבערגס "לאן" — אַלע האָבן געזען נאָר איין אויסוועג פאַר יידישקייט: צוריק צו אַן אייגן לאַנד, ווידער ווערן אַ פאַלק מיט פעלקער גלייך. מדינה דאַרף פאַרנעמען דאָס אַרט פון גאַט־באַגריף, נאַציאָנאַליזם איז די לייזונג ניט נאָר צו יידישע צרות, נאָר אויך צו יידישער גייסטיקער צוריק־געשטאַנענקייט.

יידישע ליטעראַטור האָט זיך אויך אַריענטירט אויף נאַציאָנאַליזם, אָבער דאָס רוב אויף אַ נאַציאָנאַלן לעבן אויף די וואוינ־ערטער. אין דער העברע־אישער ליטעראַטור (אין ביידע ליטעראַטורן זיינען געווען אויסנאַמען) האָט מדינה, לאַנד געדאַרפט פאַרבייטן יידישע אמונה, און אין דער יידישער ליטעראַטור — אויטאָנאָמיע נאָך דער סאַציאַלער רעוואָלוציע. ביי ביידן וועט יידיש לעבן אָנגעפילט ווערן מיט ליטעראַטור אין אַלע פאַזן, מיט קונסט, מאַלעריי, טאַנץ, טעאַטער — אַ נאַכמאַכונג פון דער אייראָפּעאישער קולטור. זיי האָבן אַלע געהאַלטן, אַז יידישע אייגנארטיקייט איז אויף אַזוי פיל אייגן־אַרטיק, ווי אַלע נאַציאָנאַלע קולטורן. אַ סך האָבן געהאַלטן, אַז יידישקייט איז ניט קיין ספעציפישער וועלט־באַנעם, וואָס פאַרמעסט זיך צו ענדערן די וועלט און איינשטעלן אַן אייגן טאַג־טעגלעך לעבן. ניין, יידישקייט איז זינט חורבן בית־שני גאָר אַ שעדלעכע אמונה, וואָס האָט דערבינדעריקט און פאַר־מיאוסט דאָס יידישע פאַלק.

בלויו אַ פאַר ציטאַטן פון בערדיטשעווסקין וועגן דעם דאָזיקן ענין. אַט זיינען דריי "פערל":

"די (יידישע) נאַציאָנאַלע עטיק איז ניט מער, ווי אַן אויסגעטראַכטע זאַך, אַן עיקר, ווי אַלע רעליגיעזע עיקרים, וואָס קומען און פאַרגייען, קומען און פאַרגייען" (שנוי ערכין ז' לט).

פאַרוואָס זאַלן מיר זיך נאַרן? מיר האָבן איצט ניט קיין קולטור

(תרבות), ניט קיין אינעווייניקסטע און ניט קיין דרויסנדיקע. מיר האָבן ניט קיין הימל און ניט קיין ערד" (דאָרט מו).

"די שווערד איז ניט קיין אַבסטראַקציע אין לעבן, זי איז ניט אָפּגעריסן פון לעבן. זי איז אַ קאָנקרעטיזאַציע פון לעבן אין זיין גבורה. אין לעבנס עקזיסטענץ, אין זיין באַנעם. ניט אַזוי איז דער ספר" (דאָרט נה).

איך קאָן זיך ניט באַהערשן און מוז ברענגען נאָך עטלעכע ציטאַטן:

"און די אַלטע קולטור פון די יידן, וואָס מיר באַרימען זיך מיט איר? בלויז אַ לעבעדיקער מענטש דאַרף און קאָן זיך באַרימען מיט זיין קולטור, אָבער דער פאַרבאַלזאַמירטער, דער לעבעדיק-באַגראַבענער — וואָס קאָן אים געבן אַדער העלפן קולטור?" (דאָרט כא).

"זינדיקן האָט געזינדיקט ישראל אין גלות, ווייל ער האָט זיך געוואַלט באַהעפטן אין דעם גאַט פון זיינע עלטערן און האָט פאַרלאָזט דעם גאַט פון דער וועלט" (דאָרט כב).

"עס איז קיין וואונדער ניט, וואָס זיי זיינען געוואָרן אויס פאַלק, אויס נאַציע, אויס מענטשן" (דאָרט נו).

אַט איז אַ מימרא, וואָס גיט דעם סך-הכל פון דעם באַנעם פון אונדזערע אינטעלעקטואַלן וועגן דעם ענין יידישקייט:

"דו האַסט מיך געפרעגט מיין זון: 'וואָס איז דיין מיינונג וועגן דעם פּסוק: 'און אין זייערע געזעצן זאַלט איר ניט גיין'. אַ גרויסע פּראַגע האַסטו גע-פרעגט. איך קאָן דיר נאָר ענטפערן: איך זע אין דעם דאָזיקן יסוד דעם גרעסטן אומגליק פאַר דעם יידישן גייסט" (דאָרט פ).

דאָס איז ניט קיין דעת יחיד. אמת, היינטיקע צייטן רעדן ניט אַזוי די יידישע שרייבער. עס מיינט אָבער ניט, אַז זיי האַלטן, אַז יידישקייט האָט גרעסערע ווערטן פון אַנדערע קולטורן און ציוויליזאַציעס, אַדער אַז יידישקייט האָט אַ ספּעציפיש אייגנאַרטיקן וועג צו דערלייזן דעם יחיד, די אומה און די מענטשהייט. פשוט, זיי גלויבן דאָך ניט אין דער מציאות פון גאַט און אין דעם מעמד סיני, אין וועלכער ס'איז אויסטייטשונג. זיי גלויבן אַפילו ניט, אַז די יידישע גאָט-אידיע איז געווען די טרייב-קראַפט פון יידישער ציוויליזאַציע. זיי האַלטן, אַז:

"די יידישע אמונה איז אַן אַרויסוואַקס פון דער יידישער ציוויליזאַציע. יידישע אמונה, אָפּגעוונדערט פון יידישער ציוויליזאַציע, מיינט אַ פאַרמי-נערונג פון יידישן פאַלקטום" (רבי יודושין קאהן, "רעקאָנסטראַקשאַניסט", אַפּריל 1961).

דאס זיינען די רייד ניט פון קיין סעקולאריסט, נאָר פון אַ מאַדערנעם רב. דער וואָס איז באַקענט מיט די יידישע אינטעלעקטואַלן, ווייסט, אַז בערדיטשעווסקיס געדאַנקען-גאַנג איז דער געדאַנקען-גאַנג פון אונדזער גאַנצן דור, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס ער רעדט אַנדערש. די סיבה איז פשוט: אונדזער דור גלויבט ניט אין גאָט-מציאות און אין אתה בחרתנו. דערפאַר איז יידישקייט פאַר אונדזער דור פילאָזאָפיש ניט אָננעמלעך. איבערהויפט קען אונדזער דור ניט אָננעמען אונדזער דרך פון הלכה. באמת, דער גאַנצער כעס, וואָס בערדיטשעווסקי טראַגט אויף יידישקייט, איז אויף הלכה-יידישקייט.

צוליב דעם האָב איך זיך אָפגעגעבן מיט פאַרשן און זוכן דעם זין פון הלכה. איך האָב אויסגעפונען, אַז הלכה איז קיינמאָל ניט געשאַפן געוואָרן צוליב קיום האומה. הלכה איז אַ געדאַנקען-גאַנג פון ווערטן אין דער וועלט. איינציקע מצוות, באַזונדערע סיגים און חומרות זיינען צוגעבונדן צו צייט און אָרט, אָבער דער געדאַנקען-גאַנג פון הלכה איז אַ פילאָזאָפישע שיטה. אַן אידיע, וואָס ווייזט אַן דעם מענטשן אַ וועג צו דערנענטערן זיך צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט, צו גאָט. דער גאַנג פון הלכה איז צו פאַרווירקלעכן, צו קאָנקרעטיזירן און מאַכן ממשותדיק די אַבסטראַקטע, געטלעכע, עטישע אידיע אין טאַג-טעגלעכן לעבן. אַן הלכה בלייבט יידישקייט אַן אַבסטראַקציע, וואָס איז ניט ספּעציפיש יידיש.

איך האָב דעמאָלט אָנגעשריבן דאָס בוך „תוך יידישקייט“. פרעגט ניט וועגן דעם קבלת-פנים, וואָס איך האָב געקראָגן. די אָנפאַלן זיינען געווען אַ סך וועגן דעם קבלת-פנים, וואָס איך האָב געקראָגן. די אָנפאַלן זיינען געווען אַ סך זיך נאָך אַלץ ניט פאַנאָדערקלייבן צווישן פאַלקס-אמונה און העכערער יידי-שער אמונה. זיי האַלטן נאָך אַלץ, אַז די איינציקע אמתע יידישע אמונה איז די ריגאָריסטישע, אָבערגלויבישע פאַלקס-אמונה. קומט איינער מיט אַ רעוויזיע, מיינט עס ביי זיי, אַז ער רופט צוריק צום אַלטן, צוריק צו אַלץ, פון וואָס מיר זיינען אַנטלאָפן. עס קאָן דאָך ניט זיין, טענהן זיי, אַז אַ מאַדערנער מענטש זאָל עס טאַקע מיינען. ניט אַנדערש, סיידן אין אים איז אַריין אַ רוח שטות.

מען האָט מיך באַצייכנט, ווי אַ בעל-תשובה, דערצו נאָך, ווי אַ בעל-תשובה, וואָס האָט זיך אומגעקערט צום אַלטן בלוז „מיטן מויל“, אָבער אין דער אמתן האַלט ער ניט דערפון. ס'איז ניט מער, ווי אַ ליטעראַרישער מאַניער. בלוז געציילטע רעצענזאַנטן האָבן פאַרשטאַנען, אַז איך בין ניט געוואָרן קיין סקאַרבאָווער בעל-תשובה, נאָר אַז איך האָב געמאַכט אַ פּראַוואו זיך פאַנאָדערצוקלייבן אין מהות פון יידישקייט און געזוכט צו געפינען, וואָס יידישע אמונה באַטייט פאַר אונדזער דור.

„הבא לטהר מסייעין לו“ — דער, וואָס קומט זיך רייניקן, העלפט מען אים, זאָגט די גמרא. איך האָב זיך ניט געקאָנט אָפּשטעלן בלויז ביים אויפֿ-קלערן פֿאַר זיך, אַז הלכה איז דער „ווי אַזוי“ פֿאַר דער ייִדישער אַמונה, דער מעכאַניזם פֿון ייִדישן וועלט־באַנעם, אַז הלכה איז ניט קיין פֿאַרשווערונג פֿון רבנים, אַ באַוואוסטזיניקער אָדער אַן אומבאַוואוסטזיניקער מיטל פֿאַר ייִדישן קיום. איך האָב דערזען עפעס נאָך וויכטיקערס אין הלכה. די חומרות און אויך די אויסטייטשונגען פֿון דער תורה זיינען ביי אונדזערע חכמים ניט געווען בלויז אַן אינטעלעקטואַלער ענין פֿון אויסרעכענען, אַז דאָס איז דער פֿאַסיקער וועג פֿון דערנענטערן זיך צו גאָט. זיי האָבן געגלויבט, אַז ווען זיי טייטשן אויס אַ פּסוק פֿון דער תורה און ברענגען דורך דעם אַרויס אַ דין, אַ חומרה, אָדער אַ סיג, דעקן זיי ניט אויף קיין ניס, נאָר זיי האָבן דערזען דורך דעם רוח־הקודש, וואָס גאָט האָט זיי געשענקט, דעם מאור שבֿתורה. אין אונדזער טערמינאָלאָגיע מיינט עס, די טיפע איבערצייגונג אין מציאות אלקים, די דערקענונג, אַז ס׳איז פֿאַראַן אַ געטלעכער רצון אין דער וועלט, וואָס האָט אויסדערוויילט יידן צו טראָגן גאָט׳ס יאָך. דער דאָזיקער גאָט־באַגריף האָט געגעבן די מאַטיווירונג פֿאַר ייִדישן קיום און פֿאַר דער פֿאַרצווייגונג פֿון הלכה. גאָט־דערקענטעניש — דאָס איז דער עיקר.

עס איז דאָך קלאָר, אַז אַן דעם אייגנאַרטיקן ייִדישן גאָט־באַגריף איז ניט פֿאַראַן קיין שום חילוק, צי מיר היטן אָפּ אַלע מצוות, אָדער בלויז געציילטע מצוות, אָדער גאָר קיין מצוות ניט. ייִדישקייט איז ווערטלאָז אַן דעם גלויבן אין אַן אייגענעמעלער וועלט דורך אַ טראַנסצענדענטאַלן כוח, וואָס האָט אויסגעקליבן יידן דורכצופירן אַ ספעציעלע פונקציע. אַן די דאָזיקע צוויי באַגריפֿן האָט ניט די וועלט און ניט ייִדישקייט קיין ציל און קיין תכלית.

איך האָב אָנגעהויבן זוכן, צי איך קאָן אָננעמען די מציאות פֿון כביכול פֿאַר אַ פֿאַקט אין מיין לעבן און צי איך קאָן אָננעמען, אַז די אַבסאָלוטע רעאַליטעט האָט געקאָנט אויסקלייבן די יידן פֿון אַלע פעלקער פֿון דער וועלט פֿאַר אַ ספעציעל פֿאַלק, פֿאַר אַן אייגנאַרטיק פֿאַלק, אַן עס סגולה, וואָס זאָל זיין דער אינסטרומענט אויף דורכצופירן זיין רצון אין דער וועלט.

פֿאַר אַ יידן פֿון אונדזער דור און פֿון אונדזערע קרייזן איז געווען פּסיכאָ-לאָגיש שווער זיך צו פֿאַרנעמען מיט אַזעלכע ענינים. מעטאָפיזיק און טעאָלאָגיע זיינען פֿון די זאַכן, וואָס אַ מאַדערנער מענטש פֿאַרנעמט זיך ניט מיט זיי. אַזוי האַלט מען ביי אונדז. דערפֿאַר האָט געדויערט גאָר אַ לאַנגע צייט, ביז איך בין געקומען צו דער הסכמה, אַז סיי די מציאות פֿון כביכול און סיי דער ייִדישער אַתהּ בחרתנו זיינען אַ שכלדיקע מעגלעכקייט.

די הנחה, אַז הלכה איז ניט אויפגעקומען צוליב קיום האומה און אַז די טרייב־קראַפט פון דער יידישער געשיכטע איז די גאַט־אידייע, זיינען געווען דברים ידועים ביי יידישע היסטאָריקער, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די סעקולאַריסטן האָבן עס פאַרלייקנט. אויך די אידייע פון דער מציאות פון דער אַבסאָלוטער רעאָליטעט און די יידישע בחירה זיינען באַוואוסטע זאַכן ביי פילאַזאָפֿן און ביי געשיכטע־פאַרשער. איך האָב נאָר געדאַרפט איבער־קומען די אַבערגלויבנס און צוריקגעשטאַנענקייט פון דער סעקולאַרער סביבה, כדי אויסצוגעפינען, אַז ווייניק מאַדערנע פאַרשער לייקענען די עקזיסטענץ פון אַ באַוואוסטזיניקן כוח, וואָס האָט איינגעשטעלט די וועלט און פירט זי. אויך קאָן מען אָננעמען, לויט דעם גאַנג פון געשיכטע און לויט דער מאַג־פעסטאַציע פון אַן אַלץ־ווייסנדיקן און אַלמעכטיקן שכל, די וואַרשיינלעכקייט פון יידישן אתה בחרתנו (אַרנאָלד טויבני).

געשיכטע בכלל און יידישע געשיכטע בפרט האָבן געקראַגן אַ זין, ווען איך האָב אָנגענומען די גאַט־אידייע. עס מיינט, אַז ס'איז פאַראַן אַ טראַנס־צענדענטאַלער כוח, וואָס איז כולל אַלץ. ער איז איבער גוטס און איבער שלעכטס, איבער לעבן און טויט. ער געוועלטיקט איבערן גאַנצן קאָסמאָס און אַלץ ציט זיך פון זיין רצון. אין דער זעלביקער צייט אַבער איז ער מענטשלעך. ער האָט זיך אַנטפלעקט צו אויסדערוויילטע אַפילו אין אַ מענטש־לעבן געשטאַלט, ווייל אַזוי האָבן די מענטשן אים דעמאָלט באַגריפֿן. ער האָט געשאַפֿן די וועלט מיט אַ פלאַן, די בריאה האָט אַ תכלית און אַ ציל. עס איז ניט קיין צופעליק־אויפגעקומענע וועלט. אין דער דאָזיקער וועלט פון פעלקער און ראַסן זיינען יידן אויסגעקליבן געוואָרן צו זיין דאָס פאַלק פון כביכול. זיי, די יידן, דאַרפן ברענגען די דערקענונג פון גאָטס חסד צו דער וועלט. זיי טראַגן גאָטס ליכט.

דער יידישער גאַט־באַגריף ווערט קורץ און שאַרף פאַרמולירט אין אַ פסוק פון ישעיה :

„אַזוי זאָגט דער הויך דערהויבענער, דער, וואָס רוט אין אייביקייט און הייליק איז זיין נאָמען : אין אייביקייט טו איך טאַקע רוען, אַבער איך בין אויך מיט דעם דערשלאָגענעם און געפאַלענעם אין געמיט, אויפצולעבן דעם מוט פון געפאַלענע און אויפצומונטערן דאָס האַרץ פון דערשלאָגענע“ (ישעיה נז, טו).

עס האָט מיר געדויערט יאָרן פון ראַנגלעניש, ביז איך בין געקומען צו דעם דאָזיקן געדאַנק. ווען דער געדאַנק איז מיר קלאָר געוואָרן, האָב איך

אנגעשריבן דאָס בוך „אויף אייגענע דרכים — דער חשבון הנפש פון אַ מאָר-
דערנעם יידן“. אין דעם בוך דערצייל איך באריכות וועגן מיין זוכעניש און
איך מאַך אַ פּרואו צו באַגרינדן די הנחות, וואָס איך האָב פּריער געבראַכט.

דאָ אָבער קומט אַ האַרבע קשיה און מען מעג מיך פּרעגן:

„אויב איר זענט געקומען צו גאָטס דערקענונג, צו יידישער בחירה;
אויב איר האָט אויסגעפונען, אַז הלכה איז אַ וועג פון דערנענטערן זיך צו
גאָט, אַז הלכה איז ניט גלאַט אַ מיטל פאַר קיום, נאָר אַ פּילאָזאָפּישער באַנעם,
אַ שיטה צו קאָנקרעטיזירן אין טאַג-טעגלעכן לעבן די אַבסטראַקציע פון
יידישקייט — טאָ פאַרוואָס פירט איר זיך ניט לויט דעם שולחן-ערוך?“

איך קאָן ניט געבן קיין ענטפער פאַר אַנדערע גאָט-זוכער. איך פּערזענלעך
האָב יאָ געביטן מיין טאַג-טעגלעכן לעבנס-שטייגער, אָבער אפשר ניט גענוג,
אַז דער דרויסנדיקער צוקוקער זאָל עס אָננעמען ווי אַ שינוי לויט זיין גוסט
און באַנעם פון יידישער הנהגה. אונזערער אַ ייד איז צוגעבונדן צו דער
פאַלקס-רעליגיע. יידישע הנהגה מיינט פאַר אים ניט קיין האָר אָפּנייג פון
זיין טאַטנס און זיידנס דרכים.

ניין, איך האָב ניט אָנגענומען דעם גאַנצן שולחן-ערוך, און אָפילו ניט
קיין גרויסן טייל פון אים, ווייל פאַר מיר איז יעדע מצווה אַ פּערזענלעכע
איבערלעבונג. הלכה איז, ווי איך האָב פּריער באַמערקט, אַ רעליגיעזע שיטה,
וואָס פירט צו דער דערקענונג פון דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט און קאָן
דערלייזן דעם יחיד און די וועלט. מען דאַרף אָבער געדענקען, אַז באַזונדערע
מצוות זיינען פאַרבונדן מיט צייט און אַרט.

דאָגמעס און ריטואַלן זיינען אַ פּרואו צו פאַרמולירן אין פּרעציוזע טער-
מינען די אמת, וואָס זיינען אויסגעפונען געוואָרן דורך די רעליגיעזע דער-
פאַרונגען. אין הלכה איז פאַראַן נאָך עפעס וויכטיקס פאַר אַ יידישן מענטשן.
הלכה האָט אין זיך צונויפגעפּרעסטע עמאַציע פון דורות, וויבאַלד אָבער אַז
באַזונדערע מצוות זיינען פאַרבונדן מיט צייט און אַרט, זיינען זיי פאַר אונדז
פאַרעלטערט, ווייל זיי שפּיגלען ניט אַפּ אונזערע דערפאַרונגען.

איך וועל עס פּרואוון אילוסטרירן מיט אַ משל. דער רמב"ם זאָגט, אַז די
באַציאונג פון אַ יידן צו גאָט דאַרף זיין, ווי די באַציאונג פון אַ מאַן צו אַ
פּרוי, וואָס ער האָט זיך אין איר פאַרליבט. ער טראַכט שטענדיק פון איר,
זיין גאַנצע זעל איז אַריינגעטאַן אין דער ליבע. מיר, וואָס האַלטן פון דער
מציות פון גאָט, זיינען איצט אין דער בחינה פון אַ געוויינטלעכן מענטשן,
וואָס האָט זיך פאַרליבט אין אַ פּרינצעסין, וואָס איז אויך צופרידן מיט זיין

ליבע, דער פראסטער מענטש אבער ווייסט ניט, ווי זיך אויפצופירן אין דער אנוועזנדיקייט פון א פרינצעסין: ער ווייסט ניט, ווי צו רעדן צו איר, ווי זיך צו קליידן, אדער אפילו, ווי זי צו אדרעסירן. האָט זיין חבר אים געגעבן אַן עצה:

„נאָ דיר אַ ביכל פון עטיקעט, וועסטו וויסן ווי זיך אויפצופירן“.

דער מענטש האָט גענומען דאָס ביכל, האָט עס פאַרזיכטיק דורכגעלייענט און געענטפערט זיין פריינט:

„ניין, איך קאָן ניט אויספאַלגן, וואָס דאָרט איז פאַרשריבן. אויב איך וועל זיך אַנטאָן אין די קליידער, וואָס זיינען דאָרט אויסגערעכנט, וועל איך זיך פילן ווי אַ פּאַיאָץ: קורצע הויזן, ווייסע זאַקן, אַ רעקל מיט אַ קאַלנער מיט שליאַרעס. אויב איך וועל רעדן, ווי דאָס ביכל הייסט, וועל איך זיך פילן ווי אַ נאַר, ווייל אַ היינטיקער מענטש רעדט ניט אַזוי. אַלץ איז אַזוי פאַר-עלטערט און אַפגעלעבט. ווען דאָס דאָזיקע ביכל איז געדרוקט געוואָרן, האָט מען געמיינט, אַז אַ געוויינטלעכער מענטש דאַרף זיך פילן אין דער אַנוועזנדיקייט פון אַ פרינצעסין, ווי אַ קנעכט פאַר זיין האַר. ער דאַרף קניען, זיך בוקן פאַר איר און שטיין הכנעהדיק. היינט איז אונדזער יראת הַהַתְרוּמָוּת, אונדזער פאַרזיכטיקייט פאַר דערהויבענע אינגאַנצן אַנדערש“.

מיר זיינען איצט אין דער בחינה פון יענעם פאַרליבטן. די הויף-צערע-מאַניעס זיינען פאַרעלטערט און מער ניט פאַסיק פאַר אונז.

די עובדה פון אונדזער דור פון גאַט-זוכער דאַרף זיין אַפצורייניקן דעם וועג, דערווייזן ראַציאָנאַל און פילאָזאָפיש, אַז יידישקייט האָט ווערטן אויך היינט און האָט אַ באַטייט און אַ מיין פאַר דעם מאַדערנעם מענטשן.

פאַראַדאַקסאַל גערעדט: מיר, די גאַט-זוכער פון היינטיקן דור, טאַרן גאַר ניט ווערן קיין זעריים במצוות — אַט תיכף פרומע, אַפגעהיטע יידן. ביי אונדז האָט דער צערעמאַניאַל פאַרלוירן אַ גרויסע מאָס פון זיין באַטייט. אַנהויבן איצט ווידער אַפהיטן געבאַטן, וואָס זיינען פאַר אונז אינהאַלטסלאָז, סיי עמאַ-ציאָנעל און סיי אינטעלעקטואַל, וועט זיין אַ גרויסער ליגן. עס מוז זיין אַ לאַנגער פּראָצעס פון איבערדערציען זיך אַליין. אַפּהיטן מצוות דאַרף ווערן אַ באַאירונג מיט דעם אין-סוף, מיט דער אידיע פון געטלעכקייט. יא, פריער דאַרפן מיר אָננעמען די אידיע פון געטלעכקייט און דערנאָך זיך מחנך זיין אין מצוות.

דאָס דאַרף ווערן אַ יחידישער און אַ קאַלעקטיווער עקספּערימענט. דער-ווייל זיינען מיר אין דער בחינה פון די ערשטע משכילים, וואָס האָבן אַפּגע-

רייניקט אַ וועג פאַר אונדז צו טראַכטן פריי. מיר רייניקן אַפּ דעם יידישן געדאַנק פון זיין אַפיקורסישקייט, פון זיין צוגעבונדנקייט צו די קאַנסערוואַ-טיווע און אַפגעלעבטע באַגריפן, אַז דער באַשאַף איז אויפגעקומען צופעליק און אַז דער מענטש האָט ניט קיין התחייבותן צו דער אַבסאָלוטער רעאַליטעט. אַ קאַלעקטיווע סעלעקציע מיט אַ סך בלאַנדזשענישן וועט סוף-כל-סוף צוריק ברענגען אַ יידיש לעבן, געבויט אויף די יסודות פון דער יידישער טראַדיציע.

(אייר-תמוז תשכ"א)

מאַטעריאַליסטישער פראָגרעס און עטיש- מאָראַלישע הינטערשטעליקייט

ת ל מ י ד :

ילמדנו, רבנו, איך וואָלט געוואָלט, רבי, איר זאָלט מיר אויפקלערן די רעטעניש, וואָס באַאומרואיקט מיך שוין יאָרן: פאַרוואָס איז אַזאַ מרחק, אַן אַפּשטאַנד, צווישן אונדזער מאַטעריאַליסטישן פראָגרעס און עטיש-מאָראַלישער דערגרייכונג? ווען מיר קוקן זיך צו ווי ווייט מיר האָבן דערגרייכט אויפן חומרישן פאַרנעם, געביט, פאַרכאַפט אונדז דער אַטעם פון איבער-ראַשונג. איך מיינ ניט נאָר אויפן טעכנישן געביט, וואָס מיר קאַנען שוין פליען אין די הימלען און דער גרויסער וואונדער פון די קאַמפּיוטאַרס-רעכנ-מאַשינען; נאָר פשוט, די חומרישע באַקוועמלעכקייט און נוציקייט, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פאַר דעם דורכשניטלעכן מענטשן אין זיין טאַג-טעגלעך לעבן. לאַמיר נעמען אַ דירה פון דעם געוויינטלעכן, גיט-רייכן מענטשן, זאָל זיין נאָר דאָ אין די פאַראייניקטע שטאַטן, ביי דער מערהייט פון די אייבי-וואוינער. די דירה האָט צענטראַלע באַהייצונג. אין גאָר אַ סך דירות איז דאָ לופט-קאָנטראָל, "עיר-קאָנדישן". די וואוינונג איז וואַרעם אום ווינטער און קיל אום זומער. דאָס הויז האָט אַן אייגענע באַד — אַ טאַפּלעטע באַד: אַ שפּריץ און אַ וואַנע. הייסע וואַסער ווען מען וויל און וויפל מען וויל. מיר האָבן שוין כמעט ווי פאַרגעסן די שוועריקייטן וואָס מענטשן האָבן געהאַט צו האַלטן זיך רייך און ציכטיק. וואַשן גרעט איז גרינג. כדי אויפצוקלערן דעם איצטיקן דור די פראַצעדור פון וואַשן וועט, אַט מיט פּופציק יאָר צוריק, וואָלט מען גע-דאַרפט אַנשרייבן אַ גאַנצע דיסערטאַציע. מען וואָלט געדאַרפט אויפקלערן די נאָמענקלאַטור פון וואַשן גרעט: פראַניק, זאליען, קאַכן די גרעט, קראַכ-מאַליען. צו דערקלערן דאָס וואַרט "פרודיען" וואָלט פאַרנומען אַ האַלב געדרוקט זייטל. היינט באַלייכטונג! ווער וועט איצט וויסן וואָס עס איז אַ "קוראַליק", אַ פינפער לאַמפּ, אַן אַכטער און אַ בליצלאַמפּ? וואָס זיינען קינעלעך, וואָס מען שטעקט אַריין אין אַ געלעכטערטער סקאַוואַרדע, וואָס הענגט אַראָפּ פון סטעליע? היינט דער גרויסער אויפטו פון עלעקטרישער באַלייכטונג, וואָס האָט פאַרטריבן די שדים פון דער וועלט!

אויסרעכענען אַלע עלעקטרישע מכשירים אין אַ געוויינטלעך הויז, וואָס האָבן געמאַכט אונדזער לעבן גרינג און באַקוועם איז אוממעגלעך. אָבער מען מוז דערמאָנען די מכשירים צו פאַרוויילן און אינפאַרמירן אונדז, וואָס געפינען זיך אין אַ דורכשניטלעכער היים, געמלעך די ראַדיאָ און טעלעוויזיע־אַפּאַראַט און דער אויטאָמאָביל! דער אויטאָמאָביל האָט פאַרווירקלעכט די לעגענדע פון קפיצת הדרך. מיר שפּרינגען אַריבער גרויסע שטרעקעס ווי מיט כישוף־שטייול. איך דערמאָן ניט קיין באַנען, שיפן און עראָפּלאַנען, ווייל כדי צו געניסן פון זייערע נוצן דאַרף מען האָבן ספעציעל געאיבטע מענטשן אַנצופירן מיט זיי. איך וויל דאָ נאָר באַטאָנען יענע באַקוועמלעכקייטן, די מאַשינען, וואָס זייגען אין דעם רשות פון דעם דורכשניטלעכן מענטשן. דער מאַדערנער מענטש האָט אין זיין רשות יענע לעגענדאַרישע כוחות, וואָס טוען זיין ווילן ווי אונטערטעניקע קנעכט. דער מענטש דאַרף נאָר אַ דריי טאָן אַ רעדל, אַ קוועטש טאָן אַ קנעפל, אַ שאַר טאָן אַ הענטל און ער וועט זען בילדער, הערן מוזיק, אָדער זיין ווילן וועט געטאָן ווערן — געטראָגן ווערן וואוהין ער וויל, אָדער עס וועט אָפּגעטאָן ווערן די אַרבעט, וואָס ער באַדאַרף, אָדער פאַרלאַנגט. איצט, וואָס פאַר אַ קאָנטראַסט צו דער הנהגה פון מענטשן, צו דער באַציאונג פון מענטש צו מענטש און פון פּאָלק צו פּאָלק. אַלץ איז געבליבן ווי אַמאָל און אפשר נאָך ערגער. אַזוי ווי עס איז אוממעגלעך אויסצורעכענען אַלע גרויסע און וואונדערלעכע דערגרייכונגען אויף דעם מאַטעריעלן געביט פון דעם מענטשנס באַקוועמלעכקייט און פאַרגעניגן, אַזוי איז אוממעגלעך אויסצורעכענען די רשעות פון דעם מאַדערנעם מענטשן און איצטיקער גע־זעלשאַפט. די רייד פון קהלת וועגן דעם נידעריקן עטישן מצב פון דער געזעלשאַפט פון זיין צייט, קאָן מען אַנווענדן אָן קיין שום שינוי אויף אונדזער היינטיקער צייט: „און איך האָב ווידער זיך צוגעקוקט צו אַלע רויבערייען, וואָס ווערן אָפּגעטאָן אונטער דער זון און אַט זיינען די טרערן פון די אונטער־דריקטע און ניטאָ ווער עס זאָל זיי טרייסטן. אויף דער זייט פון זייערע אונטערדריקער איז די מאַכט און ניטאָ ווער זאָל זיי טרייסטן“ (קהלת ד, א). פאַראַן יחידים, אויך איצט, וואָס גלויבן, אַז עס וועט קומען אַ צייט ווען „גאָט דער האַר וועט אַפּווישן די טרערן פון יעדן פּנים“ (ישעיהו כה, ח). אָבער דער כביכול האָט איינגעשטעלט די וועלט אַזוי, אַז זיין פאַרלאַנג ווירקט און ווערט אויסגעפירט נאָר דורכן מענטש. דערווייל זיינען ניטאָ קיין גענוג מענטשן וואָס ווילן און קאָנען אויספירן די דאָזיקע שליחות.

פרעג איך, רבי, פאַרוואָס אַזאָ הויכע דערגרייכונג אויף דעם מאַטעריעלן געביט און טעכנישע אויפטאונגען, און אַזאָ הינטערשטעליקייט אויפן עטישן

און מאַראַלישן פעלד? פאַרוואָס האָט דער מענטש אויסגעפונען נייע מעטאָדן און גאָר רעוואָלוציאַנערע טעאַריעס בנוגע טעכניק אויסצופאַרשן די נאַטור און אויסדערפֿינישקייט אין טעכניק, און איז געבליבן הינטערשטעליק, אַרויס־געוויזן גאָר ווייניק אינאַוואַציע, און לחלוטין קיין שום אויסדערפֿינישקייט אויפן עטישן געביט? מיר האָבן שוין דערגרייכט די לבנה און דאָ אויף דער ערד אַזאַ יאָמערטאָל.

ר ב י :

דער אמת איז, אַז טעאַרעטיש האָט זיך דער מענטש אויפֿגעהויבן צו די הימלען, עטיש און מאַראַליש, גאָר אַ סך פֿריער ווי ער האָט זיך אויסגעלערנט אויפֿצוהויבן פֿון דער ערד מעכאַניש־טעכניש. מענטשלעכע אויסדערפֿינע־רישקייט אויפֿן שטח פֿון מאַראַל און עטיק איז ניט אָפֿגעשטאַנען לגבי די דערפֿינערישקייט אויפֿן פעלד פֿון טעכניק אויף דעם מאַטעריעלן געביט. די פֿלוגטא צווישן רבי עקיבא און בן־עזאי וועגן דער חשיבות פֿון יחיד איז אַזאַ נאַוואַציע און אויסדערפֿינערישקייט אויף דעם שטח פֿון עטיק ווי די גרעסטע אַנטדעקונג אויפֿן טעכנישן פעלד. „רבי עקיבא זאָגט: דער וויכטיקסטער פֿסוק אין דער תּורה איז 'ואהבת לרעך כמוך' (ויקרא יט, יח) — דו זאָלסט ליב האָבן דיין חבר (אָדער שכן) ווי זיך אַליין. בן עזאי האָט געזאָגט: דער וויכטיקסטער פֿסוק אין דער תּורה איז 'זה ספר תּולדות אדם, ביום בראַ אלקים אדם בדמות אלקים עשה אותו' (בראשית ה, א) — דאָס איז די גע־שיכטע פֿון דעם מענטשן, אין דעם טאָג וואָס גאָט האָט באַשאַפֿן דעם מענטשן, אין דעם געשטאַלט פֿון גאָט האָט ער אים געמאַכט. עס מיינט, אַז עס איז גאָר ניט קיין גרויסע מדרגה צו ליב האָבן דיין חבר, אָדער שכן, וואָס דו קאָנסט. דו דאַרפֿסט ליב האָבן ווי זיך אַליין אַלע מענטשן, ווייל יעדער מענטש איז געשאַפֿן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט און ער איז ראוי מען זאָל אים אַכטן“ (ירושלמי, נדרים פרק ט, הלכה ד. זע דאָרט דעם פֿירוש „קרוב העדה“). אין דעם דאָזיקן דרוש, אָדער אויסטייטש, איז שוין דאָ דאָס קערנדל פֿון דער לאַזונג פֿון דער פֿראַנצויזישער רעוואָלוציע: „פֿרייהייט, גלייכהייט און בריי־דערלעכקייט“, וואָס האָט אויפֿגעוירעט די אייראָפּעאישע ציוויליזאַציע קרוב צוויי טויזנט יאָר שפעטער. ווען מיר וואַלטן נאָר אויסגעפֿאַלגט און באַנוצט זיך מיט די ראשי פֿרקים פֿון ייִדישער מאַראַל, מיט אַ צוגאַב פֿון די איצטיקע הומאַניסטישע באַגריפֿן, וואַלט די וועלט געוואָרן אַן אמתער גן־עדן; מיר וואַלטן געקאָנט אַנווענדן אַלע אונדזערע טעכנישע אַנטדעקונגען לטובת דער מענטשהייט. מיר וואַלטן אַפֿילו פֿטור געוואָרן פֿון אונדזער היפּט־אומגליק —

מלחמה. דער מענטש האָט נאָך מיט העכער צוויי טויזנט און פינף הונדערט יאָר צוריק געחלומט, אַז „פּאַלק קעגן אַ פּאַלק וועט ניט הויבן קיין שווערד, און מען וועט מער ניט לערנען קיין מלחמה, און יעדער איינער וועט זיך אונטער זיין וויינישטאַק און אונטער זיין פייגנבוים און קיינער וועט זיך מער ניט שרעקן“ (מיכה, ד, ג'ד).

ניין, עס פעלן ניט קיין הומאַניסטישע, מאַראַלישע און עטישע באַגריפן, טעאָריעס און דערקענטענישן, וואָס וואַלטן דערהויבן און פאַרפולקומט אונ-דזער געזעלשאַפטלעכן מאַראַלישן לעבן. טעאָרעטיש, און אין וויסן, איז עטיק ניט הינטערשטעליק לגבי אונדזער וויסן פון טעכניק, וואָס האָט אונדז דער-מעגלעכט צו מאַכן אונדזער חומריש לעבן אַזוי באַקוועם. אָבער מיר קאַנען ניט אַנווענדן און אויסנוצן די עטישע ידיעות, הומאַניסטישע און מאַראַלישע באַגריפן און דערקענטעניש אין אונדזער טאַג-טעגלעך פּראַקטישן לעבן, ווי מיר נוצן אויס די טעכנישע אויסדערפֿינערישקייטן. עס זיינען צוויי באַזונדערע זאַכן, הן אין זייער עצם אויפנעם און הן אין דעם אופן פון אויסנוצן זיי. אַ מעכאַנישע אַנטדעקונג ווערט אויפגענומען, סיי פון דעם דערפֿינדער און סיי פון דעם געניסער, מעכאַניש. אַן עטישער פּרינציפ קאַן ניט אויפגענומען ווערן מעכאַניש אַפילו פון דעם אַנטדעקער. די אַנווענדונג פון אַן עטישן פּרינציפ איז אַלעמאַל, ביי יעדן איינעם פון דאָס ניי אַ דורכגעלעבטע עמאַציע און אַ פּרישע איבערלעבונג.

דער וואָס האָט אויסגעפונען די טעלעוויזיע און דער געניסטער מעכאַניק וואָס שטעלט צונויף דעם אַפּאַראַט, קאַנען ניט אַנשטעלן דעם אַפּאַראַט בעסער פון דעם אומוויסיוודיקסטן אַנאַלאַפּאָבעט, אַדער קינד, וואָס האָט נאָר שכל צו אַ קוועטש טאָן דאָס קנעפל אַדער אַ דריי טאָן דאָס רעדעלע פון דעם טעלע-וויזיע-אַפּאַראַט. דער אינזשעניר, וואָס האָט לכתחילה אויסגעטראַכט דעם אויטאָמאָביל און דער מעכאַניק, וואָס האָט צוגיפגעשטעלט די מאַשין, קאַנען ניט טרייבן די מאַשין בעסער פון אַ געניטן אומוויסנדיקן שאַפּער, וואָס האָט ניט קיין שום אַנונג פון די פיזיקאַלישע פּרינציפן פון דעם אויטאָמאָביל. אַמאַל, און גאַנץ אַפּט, קאַן אַט דער דערפאַרענער שאַפּער טרייבן בעסער די מאַשין ווי דער אינזשעניר, וואָס ווייסט דעם פאַרוואָס פון אַלע מעכאַנישע געזעצן, וואָס האָבן דערמעגלעכט אַן אויטאָמאָביל. דער עיקר דערפאַלג פון אַלע מעכאַנישע אויסגעפֿינערישקייטן איז, וואָס דער געניסער דאַרף ניט זיין באַקאַנט מיט די טעאָריעס פון דעם מעכאַניזם, אַדער אַפילו מיטן צוגיפישטעל פון דעם אַפּאַראַט. עס איז גענוג פאַר אים ער זאָל וויסן ווי אַזוי אַ דריי טאָן אַ רעדל, אַ קוועטש טאָן דאָס ריכטיקע קנעפל און דער אַפּאַראַט אַרבעט.

נאך מער, אפילו א זייטיקער מענטש קאן מאכן דעם מעכאנישן אפאראט ארבעטן פארן געניסער. אבער וויפל מענטשן וואלטן געקאנט געניסן פון דער טעלעוויזיע, ווען דער געניסער וואלט געדארפט זיין באקאנט נאָר, ניט געניט, מיט דעם צונויפשטעל פון דער מאַשין? ווען עס וואלט געווען נויטיק אויך צו זיין באקאנט מיט דער טעאָריע פון וועלכן עס איז מעכאנישן אפאראט, איידער מען קאן געניסן פון אים, וואלטן געווען נאָר געציילטע מענטשן אויף דער וועלט וואָס וואלטן געקאנט אַנשטעלן די מאַשין. עס וואלטן געווען מסתמא ווייניקער געניסער פון וועלכע עס איז מאַשינען, ווי אמתע עטישע מענטשן איצט אויף דער וועלט.

אבער מיר האָבן ניט קיין פּאַרטל צו צוטשעפען צו דעם אַנזאָג פון אַן עטישן געבאָט אַ הענטל, אַרייַגשטעלן אַ קנעפל, אַז ווען מען טוט עס אַ קוועטש זאָל דער מענטש מעכאניש קאָנען פאַרוואַנדלען דעם אַבסטראַקטן עטישן באַגריף אין אַן אַקט, אין אַ טואַונג. אַפילו דער מענטש, וואָס דער-טראַכט זיך צום העכערן עטישן באַגריף קאָן עס מאַכן אַ טייל פון זיין טאַג-טעגלעך לעבן נאָר דורך ראַנגלעניש און אַליין-דיסציפּלין. דערקאָנונג און וויסן וואָס איז רעכט צו טאָן און וואָס עס איז ניט רעכט צו טאָן איז ניט גענוג. עס איז אַ לאַנגער פּראָצעס פון פאַמעלעכער דערציאונג.

אָט איז איין ביישפּיל: די יידן איז געגעבן געוואָרן די תּורה מיט דונערן און בליצן, און אַ שווערער וואַלקן איז געווען אויפן באַרג סיני. כדי צו באַ-ווירקן שטאַרקער דאָס פּאַלק, האָט זיך געהערט אַ קול פון אַ שופּר, נאָר אַ שטאַרקער. דאָס גאַנצע פּאַלק האָט געציטערט אין דעם דאָזיקן גרויסן מאַמענט. דאָס פּאַלק האָט געהערט מיט די אייגענע אויערן גלייך פון גאָטס מויל: „זאָלסט דיר ניט מאַכן קיין געשניץ, אַדער קיין שום געשטאַלט פון וואָס עס איז אין הימל אויבן, אַדער וואָס עס איז אויף דער ערד אונטן, אַדער וואָס עס איז אין וואַסער אונטער דער ערד.“ קלאַר איז געווען פאַר דעם פּאַלק וואָס גאָט פּאַדערט. דאָך האָבן זיי פּערציק טעג שפּעטער געמאַכט אַ געגאַסן קאַלב און זיך געבוקט צו דעם. אַ וואַרט, אַ געבאָט, אַן אַנזאָג איז ווייניק, עס האָט גענומען יידן נאָר אַ לאַנגע צייט, דורות פון דערציאונג, ביז זיי האָבן אויס-געפּאַלגט דאָס פּאַרבאָט פון געצנדינעריי.

ת ל מ י ד :

„איז נאָר ניטאָ קיין האַפענונג פאַר דער מענטשהייט? וועט אייביק בלייבן אומרעכט דער הערשער אויף דער וועלט?“

ר ב י :

ביין! עס איז ניטאָ וואָס צו מייאש זיין זיך. ניט געקוקט אויף אלע אויסזעצונגען, פירוואַרפונגען קעגן אונדזער איצטיקער געזעלשאַפט, האָבן מיר דאָך גאָר אַ סך, אַ סך פראַגרעסירט לגבי די אַמאָליקע צייטן. פאַרשטייט זיך, מיר דאַרפן נעמען די אויפטואונגען פון די פראַגרעסיווסטע און דע-מאָקראַטישע לענדער. מען קאָן אַנווייזן אויף איין גרויסן אומרעכט, וואָס איז אַפגעשאַפן געוואָרן: קנעכטשאַפט. די אינסטיטוציע פון קנעכטשאַפט איז געווען אַזוי פאַרוואַרצלט אין די ציוויליזאַציעס פון גאָר דער וועלט, אַז אַפילו די תורה האָט עס ניט אַפגעשאַפט, ניט מעגלעך געווען פאַר איר עס צו פאַרבאָטן. אמת, די תורה האָט קיינמאָל ניט געהאַלטן, אַז קנעכט זיינען ניט מער ווי אייגנטום, גוטס, וואָס דער אייגנטימער מעג עס צעשטערן, אומ-ברענגען און ניט זיין פאַראַנטוואַרטלעך צו קיינעם. אויב אַ קנעכט-אייגנטימער האָט מוטוויליק געהרגעט אַ קנעכט, האָט זיך עס פאַררעכנט ווי אַ טויט-פאַרברעכן. אויב אַפילו דער אייגנטימער פון אַ קנעכט האָט אים אַרויסגענומען אַן אויג, אָדער אויסגעהאַקט אַ צאָן, איז דער קנעכט אַרויס פריי. אָבער לויט דעם וועלט-באַנעם פון תנ"ך טאָר ניט זיין קיין קנעכט, ווייל עס איז דאָך ניטאָ קיין חילוק צווישן מענטש און מענטש — יעדער מענטש איז גע-שאַפן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט און גלייכעניש; אלע מענטשן שטאַמען פון אַדמען. דאָך האָט גענומען עטלעכע טויזנט יאָר ביז קנעכטשאַפט איז אַפגע-שאַפט געוואָרן אין די פראַגרעסיווע לענדער. דאָס איז דאָך אַ גרויסער פאַרשריט.

איצט, נאָך מער קאַנען מיר זען ווי ווייט מיר האָבן דערגרייכט, איז אונדזער באַציואונג צום יחיד; אונדזער דרך-אָרץ איצט פאַר דער חשיבות פון יחיד. מלקות, באַשטראַפן מיט שמיץ פאַר ריטואַלע און ציווילע פאַר-ברעכנס, איז געווען די אַנגענומענע פראַצעדור. די געבאָטן און פאַרבאָטן זיינען געווען אַזוי פיל, אַז קיינער האָט זיך אין זיין לעבן ניט אויסגעדרייט פון קריגן שמיץ. באַמערקט אַ היסטאָריקערין: „טוטאַנכאַמען (אַן עגיפטישער פּרעה, קעניג, אין 14טן יאָרהונדערט פאַר אונדזער צייט-רעכענונג) טראַכט, אַז ער איז וואַרשיינלעך דער איינציקער אין דער גאַנצער קעניגרייך, וואָס קאָן אויפשרייבן אויף זיין מצבה: 'ער האָט אויסגעלעבט זיינע יאָרן און איז ניט באַשטראַפּט געוואָרן מיט קיין שמיץ פון אַ ריכטער'“ (דהי פרייוועט לייף אָו טוטאַנכאַמען“ ביי דושי, אַר. טאבאי, ז' 213), אין ספר דברים ווערט גע-זאָגט: „און אויב דעם שולדיקן קומט באַשטראַפּט ווערן מיט שמיץ (שלאָגן, אין אַריגינאַל), זאָל דער ריכטער אים לאָזן אומוואַרפן און שלאָגן אים פאַר

אים אין די אויגן, וועדליק זיין שולד, מיט א צאל. פערציק שמיץ (מלקות) זאל מען אים געבן, ניט מער. טאמער גיט מען אים מער פון פערציק, וועט דיין ברודער פארעכט ווערן אין דיינע אויגן" (דברים כה, ב"ג). אין די דאזיקע פסוקים איז דא א גלינצער פאר דער חשיבות פון יחיד. דאך ווערט אנגענומען פון דער תורה, אז דאס באשטרעפן פון יחיד מיט מלקות איז מאראליש און דארף ניט אפגעשאפט ווערן. אין אונזער צייט ווערט אויך באנוצט מיאוסע קערפערלעכע שטראף, פאר פארברעכער, וואס דערנידעריקט און פארשעמט דעם מענטשן. אבער אין קיין פראגרעסיוו, דעמאקראטיש לאנד ווערט עס ניט פאררעכנט ווי די נארמע. אין קיין פריי לאנד איז עס ניט אנגענומען ווי א טייל פון שטראף־קאדעקס — ציוויל אדער קרימינאלן.

נאך א גרעסערע דערגרייכונג איז טאלעראנץ צו קעגנער. דאס רעכט ניט צו זיין איינשטימיק; דאס רעכט פון זיין אנדערש. אמת, אויך דער פאגאניזם איז געווען טאלעראנט, צו די וואס האבן געדינט צו אנדערע געטער. אבער דאס איז אין גרונט געווען ניט קיין סבלנות, טאלעראנץ. די געצנדיגער, פאגאניסטן, האבן געדינט צו א סך געטער, האט זיי ניט געארט אויב איינער האט געדינט צו זיין אייגענעם גאט. זאל צוקומען נאך א גאט אין דעם פאנטעזאן פון די געטער. עס איז ניט געווען קיין דערקענונג פון א קעגנערס רעכט צו זיין אנדערש. עס האט זיך ניט פאררעכנט פאר קעגנערשאפט אדער אנדערש־קייט. טאלעראנץ איז א מאדערנע אינאוואציע אויפן עטישן געביט. עס איז א סך א העכערע דערגרייכונג ווי פון די נבואות ווען אלע מענטשן וועלן דער־קענען אין אמת און וועלן לעבן אין פרידן. דער אויפפאס פון טאלעראנץ איז, אז פארשיידנארטיקייט דארף ניט און טאר ניט זיין קיין שטער פון פריד־לעכער צונויפלעבונג. ווי א סימן פון טאלעראנץ פון די נביאים טייטש מען אויס דעם פסוק פון מיכה: "כי כל העמים ילכו איש בשם אלקיו, ואנחנו נלך בשם ה' אלקינו לעולם ועד" — ווארעם אלע פעלקער מעגן גיין אין־לעכער אין נאמען פון זיין גאט, אבער מיר וועלן גיין אין נאמען פון ה' אונדזער גאט, אויף אייביק און שטענדיק (מיכה ד, ה). אט דער פסוק ווערט אויסגעטייטשט: "ס'איז דאך קלאר, אז וויבאלד אלע פעלקער וועלן לעבן אין פרידן און טאן גערעכטיקייט, ארט ניט גאט, אויב זיי וועלן אים דינען יעדער אויף זיין אופן". דאס איז א מאדערנער אויסטייטש, ניט לויטן אמתן פשט פון טעקסט (זע רש"י). טאלעראנץ איז א מאדערנער באגריף און אויפטו. נאך א גרויסער פארשריט, פאדערונג, אין עטישן זין, איז איצט דער וואוילשטאנד־שטאט, "וועלפער סטייט", וואס איז איינגעפירט געווארן אין אלע ציוויליזירטע לענדער. די מאדערנער שטאט פארזארגט דעם מענטשן

אויף דער עלטער, אָדער ווען ער איז קראַנק. מילא די פאַרזאָרגונג אויף דער עלטער, קאָן מען זאָגן, איז ניט מער ווי אַ פאַרם פון פאַרזיכערונג, וואָס דער מענטש וואָס אַרבעט, צאָלט זיין טייל. אָבער דער שטאַט באַזאָרגט איצט די נויטבאַדערפטיקע, די הילפלאָזע, דעם יתום, די אַלמנה. דאָס ניט־לעגיטימע קינד און די מוטער זיינע. עס איז ניט קיין פאַרם פון „טשאַריטי“, ווי עס איז געווען ביז איצט. טשאַריטי נעמט זיך פון דעם לאַטיינישן וואָרט „קאַ־ריסטאַ“, וואָס מיינט רחמנות. דער וואוילשטאַנד פון דעם מאַדערנעם שטאַט איז אַ קאָנקרעטיזירונג פון דעם ייִדיש־העברעאישן וואָרט „צדקה“, וואָס מיינט גערעכטיקייט. דעם אַרעמאַן קומט זיין אויסהאַלטעניש. דער שטאַט גיט ניט קיין קצבה, ווייל ער האָט רחמנות אויף דעם הילפלאָזן. מען לאָזט ניט פאַלן דעם אַרעמאַן, דעם הילפלאָזן, ווייל עס קומט אים. עס איז דאָס געזעץ פון לאַנד. ייִדישקייט איז איז געגרונטפּעסטיקט אויף הלכה. די מידות טובות פון די יידן זיינען אַ פּועל־יוצא פון לעבן טויזנטער יאָרן אונטער דעם געזעץ פון אַ גאָט אַ בעל־רחמים. רחמנות און גוט־אַרצייקייט זיינען סוביעקטיווע געפילן, וואָס קאָנען זיין אָפט אַכזריותדיק. אָבער ווען אַ געזעץ ווערט איינ־געשטעלט לויט דער הויכער עטישער ניוואַ פון אַ דור, ווערט דאָס געזעץ ניט אַנגעווענדט לויט דעם קאַפּריז און מאַמענטאַלער שטימונג פון דעם מענטשן.

אַננעמען די טעאָריעס און באַגריפן פון עטיק און זיי מאַכן, אָדער בעסער, זיי זאָלן ווערן אַ טייל פון אונדזער טאַג־טעגלעך לעבן, איז זייער און זייער אַ פאַמעלעכער פּראָצעס. יעדער מענטש דאַרף זיין אַליין דער אַנטדעקער, אויס־טראַכטער, און דער מעכאַניקער, וואָס זאָל עס קאָנען אַנווענדן אויף זיך. עס מוז נעמען יאָרן און יאָרן, אָפט טאַקע הונדערטער יאָרן, ביז אַן עטישער באַגריף ווערט די נאָרמע פון דער צייט, אַזוי אַז עס זאָל זיין אַן אַליין־פאַר־שטענדלעכע זאַך; ווען דאָס געבאַט, דאָס געזעץ זאָל ניט זיין בלוז אַ געבאַט און באַגריף פון אַ געזעצגעבער, נאָר טאַקע אַ ראַציאָנאַלער און עמאַציאָנעלער טייל פון דעם אונטערבאַוואוסטזיין פון דעם מענטשן. ווען דער נביא שיל־דערט די גליקלעכע צוקונפט אין דעם סוף פון די טעג, ווען אַ וואַלף וועט הויזן מיט אַ שפּס, אַ לעמפּערט וועט הויערן מיט אַ ציגעלע. . . קיינער וועט ניט טאָן קיין ביזו און וועלן ניט פאַרדאַרבן אויף מיין גאַנצן הייליקן באַרג — און ער, דער נביא, גיט אָן אַ סיבה פאַרוואָס עס וועט זיין אַזוי: „ווייל די ערד וועט זיין פול מיט דערקענונג פון גאָט, ווי די וואַסערן באַדעקן דעם (גרונט פון) ים“ (ישעיהו יא, ט). עס מיינט דער עטישער באַוואוסטזיין וועט ווערן אַן אינטעגראַלער טייל פון דעם מענטשן. יעדער מענטש און אַפילו

יעדע. חיה וועט קאנען זיין עטיש, ווייל גערעכטיקייט, מאַראַלישקייט און עטישקייט וועלן זיין אַ טייל פון אונטערבאַוואוסטזיין. דערפאַר טאַקע זאָגן אונדזערע חכמים: «מצוות בטילות לעתיד לבוא» (נידה סא, ב) — טייטשט דער תוספות, אַז אין דעם סוף פון די טעג, ווען די וועלט וועט ווערן פערפעקט, וועלן אַלע מצוות בטל ווערן. גוטסקייט, גערעכטיקייט וועט ווערן די נאַרמע פון דער וועלט. עס וועלן דאָך ניט זיין קיין עבירות, וועלן מצוות זיין אַ נאַטירלעכע זאַך און וועלן זיך ניט רעכענען ווי עפעס אַן אויסנאַם.

דאָס קלעטערן פון דעם מענטשן צו דער הויכקייט פון עטישן באַרג איז אַ פאַמעלעכער און אַ פייגלעכער; אַבער ווען מיר קוקן מיט קלאַרע אויגן אויף דעם עבר, אויף דער פאַרגאַנגענהייט פון דער מענטשלעכער געשיכטע, דאַרף מען ניט פאַרלירן די האַפענונג פאַר אַ ליכטיקער און גליקלעכער צוקונפט פאַר דער מענטשהייט.

פאלשע באשולדיקונגען

ת ל מ י ד :

ילמדנו רבנו: איר האלט אין איין באטאָנען, אז יידן זיינען אַן אויס־
דערוויילט פּאַלק. איר נעמט אַן ווערטערלעך די פּסוקים וואָס באַטאָנען דעם
דאָזיקן געדאַנק: „איר וועט זיין מיין באַזונדער אײגנס פון צווישן אַלע פעל־
קער, ווייל צו מיר געהערט די גאַנצע ערד; און איר וועט ביי מיר זיין אַ
קיניגרייך פון כּהנים און אַ הייליק פּאַלק“ (שמות יט, ה־ו). איר ווייזט אָן, אז
עס איז אַ גרונט־געדאַנק אין יידישן וועלט־באַנעם, ווייל עס ווערט איבערגע־
חזרט אין דער תּורה, ביי נביאים און ווערט באַטאָנט אין די כתובים: „און
גאַט האָט דיך היינט אויסדערוויילט אים צו זיין אַן אײגן פּאַלק“ (דברים כו,
יח). נאָך שאַרפּער און קלערער אין אַ פּריערדיקער פּרשה (יד, ב): „ווייל דו
ביסט אַ הייליק פּאַלק ביי גאַט דיין גאַט. דיך האָט גאַט אויסדערוויילט אים
צו זיין פּאַר אַן אײגן פּאַלק פון אַלע פעלקער אויפן געזיכט פון דער ערד.“
עס וואָלט געווען צופיל אויסצורעכענען אַלע פּסוקים פון די נביאים, וואָס
באַטאָנען יידישע אויסדערוויילטקייט און אַנדערשקייט. דער שטאַרקסטער פּסוק
איז אפשר אין ירמיהו: „הייליק ביי גאַט איז ישראל, דאָס ערשטע פון זיין
תּבואה (אַזוי ווי תּרומה, וואָס איז הייליק) און אַלע וואָס עסן אים זיינען
שולדיק און אַן אומגליק וועט קומען אויף זיי, זאָגט גאַט“ (ב, ג). אויך אין
כתובים ווערט באַטאָנט דער געדאַנק: „גאַט האָט אויסדערוויילט פּאַר זיך
יעקב, ישראל פּאַר זיין באַזונדערס אײגנס“ (תהילים קלה, ד). דערצו דאַרף
מען צוגעבן, אַז דער תּנ״ך ווערט פאַררעכנט פּאַר דעם מקור פון עטיק און
מאַראַל. דערלויבט מיר זיין סקעפטיש וועגן ביידע הנחות, ווען מען לערנט
דעם תּנ״ך אויפּמערקזאַם קאָן מען זען באַשיינפּערלעך, אַז יידן זיינען ווייט
פון געווען אַן „אתה־בחרתנו“־פּאַלק און דער ספּר־הספרים איז אַ מהלך־רב
פון זיין אַן עטיש־מאַראַליש ספּר.

ווען די יידן זיינען אַרויס פון מצרים און משה האָט זיי געבראַכט אין
מדבר און זיי געגעבן אַ תּורה, האָבן זיי זיך אויפּגעפירט ניט נאָר ווי ניט קיין
הייליק פּאַלק, נאָר אַפילו ניט ווי קיין געוויינטלעכע לייטישע מענטשן. ביי דער
קלענסטער שוועריקייט האָבן זיי געמורמלט קעגן משהן און געהאַט תּרעומות

צו גאט און חרטה געהאט, וואס זיי האבן מסכים געווען אויסגעלייזט צו ווערן. זיי האבן ווידער און ווידער ווידערגעשפעניקט קעגן גאט; זיי זיינען עטלעכע מאל געווען גרייט זיך אומצוקערן קיין מצרים, צו זייער קנעכטשאפט. משה האט געמוזט א פאר מאל אונטערדריקן אויפשטאנדן מיט בלוט-פארגיסונג: אין דער צייט פון עגל (שמות לב, כו"ט) און אין עטלעכע ערטער ווערט דערציילט פארשטעלט וועגן אונטערגעדריקטע אומרוען (במדבר יא, א"ב) און אין דעם אינצידענט פון קורח (במדבר טו, כג-לה).

ווען די יידן זיינען אריינגעדורנגען אין כנען, צו פארנעמען דאס לאַנד, האבן זיי זיך אויפגעפירט מיט דער זעלביקער אכזריות ווי אלע אנדערע אריינדרינגער, וואס קומען צו פארנעמען אַ לאַנד פאר זיך. דערלויבט מיר צו ציטירן איין פסוק: „און ער האט געזאגט צו די הויפטן פון די מלחמה-לייט וואס זיינען מיט אים געגאנגען: 'דערנעענט זיך און שטעלט אַוועק אייערע פיס אויף די העלדזער פון די דאזיקע מלכים'. האבן זיי זיך דערנעענט און האבן אַרויפגעטאן זייערע פיס אויף זייערע העלדזער" (יהושע יוד, כד). דאס איז אַן אומבאַרעכטיקטע אכזריות — דערנידעריקן אַ שונא פשוט צוליב שפיל.

עס ווערט ווייטער דערציילט אין שופטים, אַז ווי נאָר די יידן האבן זיך באַזעצט אין כנען האבן זיי פאַרגעסן אַן גאט און זיינע געבאָטן. זיי האבן אַנגעהויבן דינען די לאַקאַלע געטער און איגנאָרירט די עטיק און מאָראַל פון דער תורה, וואס איז זיי געגעבן געוואָרן. זיי זיינען דעגענערירט געוואָרן און פאַרלוירן זייער פאַלקישן כוח. די שכנישע פעלקער האבן זייער גרינג געקאָנט זיי אונטערדריקן. גאט האט זיי געשיקט שופט נאָך שופט זיי צו העלפן. כל-זמן דער שופט האט געלעבט האבן זיי געדינט צו גאט וואס האט זיי אויס-דערוויילט. ווי נאָר דער שופט איז געשטאַרבן האבן זיי זיך צוריקגעקערט צו געצנדיגעריי. איז דאס אַן אתה-בחרתנו-פאַלק?

שפעטער, אין דער צייט פון די נביאים, ווערן מיר ערשט געוואוירן ווי פאַרדאַרבן יידן זיינען געווען. אַט זיינען געציילטע פסוקים פון ירמיהו: „גייט דורך די גאַסן פון ירושלים און זוכט און ווערט געוואוירן אויב איר וועט געפינען אַ מענטש, וואס טוט גערעכטיקייט, וואס זוכט דעם אמת. אויב יא, וועל איך פאַרגעבן דער שטאַט... איך האב געמיינט דאס זיינען די אומ-וויסיקע, די אַרעמע, זיי זיינען נאַריש און ווייסן ניט די דרכים פון גאט. זיינע געזעצן. איך וועל גיין צו די גרויסע, און איך וועל ריידן מיט זיי, זיי זיינען דאָך באַקאַנט מיט דעם וועג פון גאט און זיינע געזעצן. אָבער אויך זיי האבן צעבראַכן דעם יאָך, צעריסן די בינדשטריק" (ירמיהו ה, א, ד"ה).

פאראפראזירט). פאראן נאך ערגערע באשולדיקונגען קעגן די יידן פון נביאים פון יעדן דור.

דער תנ"ך און עטיש-מאראלישער ספר? ליענט, אדער לערנט, פארזיכטיק שופטים, שמואל א', שמואל ב' און די ספרי מלכים. דאס זיינען ספרים פול מיט פארברעכנס קעגן מענטשן און גאט. די מעשה פון פילגש בגבעה ווערט דערציילט מיט אלע דעטאלן. א ברוטאלע, רצחהדיקע מעשה פון א פאר-גוואלדיקטער פרוי, וואס דער אייגענער מאן האט ארויסגעשטויסן צו די פאר-גוואלדיקער. אין די ספרים פון שמואל ווערט דערציילט וועגן די זין פון כהן-גדול עלי, אז זיי זיינען געווען „בני בליעל“ — נידערטרעכטיקע יונגען. זיי האבן ניט נאר ניט אפגעהיט די דינים פון די קרבנות, נאר אויך זיך אויפגעפירט זייער מיאוס מיט די פרויען, וואס זיינען געקומען אין משכן פון שילה צו דינען גאט. שמואלס זין זיינען געווען פארדארבענע ריכטער. „זיי האבן גענומען שוחד און פארנייגט דעם משפט“ — עס מיינט געגעבן גערעכט דעם אומגערעכטן און באשולדיקן דעם גערעכטן.

דער ערשטער מלך פון ישראל, וואס איז געווען „פון זיין אקסל העכער פון גאנצן פאלק“, איז א מעלאנכאליקער און אומפארנאטווארטלעכער מענטש. דאס איז באמת גערעדט מיט חסד וועגן אים. אט האט ער רחמנות אויפן שונא אפילו, און דאך איז ביי אים רעכט צו פארטיליקן א גאנצע שטאט מיט מענטשן, ווען ער איז זיי חושד אין פאראט. און דער פסוק דערציילט קורץ: „און נוב, די שטאט פון די כהנים, האט ער דערשלאגן מיטן שארף פון שווערד, פון א מאן ביז א פרוי, פון א קינד ביז א זויגקינד, און אן אקס און אן אייזל און א שעפס, מיטן שארף פון שווערד“ (שמואל-א כב, יט).

דער צווייטער יידישער מלך, דער גרויסער באזיגער פון אלע יידישע שונאים, „דער זיסער זינגער פון ישראל“, דער מחבר פון תהילים לויט דער טראדיציע, זינדיקט מיט אן אשת-איש. און ווען ער דערזעט, אז מען וועט זיך דערוויסן פון דער נבלה, הרגעט ער איר מאן און זי בלייבט זיינע און געבערט אים א יורש-עצר.

די זין זיינען ניט בעסער פון טאטן. איין זון איז מאנס זיין שטיפשוועס-טער. דער שטיפברודער דעהרגעט אים און אנטלויפט. סוף-כל-סוף בעט זיך איבער דער טאטע מיט זיין זון. נאך אלעמען איז ער דאך ניט בעסער פאר אים. דער זון קומט אהיים און ביי דער ערשטער געלעגנהייט רעוואלטירט ער קעגן דעם טאטן, שלאפט מיט דעם טאטנס ווייבער בפני קהל ועדה און איז גרייט אומצוברענגען דעם אייגענעם טאטן. די חז"ל וואונדערן זיך און פרעגן: „איז עס מעגלעך, אז א זון זאל רעוואלטירן קעגן טאטן און וועלן

אים אומברענגען? זיי האָבן ניט קיין דערקלערונג און זיי ענטפערן: „איר זעט דאָך, עס איז אַזוי געשען“ (ברכות י, א).

אין די ספרי-מלכים ווערט איבערגעזעצט ווידער און ווידער, אויף יעדן מלך און יעדן דור: „און זיי האָבן געטאָן, וואָס איז געווען שלעכט אין די אויגן פון גאָט“. די אַכזריותן פון יעדן קעניג און פון יעדן אויפשטאַנד איז ניט צו באַשרייבן. אין יעדער רעוואָלוציע האָט דער נייער קעניג אויסגעראַט אַלע מיטגלידער פון דער אַלטער דינאַסטיע. בירגער-קריג נאָך בירגער-קריג, בלוט-פאַרגיסונג, זינדיקייט און סאַציאַלע פאַרברעכנס — מעג מען אַזאַ פּאָלק אַנרופן אַן „אתה-בחרתנו“ פּאָלק?

די היסטאָרישע ספרים פון תנ"ך מיט די גרויזאַמע, בלוטיקע געשיכט-לעכע סיפורים, זיינען ניט קיין עטישע ספרים. אַ פּאָלק, וואָס האָט אַזוי שווער געזינדיקט, לויט די עדות פון די נביאים, איז ניט קיין אויסדערוויילט פּאָלק, אַזאַ פּאָלק איז זייער ווייט פון זיין אַ הייליק פּאָלק און אַ „קיניגרייך פון כהנים“.

ר ב י :

דו ביסט ניט דער ערשטער און ניט דער איינציקער, וואָס האָט און געהאַט די דאָזיקע פּאַלשע באַשולדיקונגען קעגן תנ"ך און יידישן פּאָלק. שוין הונדער-טער און הונדערטער יאָרן, וואָס „דער אַלטער טעסטאַמענט“ ווערט פאַרגע-שטעלט ווי דער סימבאָל פון האַרטן מידת הדין און די יידן ווי אַ פּאָלק, וואָס איז געווען אַזוי פאַרדאַרבן, אַז גאָט האָט זיי סוף-כל-סוף פאַרמיאוסט פון צו זיין זיינע קינדער.

קודם-כל וויל איך דיר מאַכן אַ קורצע באַמערקונג, וואָס דו ווייזט אַן אויף דער אומבאַרעכטיקטער רשעות פון פסוק אין יהושע, וואָס ער האָט געהייסן זיינע הויפטן פון חיילות אַוועקשטעלן זייערע פיס אויף די העלדזער פון די באַזיגטע מלכים. איך קאָן דיר אַנווייזן אויף נאָך אַן ערגערן אינצידענט, וואָס ווערט דערציילט אין ספר שופטים: „און אדני בזק איז אַנטלאָפן, האָט מען אים נאָכגעיאָגט און אים געכאַפט, און מען האָט אים אָפּגעהאַקט די דוימען (גראַבע פינגער) פון זיינע הענט און זיינע פיס“ (שופטים א, ו). אַן קיין אַפּאַלאַגעטישקייט דאַרף מען זאָגן, אַז לויט אונדזרע עטישע באַגריפן זיינען עס באַרבאַרישע אַקטן. אָבער אָפּהאַקן די דוימען פון די הענט און פיס פון אַ באַזיגטן הויפט פון חייל, האָט געמיינט אים מאַכן אומפּעאיק צו אַנטייל נעמען אין מלחמה, און ניט אים דערנידעריקן. אינטערעסאַנט איז ווי אדני בזק איז מצדיק דעם דין אויף זיך: „האָט אדני בזק געזאָגט: 'זיבעציק

מלכים, וואָס איך האָב ביי זיי אָפּגעהאַקט די גראַבע פינגער פון זייערע הענט און זייערע פיס, האָבן געקליבן אונטער מיין טיש (ווי הינט די שיריים פון מיין עסן); אזוי ווי איך האָב געטאָן, אזוי האָט מיר גאָט באַצאָלט". דאָך איז געווען אַ חילוק צווישן יהושעס האַנדלונג און אדני בוק. יהושע האָט אים ניט גענומען צו זיך און אים נאָך מער באַליידיקן, ווי אדני בוק האָט געטאָן מיט די באַזיגטע מלכים. ער האָט אים איבערגעלאָזן מיט דער באַזיגטער אַרמיי. שטייט געשריבן ווייטער אין פסוק: "און זיי האָבן אים געבראַכט קיין ירושלים און ער איז דאָרט געשטאַרבן". אָבער אויב דו ווילסט, איז עס טייל-ווייז אַפּאָלאָגעטיק. איצט צום עצם ענין.

צו פאַרענטפערן יעדן אינווענד און קשיה פון תנ"ך, וואָלט מען געדאַרפט אַנשרייבן עטלעכע בענד, אַ צוגאַב צו די פילצאָליקע ספרים, וואָס זיינען גע-שריבן געוואָרן וועגן דעם ענין. אָבער איך וועל דיר אַנצייכענען, געבן צוויי כללים וועגן תנ"ך. די דאָזיקע כללים וועלן זיין דער וועגווייזער, וואָס וועט העלפן פאַרענטפערן די קשיות, און אויפדעקן דעם איבערלעכע זין פון ספר-הספרים. איך וועל דיר אויך אַנווייזן ווי צו אַנווענדן די כללים אויף עטלעכע האַרבע קשיות.

די צוויי כללים זיינען: ראשית, דער תנ"ך האָט אַן עטישן צוגאַנג צו געשיכטע. שנית, דער תנ"ך איז אַ רעאָליסטיש בוך.

דער ערשטער כלל: דער תנ"ך האָט אַן עטישן צוגאַנג צו געשיכטע. קיין אַנטיקאָריש פּאָלק און קיין מאַדערנע אומה האָבן ניט געשריבן געשיכטע מיט אַן עטישן צוגאַנג, ווי דער תנ"ך האָט עס געטאָן. דער תנ"ך איגנאָרירט אַפילו די נאַציאָנאַלע אינטערעסן, ווען זיי זיינען אין קאָנפליקט, אָדער אין סתירה, צו די רעליגיעזע און עטישע נאַרמעס. צוויי ביישפילן: די אַפשאַצונג פון אַחאַבס ממשלה, און די שטראַף, וואָס וועט קומען אויף דער אומה, וואָס זי האָט געקאָנט דערלאָזן צו דער רשעות פון מלך מנשה.

אַחאַב איז געווען איינער פון די גרעסטע און קליגסטע מלכים, וואָס האָבן געקיניגט אין שומרון, זיין חתונה האָבן מיט איזבל, די טאָכטער פון אַתבעל, דעם קעניג פון צור, איז געווען זייער אַ קלוגער, עקאָנאָמישער און פּאָליטישער אויפטו. צור איז געווען מי-יודע עקאָנאָמיש מער אַנטוויקלט פון ישראל סיי אינדוסטריעל און סיי אין האַנדל. דעם בונד וואָס אַחאַב האָט געשלאָסן מיט צור און צידון און יהודה האָט פאַרזיכערט דעם דרויסנדיקן פרידן. די מאַטע-ריאַליסטישע אַנטוויקלטע ציוויליזאַציע פון צור האָט באַווירקט צום גוטן די מאַטעריעלע לאַגע פון שומרון. פאַר ישראל איז געווען אַ ברכה דער בונד מיט צור. אַחאַב איז געווען אַ גרויסער בעל-מלחמה. אָבער ער איז געווען אַ

מענטש פון שלום. נאך דעם ווי ער האָט באַזיגט אַרם, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז מען מוז שלום מאַכן מיט דעם שכן, דעם שטענדיקן שונא, ווייל אַ גרעסערע סכנה לאַקערט אויף ביידן — דער אויפקום פון אַשור.

ער האָט פאַרשענערט שומרון מיט פּראַכטפולע בנינים און באַפעסטיקט די שטאָט, אַז זי האָט געקאָנט אויסהאַלטן דריי יאָר באַלאַגערונג פון דער מעכטיקער אַשורישער אַרמיי. ער אַליין איז ניט געווען קיין נאַכפּאָלגער פון בעל. ער האָט אַ נאַמען געגעבן זיינע זין מיט עכט יידישע נעמען: אחזיהו, יורם און די טאַכטער האָט ער אָנגערופן עתליה — אַלע מיטן סופיקס י־ה — גאַט. ער איז געווען מוטיק אויפן שלאַכטפעלד. ווען ער איז טויטלעך פאַר-וואַנדעט געוואָרן איז ער געבליבן שטיין אַ גאַנצן טאָג אין רייטוואָגן, כדי ניט אַנטמוטיקן די זעלנער, ער איז אָפּגעגאַנגען מיט בלוט און איז געשטאַרבן פון די וואַונדן (זע מועד קטן כח, ב). ער איז אַפילו ניט געווען קיין קעגנער פון די נביאים. פאַרן גיין אין מלחמה האָט ער זיך מיישב געווען מיט זיי (זע מלכים א, כב).

אַבער ביי די נביאים איז ניט געווען וויכטיק זיינע פּאָליטישע אויפ-טוואַנגען, אויך ניט זיינע עקאָנאָמישע פאַרבעסערונגען פון דעם מצב פון לאַנד. ער האָט זיי אויך ניט באַווירקט מיט זיין העלדישקייט, ווייל ער האָט נאַכגעגעבן זיין איזבלן. איר איינפירן עפנטלעך דעם דינסט צום בעל פון צידון, איז געווען אַ סכנה פאַר דעם דינסט צו גאַט, ווייל עס האָט זיך געקאָנט אַנטוויקלען אַ סינקרעטישע אמונה, אַ פאַרליקענונג ניט נאָר פון יידישן מאָנאָטעאיזם, נאָר אויך אַן אַפּנייג פון יידישער עטיק, פון יושר און צדק. דער יידישער קעניג איז געוואָרן אַ דעספּאָט, צוליב זיין ווייב. אַפילו דאָס וואָס ער האָט געקאָנט קריגן ווי זיינס יורידיש, על-פי דין, האָט ער עס צוגענומען מיט געוואָלד פון נבואתן (זע זוהר חלק א, קצב, ב). דערפאַר האָבן די נביאים אים באַקעמפט און סוף-כל-סוף אומגעבראַכט די דינאַסטיע פון עמרי-אַחאַב.

די נביאים אין דער צייט פון אַחאַב האָבן ניט נביאות געזאָגט, אַז די מדינה וועט אומקומען צוליב די זינד פון דעם קעניג. אַחאַבס רשעות איז ניט געווען אַזוי גרויס. אַבער מנשהס ריטוואַלע און עטישע פאַרברעכנס זיינען געווען אַזוי גרויס, אַז די נביאים האָבן געזען, אַז נאָר אומקום פון דער מדינה קאָן אַפּווישן די פאַרברעכנס פון דעם קעניג און וואָס דאָס פּאָלק האָט זיך געלאָזט פאַרפירן פון אים.

„און גאָט האָט גערעדט דורך זיינע קנעכט די נביאים אַזוי צו זאָגן : ווייל מנשה דער מלך פון יהודה האָט געטאָן די דאָזיקע אומווירדיקייטן,

ערנער ווי אלץ וואָס די אמורים פאַר אים האָבן געטאָן, און ער האָט אויך געמאַכט זינדיקן יהודה מיט זיינע אָפּגעטער. און אויך אומשולדיק בלומ האָט מנשה פאַרגאַסן אזוי פיל ביו ער האָט אָנגעפילט ירושלים פון עס צו עס'. דערפאַר האָט אזוי געזאָגט גאָט, דער גאָט פון ישראל: 'זע, איך וועל ברענגען אַזאַ אומגליק אויף ירושלים און יהודה אז איטלעכער וואָס וועט עס הערן וועלן קלינגען זיינע ביידע אויערן. איך וועל מעסטן ירושלים מיט דער מעסטשנור פון שומרון, און זי וועגן מיט דער וואָג וואָס איך האָב געוואויגן אַחאַבס הויז. איך וועל אויסווישן ירושלים ווי מען ווישט אויס אַ געפעס, אויסגעווישט און איבערגעקערט מיטן פנים אַראָפּ. איך וועל אוועקוואַרפן דעם איבערבלייב פון מיין אַרב. איך וועל זיי איבערגעבן אין דער האַנט פון זייערע פיינט; זיי וועלן זיין צו שאַנד און צו רויב פאַר אלע זייערע שונאים'" (מלכים"ב, כא, י"ד, אַרײַנגעשטעלט נאָך פסוק יא א האַלבן פסוק מו).

ביי קיין פאַלק איז ניט געווען קיין רעליגיעזער פירער, שטראַפער אָדער מאַנער פון גערעכטיקייט. וואָס האָט אַוועקגעשטעלט די תביעות פון אַ גאָט פון אַבסאָלוטער גערעכטיקייט איבער די אינטערעסן פון מדינה, אָדער זעלבסטשטענדיקער עקזיסטענץ פון פאַלק. נאָר די נביאים, וואָס האָבן געהאַט אַן עטישן צוגאַנג צו געשיכטע, האָבן געקאָנט האָבן אַזאַ שטעלונג.

דער גאַנצער תנ"כישער צוגאַנג צו געשיכטע איז אין דעם דאָזיקן גייסט. שנית, דער תנ"ך איז אַ רעאַליסטיש ספר. ער שילדערט מענטשן ווי זיי זיינען און דאָס לעבן ווי עס איז. אָבער שטענדיק איז דאָ די באַטאָנונג, אַז עס דאַרף אזוי ניט זיין; נאָך מער, דער מענטש איז עס ביכולת צו ענדערן און דאַרף עס ענדערן. די עוולות טאַרן ניט פאַרשוויגן ווערן, מען טאַר ניט אַנ-נעמען די וועלט ווי זי איז.

דער פסוק זאָגט: «כי יצר לב האדם רע מנעוריו» (בראשית ח, כא) — די נייגונג פון דעם מענטשנס האַרץ איז צום שלעכטן פון זיין יוגנט אָן. אָבער דער מענטש מוז זיך אַנשטרענגען צו בייקומען די דאָזיקע נייגונג, ווייל ער איז דאָך געשאַפן געוואָרן אין געשטאַלט פון גאָט. שיינ באַמערקט דעם בעל-הטורים צום פסוק פון בראשית: «כי יצר לב האדם רע מנעוריו — שמנעוריו צריך אדם להלחם עס יצר הרע, ואם יגבר עליו ונצחו (אַז) שאַנן» — פון דער יוגנט אָן דאַרף דער מענטש מלחמה האַלטן מיט זיין יצר-הרע, ווען ער וועט אים בייקומען וועט ער ווערן רואיק.

מלחמות, הריגות, שונאה, קנאה, גלוסט צו הערשן, דער גרויסער געש-לעכט-דראַנג — דאָס זיינען אַלץ רעאַליטעטן פון לעבן. דער תנ"ך פאַרלייקנט עס ניט און פאַרטושט עס ניט. אָבער דער תנ"ך זאָגט זיך אָפּ עס אַנצונעמען.

סיי דער תנ"ך און סיי דער תלמוד זיינען וויסעוודיק, אָ דאָס יידישע פּאָלק, װאָס איז גאָטס באַזונדער אייגנס פון צווישן אַלע פעלקער, באַשטייט ביט פון מלאכים. כדי צו ווערן דאָס אמתע אתה-בהרתנו-פאָלק האָט מען עס געדאַרפט דערציען און דיסציפלינירן פאַר לאַנגע און לאַנגע יאָרן. דערפאַר איז דאָ ניט נאָר אַ תורה, נאָר אויך נביאים און כתובים. ״רב אדא, דער זון פון חנינה, האָט געזאָגט: ווען יידן וואָלטן נישט געווען גענייגט, נוטה געווען, צו זינדיקן וואָלט זיי גאָט געגעבן נאָר די פינף חומשים און דעם ספר יהושע״ (נדרים כב, ב). די פינף חומשים זיינען דאָך די תורה און דער ספר יהושע איז דער ספר פון צעטיילן דאָס לאַנד צו די שבטים; באַטאַנען אָ דאָס צוגעזאָגט לאַנד איז דער אָרט, די געאַגראַפישע ספערע, וואו צו קאָנקרעט טיזירן גאָטס געבאַטן. די ספרי־נביאים וואָלטן ניט געווען נויטיק, ווייל זיי זיינען דאָך פול מיט שטראַף־רייד און תרעומות.

לאַמיר נעמען דיין ערשטע טענה — דיין אומצופרידנקייט מיטן דור־המדבר. דו באַשולדיקסט זיי, אָ ״ביט נאָר האָבן זיי זיך ניט אויפגעפירט ווי אַ הייליק פּאָלק, נאָר אַפילו ניט ווי קיין לייטישע מענטשן״. ווייטער זאָגסטו: ״ביי דער קלענסטער שוועריקייט האָבן זיי געמורמלט קעגן משהן און געהאַט תרעומות צו גאָט און חרטה געהאַט, וואָס זיי האָבן מסכים געווען צו אויס־געלייזט ווערן״.

מען דאַרף פאַרשטיין, אָו יציאת מצרים, דאָס באַפרייען זיך פון קנעכט־שאַפט ביי די שבטים אין מצרים, איז ניט געווען גלאַט אַ רעוואָלט, אָן אויפ־שטאַנד פון קנעכט, וואָס האָבן זיך באַפרייט, כדי זיי זאָלן קאָנען פירן אַ לעבן ווי זייערע האַרן, וואָס האָבן זיי פאַרקנעכט. עס איז געווען אַ באַפרייאונג פאַר אַ ציל און תכלית — צו קומען צום באַרג סיני און מקבל זיין די תורה, און צו מאַכן אַ צאָם, אַ פלויט אַרום דער וועלט, וואָס איז אַ מדבר — אַ גייסטיקע וויסעניש.

ניין, עס איז ניט קיין אַפּאָלאַגעטיק, ווייל עס איז לויט דעם אינערלעכן זין פון דער סאַגע פון יציאת מצרים. ווען גאָט באַווייזט זיך צו משהן און משה רבנו וואַקלט זיך אַנצונעמען די שליחות פון אויסלייזן די יידן, זאָגט צו אים גאָט: ״אַבער איך וועל זיין מיט דיר; און דאָס וועט דיר זיין פאַר אַ צייכן, אָו איך האָב דיך געשיקט. ווען דו וועסט אַרויסנעמען דאָס פּאָלק פון מצרים, וועט איר דינען גאָט אויף דעם דאָזיקן באַרג״ (שמות ג, יב). רש"י און דער אבן־עזרא רינגען אַריין אין דער טיפעניש פון דער פאַרשטענדעניש פון פסוק: ״איך האָב אַ גרויסע זאַך פאַר דיר, וועגן אַט דעם אַרויסציען, ווייל זיי וועלן מקבל זיין די תורה אויף דעם באַרג״ (רש"י). דער אבן־עזרא מאַכט עס

נאך קלארער: „דער טעם, תכלית, פון ארויסנעמען זיי פון מצרים, איז כדי זיי זאלן מיך דינען אויף דעם דאזיקן בארג“.

די מדרשים (שמות רבה כד, ב; מכילתא דרבי ישמעאל פרשה בשלח, פרשה ויסע משה, א) פארברייטערן דעם געדאנק. „ווען די יידן זיינען אריבער געגאנגען דעם ים-סוף און דער ים האט ארויסגעשפיט די טויטע קערפערס פון די מצרים, האבן די יידן געזאגט: 'זעט, די גאנצע ארמיי פון די עגיפטער איז טויט, לאמיר זיך אומקערן קיין מצרים, פארנעמען דאס לאנד און הערשן איבער דעם'. אבער משה האט געזאגט צו זיי: 'גאט האט איך ארויסגענומען פון מצרים כדי איך צו מאכן א פאלק, וואס איז איינציק צווישן אלע פעלקער פון דער וועלט, גאטס אייגן פאלק. איצט דארפט איר אויספאלגן דעם פאר-לאנג און תנאי צוליב וואס ער האט איך אויסגעלייזט — צו דינען גאט אויף דעם דאזיקן בארג. דער תכלית פון אייער גאולה איז מתן תורה. איצט איז די וועלט, אן דער תורה, א מדבר. ווען איר וועט מקבל זיין די תורה וועט די וועלט סוף-כל-סוף ווערן אן ארומגעצאמטער סאד'“.

די באפרייטע קנעכט האבן זיך ניט אומגעקערט קיין מצרים. „ויסע משה את ישראל מים-סוף“ — משה האט געמאכט ציען ישראל פון ים-סוף, מיט געוואלד, אדער מיט גוטע רייד. און די יידן זיינען באלד אריינגעגאנגען אין מדבר שור, און זיי זיינען געגאנגען דריי טעג אין מדבר און ניט געפונען קיין וואסער. די נאר-וואס באפרייטע קנעכט, וואס האבן בייגעקומען די מעכטיקע ארמיי פון דער גרעסטער אימפעריע פון יענער צייט, האבן דאך געדארפט לכל-הפחות עפעס געניסן פון זייער פרייהייט. אבער זיי ווערן גאר געמאטערט פון דארשט, ווייל דער דערלייזער פירט זיי צום בארג, צו מקבל זיין גאטס תורה. איז א וואונדער וואס די אקארשט נאר באפרייטע קנעכט האבן געמורמלט קעגן גאט און משה?

די פיזישע מאטערנישן און אפוקומענישן זיינען געווען זייער גרויסע אין מדבר. אבער א סך א גרעסערע מאטערניש און שווערערער יאך איז געווען דאס אויספאלגן פון „געזעץ“ — די תורה. די מאראלישע דיסציפלין פון אויס-פאלגן די געבאטן און ניט טאן וואס מען וויל — די עשהס און לא-תעשהס, איז געווען א גרעסערע אפוקומעניש און מאטערניש פאר די אקארשט באפרייטע קנעכט, ווי דאס אפטע פעלן פון וואסער, פלייש און ברויט. זייער טיף בא-מערקט די גמרא: „עס שטייט געשריבן: 'זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם' (במדבר יא, ה) — מיר געדענקען די פיש, וואס מיר האבן געגעסן אין מצרים אומזיסט. איז דאך א קשיה, וואס מיינט עס וואס זיי זאגן 'מיר האבן געגעסן די פיש אומזיסט'? פרעה האט אפגעזאגט צו געבן די יידישע קנעכט

שטרױ פאַר מאַכן די ציגל, וועט ער זיי געבן פיש אומזיסט? נאָר דער אמתער טייטש פון 'דגה' — פיש, מיינט געשלעכט, ווי עס שטייט געשריבן 'וידגו לרב' (בראשית מח, טז) — און זיי זאלן זיך פאַרמערן פיל (א סך). די יידן האָבן זיך באַקלאַנט, וואָס מען האָט זיי פאַרבאַטן עריות — אינצעסט, עס מיינט צו האָבן געשלעכטלעכן פאַרקער מיט בלוט־קרובים, אָדער מיט אַן אשת־איש, און בכלל וועגן יאָך פון מצוות" (יומא עה, א; ספרי בהעלותך, פז). די מענטשן פון דור־המדבר האָבן געמורמלט, געצאַרנט און געדראַט זיך אומצוקערן קיין מצרים. אָבער זיי האָבן אויסגעהאַלטן אַלע נסיונות. די גרויסע הבטחה צו די אבות האָט זיי געגעבן אַ ציל און אַ תכלית פאַר זייערע ליידן. יא, עס איז גוט וואָס דער דור־המדבר איז געווען „אַ האַרט־נעקיקער דור“; נאָר די וואָס האָבן געהאַט אַ האַרבן, האַרטן נאָכן האָבן געקאַנט אָננעמען דעם גרויסן יאָך פון דער תורה.

איצט נאָך צוויי פאַלן אין תנ"ך, וואָס אַלע באַשולדיקער שטעלן זיי אַרויס ווי די אוממאָראַלישסטע געשעענישן פאַרשריבן אין ספּר־הספּרים: די מעשה פילגש בגבעה — די געשעעניש מיט דער קעפסווייב אין גבעה, און דודס זינדיקן מיט בת־שבע.

די מעשה פילגש בגבעה איז איינע פון די דריי מעשיות וועגן דער פּראַבלעם פון אַ טאַטאַלער רשעותדיקער געזעלשאַפט, וואָס לויטן באַגריף פון די נביאים מוז אונטערגיין, צעשטערט ווערן. אין תנ"ך איז דאָ אויך נאָך אַ באַגריף פון אַ טאַטאַלער זינדיקער געזעלשאַפט וואָס מוז אומגעבראַכט ווערן — עיר הנידחת, אַ שטאַט וואָס אַלע אין איר ווערן פאַרפירט און הויבן אָן צו דינען געצן. אָבער אַזאַ זאָך קאָן נאָר געמאַלט זיין טעאָרעטיש. עס איז ניטאָ אין תנ"ך אַ מעשה ווי אַן עיר הנידחת איז אומגעקומען אָדער אומגעבראַכט געוואָרן. וועגן אַ שטאַט, אָדער אַ געזעלשאַפט, וואָס איז סאָציאַל געוואָרן פאַרדאַרבן, געפינען זיך דריי אַזעלכע פאַלן אין תנ"ך: דער דור המבול, סדום און עמורה, און די מעשה פילגש בגבעה. די ערשטע צוויי זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון גאָט. און דער שבט בנימין איז כמעט אינגאַנצן אומגעבראַכט געוואָרן פון די אַנדערע שבטים צוליב אַ גרויסער סאָציאַלער זינד.

די דעטאַלן פון דער געשעעניש פון דער פילגש בגבעה זיינען גרויליקע. אַ מאַן אַ לוי האָט געוואוינט אין באַרג־לאַנד פון אפרים און ער האָט אַ קעפס־ווייב פון בית־לחם יהודה. אַ ברוגו, אָדער קריגעריי איז אויסגעבראַכן צווישן ווייב און מאַן, איז זי אַוועקגעגאַנגען צום טאַטן. נאָך עטלעכע חדשים האָט דער מאַן אָנגעהויבן בענקען נאָך זיין ווייב, איז ער אַוועק זי ברענגען אַהיים. אויפן וועג איז ער געקומען צו דער שטאַט, אָדער דאָרף, גבעה און איינער,

אויך פון שבט אפרים, האָט אים פאַרבעטן צו נעכטיקן ביי אים. ווען דער גאַסטגעבער און זיינע אורחים זיינען געזעסן און געגעסן, האָבן די גידער־טרעכטיקע יונגען פון שטאָט גענומען קלאָפן אין טיר און געפאָדערט פון דעם מכניס־אורח, אַז ער זאָל אַרויסגעבן דעם אורח פאַר משכב־זכר. דער בעל־הבית בעט זיך ביי זיי, אַז זיי זאָלן ניט טאָן אַזאַ נבלה, ער באָט זיי אָן די טאַכטער און דעם אורחס קעפסווייב. אָבער די יונגען האָבן עס ניט געוואָלט הערן. דער אורח האָט דאָך אַנגענומען זיין קעפסווייב און זי אַרויסגעשטויסן פון הויז. די גידערטרעכטיקע יונגען האָבן זי געמאַטערט אַ גאַנצע נאַכט. באַגינען איז די פרוי צוגעגאַנגען צום הויז וואו איר מאַן איז געווען און איז אַנידערגעפאַלן און געלעגן ביז אין דער פרי. אין פרימאַרגן, ווען דער מאַן האָט געעפנט די טיר, האָט ער געפונען זיין פרוי טויט מיט די הענט אויפן שוועל.

דער מאַן פון דער פרוי, האָט זי אַרויפגעלייגט אויפן אייזל און איז אַוועק אַהיים. ווען ער איז געקומען אַהיים האָט ער גענומען אַ חלף און צעשניטן די פרוי אויף צוועלף שטיקער און האָט די שטיקער פאַנגאָדערגעשיקט איבערן גאַנצן לאַנד פון ישראל.

יא, אַ גרויליקע נאַקעט־רעאַליסטישע מעשה, וואָס שוידערט אויף מיט איר גרויזאַמקייט און פרימיטיווקייט: די מעשה מיט משכב־זכר, די אַכזריות פון מאַן, וואָס האָט אַרויסגעשטויסן די פרוי כדי זיך ראַטעווען, דאָס צעשניידן פון דער פרויס גוף אויף שטיקער און צעשיקן די שטיקער צו אַלע שבטים. קאָן נאָך זיין אַ בעסערע אָפּשפיגלונג פון דעם באַרבאַריזם פון די יידן אין יענער צייט?

דאָס איז דער רעאַליזם פון דעם תנ"ך. דער פסוק זאָגט צום סוף פון דער מעשה: „בימים ההם — אין יענער צייט איז קיין מלך ניט געווען אין ישראל, איטלעכער האָט געטאָן וואָס איז רעכט אין זיינע אויגן“. זאָגן אַ סך ביבל־פאַרשער, אַז די מעשה איז געשאַפן געוואָרן שפּעטער אין דער צייט פון די מלכים צו באַווייזן די וויכטיקייט פון דער מאַנאַרכיע. אָבער אַלע גיבן צו, אַז דער תוך פון דער דערציילונג איז באמת פון דער פריעסטער צייט פון יידישער געשיכטע.

איך גלויב, אַז מען האָט אויפגעהיט די דערציילונג און זי פאַרשריבן צוליב איר סוף, וואָס דאָס פאַלק האָט ביט פאַרשוויגן דעם פאַרברעכן: „און עס איז געווען איטלעכער וואָס האָט עס געזען האָט געזאָגט: אַזוינס איז ניט געשען און ניט געזען געוואָרן פון דעם טאָג, וואָס די קינדער פון ישראל זיינען

ארויס פון מצרים. לאַמיר עס באַטראַכטן און האַלטן זיך אָן עצה וואָס צו טאָן“ (שופטים יט, ל).

און יידן האָבן עס ניט פאַרשוויגן: „און די שבטים פון ישראל האָבן געשיקט מענטשן צום שבט בנימין אַזוי צו זאָגן: 'אָ שרעקלעכע בייו איז געשען צווישן אייך, און איצט גיט אַרויס די מענטשן, די נידערטרעכטיקע יונגען, וואָס אין גבעה. מיר וועלן זיי טויטן און אויסראַמען דאָס בייו פון ישראל'. אָבער די קינדער פון בנימין האָבן ניט געוואַלט זיך צוהערן צו זייערע ברידער, די קינדער פון ישראל“ (איביד כ, יב-יג). די יידן האָבן דערקלערט מלחמה דעם שבט בנימין און כמעט אומגעבראַכט דעם גאַנצן שבט.

דער סוף איז ניט געווען נויטיק צו באַווייזן די וויכטיקייט פון מלוכה. נאָך מער, אין דער מלחמה, וואָס דבורה האָט געהאַלטן מיט סיסרא, וואָס איז געווען פאַרן קיום פון פאַלק, האָבן ניט אַלע שבטים אַנטויל גענומען אין איר. אָבער דאָ ווערט דערציילט: „אַלע קינדער פון ישראל זיינען אַרויסגעגאַנגען, די גאַנצע עדה ווי איין מאַן, פון דן ביז באַר־שבע און לאַנד גלעד, האָט זיך פאַרזאַמלט צו גאָט קיין מצפה“ (איביד כ, א).

אַט די דאָזיקע דערציילונג, מיט אַלע אירע באַפּוּצונגען, איז אַ גוטער מוסטער פון דעם רעאַליזם פון תנ"ך און זיין עטישער צוגאַנג צו געשיכטע. אַוודאי קאָן אַזאַ נבלה ווי די פּילגש בגבעה טרעפן, אָבער עס טאָר ניט פאַרשוויגן ווערן. אַ געזעלשאַפט פון טאַטאַלער סאַציאַלער זינד האָט ניט קיין זכות הקיום, עס מוז אויסגעראַט ווערן. די מעשה פון פּילגש בגבעה איז געבראַכט געוואָרן נאָר צוליב איר דיאַקטישן סוף: „און אַלע מענער פון ישראל האָבן זיך איינגעזאַמלט אויף דער שטאַט (אויף גבעה) באַהעפט ווי איין מאַן. און די שבטים האָבן געשיקט מענטשן דורכן גאַנצן שבט בנימין אַזוי צו זאָגן: 'זעט, וואָס פאַר אַ רשעות עס איז ביי אייך געשען. און אַצינד גיט אַרויס די נידערטרעכטיקע יונגען, וואָס אין גבעה, מיר וועלן זיי טויטן און אויסראַמען די רשעות פון ישראל'. אָבער די קינדער פון בנימין האָבן זיך ניט צוגעהערט צום קול פון זייערע ברידער, די קינדער פון ישראל“. ווען דער שבט בנימין האָט זיך אָפּגעזאַגט אַרויסצוגעבן די שולדיקע, דעמאָלט האָבן ערף שבטים דערקלערט קריג דעם שבט בנימין און אים באַזיגט. דאָס איז דער יאָדער פון דער מעשה פּילגש בגבעה.

איצט בתכלית הקיצור וועגן דער געשעעניש פון דוד און בת־שבע. אין אַט דער דאָזיקער כראָניק שפּיגלט זיך אָפּ נאָך מער דער רעאַליזם פון תנ"ך און דער עטישער צוגאַנג צו געשיכטע פון די נביאים.

כדי צו פארשטיין די מעשה פון דוד און בת-שבע איז וויכטיק צו האָבן אין זינען די היסטאָרישע פערספעקטיוו. די מעשה, ווי זי ווערט באַשריבן, האָט פאַסירט מיט דריי טויזנט יאָר צוריק. דאָס איז געווען אין אַן עראַ, אַ תקופה, פון אַבסאָלוטע מאָנאַרכן, וואָס אַלץ אין דער מדינה האָט געהערט צום מלך. עס איז געווען אַ צייט פון רציחה און גוואַלד־מעשים, ווען דאָס לעבן פון יחיד האָט ניט געהאַט קיין שום ווערט. דער יחיד האָט זיך בכלל ניט אָנגעזען אין דעם קאָלעקטיוו — אין זיין שבט, אָדער קלאַן. די מלכים האָבן געקאָנט האַנדלען אַן קיין שום צאַמונג. אויפן קעניג איז ניט חל געווען וועלכע עס איז מאַראַלישע פאַרפליכטונג. געוויינטלעך האָבן מלכים פון אַלע פעלקער זיך אויפגעפירט הפקרדיק, קאַפּריזיק און רציחהדיק. אַט זיינען דריי ביישפילן פון אַזעלכע געשעענישן. די געשעענישן זיינען פון באַזונדערע פּעריאָדן פון געשיכטע, דריי הונדערט יאָר פאַר דודן און זעקס הונדערט יאָר נאָך דודן. דאָס זיינען ניט קיין יוצא־מ־הכלל געשעענישן.

מצרים :

„מען דאַרף געדענקען, אַז אין יענער צייט איז די אימפעריע געווען פאַר־רעכנט ווי דאָס פּערזענלעכע אייגנס פון דעם פרעה, אַזוי ווי יעדע מדינה האָט זיך גערעכנט דאָס אייגנס פון איר מלך. קיינעם איז גאַר ניט איינגעפאַלן צו טראַכטן, אַז דאָס אייגנטום פון דער מדינה געהער צום פאַלק וואָס וואוינט דאַרט. דער קעניג איז דער איינציקער באַלעבאַס“ („דהי לייף און טיימס אַוו עכנאַטאַן“, ביי אַרטור וועיגאַל, ז' 202).

פּערטיע און בבל :

„ווען עס איז געקומען די צייט פאַר אַן עפנטלעכן אויפשטאַנד פון די באַבילאָנער קעגן די פּערסיער, האָבן זיי אַזוי געטאָן : זיי האָבן פּריער אָפּגע־זונדערט זייערע מאַמעס. דערנאָך האָט יעדער איינער אויסגעקליבן איין פרוי פון זיין הויזגעזינד, וועלכע עס איז אים געפעלן געוואָרן אַמבעסטן. נאָר די דאָזיקע האָט מען איבערגעלאָזן צו לעבן. די איבעריקע פּרויען האָט מען געבראַכט צו פּריער אַן אָפּגערעדטן אַרט און זיי דערוואָרגן. די אויסדער־וויילטע פּרויען האָט מען געהאַלטן פאַר צוגרייטן ברויט פאַר די מענער. מען האָט די איבעריקע דערוואָרגן, כדי עס זאָלן ניט זיין קיין צופיל מיילער צום עסן“ (די געשיכטע פון העראַדאָטוס, ענגליש פון דזשאַרדזש ראָולינג, ז' 200-201).

רוים :

„אַקטאַוויס אויגוסטוס האָט ניט נאָר סקאַנדאַליזירט רוים, וואָס ער האָט אַוועקגעוואָרפן זיין ווייב סקריבאַניאַ אין דעם זעלבן טאָג וואָס זי האָט געבוירן

דזשוליאן, נאָר ער האָט תיכף חתונה געהאַט מיט ליוויאַ, וואָס איז געווען טיבערייס-נעראַס ווייב און זי איז געווען מעוברת, אין זעקסטן חודש.

„נאָך מער, ער האָט מזנה געווען מיט אַן אשת-איש עפנטלעך. אַנטאַניוס האָט אים באַשולדיקט, אַז אַ חוץ זיין צוגעאיילטע חתונה מיט ליוויאַ, האָט ער צו אַ באַנקעט, גענומען דאָס ווייב פון אַ געוועזענעם קאַנסול און זי אַרויפגעפירט פון עס-צימער אין שלאָף-צימער און זי דערנאָך צוריקגעבראַכט צום טיש מיט צעשויערטע האָר און אויערן וואָס האָבן געגליט“ (דזשי לייזוס אָוו דזשי טוועלוו סעזאַרס, ביי סועטאַניוס, מאַדערן לייברערי עדישן, ז' 95). אין דעם דאָזיקן היסטאָרישן קאַנטעקסט קוקט אויס האָט זיך דוד אויפגעפירט ווי אַן אַבסאָלוטער מאַנאַרך פון זיין תקופה. ער האָט דערזען אַ פרוי, צו וועלכער ער האָט געגלוסט, האָט ער איר באַפוילן צו קומען צו אים און ער האָט זי באַשלאָפן, ניט געקוקט וואָס זי איז געווען אַן אשת-איש און איר מאַן איז געווען אַ הויכער אָפיצער אין דער אַרמיי, און איז דעמאָלט געווען אויפן שלאַכטפעלד. ווען זי איז טראַגעדיק געוואָרן און עס האָט געהאַלטן ביי אויסברעכן אַן עפנטלעכער סקאַנדאַל און בת-שבע וואָלט געווען באַשטראַפט געוואָרן ווי אַן אשת-איש, וואָס האָט מזנה געווען, האָט דוד דורך פאַלשקייט געטויט איר מאַן, כדי צו פאַרדעקן זיין אייגענע זינד. אַ צאָל אָפיצערן האָבן געוואוסט דערפון, אָבער קיינער האָט ניט פראַטעסטירט. (אוריה, בת-שבעס מאַן, האָט געהאַט אַן אַנונג, וואָס עס האָט פאַסירט צווישן דודן און בת-שבע. מיר זעען דערויף אַ קלאַרע אַנטיטונג אין דער דערציילונג.)

עס איז דאָ אַ גאָר אינטערעסאַנטער מדרש. „ווען יואב האָט אַוועקגע-שטעלט אוריהן אַקעגן דעם פראַנט פון דער שטאַרקסטער מלחמה, און האָט בכיוון זיך אָפגערוקט פון הינטער אים, אַזוי אַז ער איז געהרגעט געוואָרן, האָבן די העכערע אָפיצערן געסטראַשעט יואבן מיט טויט. זיי האָבן געטענהט: 'זוי אַזוי האָסטו געוואַגט אַוועקצושטעלן אוריהן, איינער פון די העכערע אָפיצערן, אין אַזאַ סכנהדיקן אַרט, און דערצו בכיוון אָפטרעטן און אים לאָזן אַליין?' יואב האָט זיי געוויזן דודס בריוו מיט די פינקטלעכע אַנווייזונגען. האָבן זיי אָפגעלאָזן יואבן.“ זיי האָבן עס ניט געטאָן, ווייל זיי האָבן געפאַרכט דודס צאָרן, נאָר ביי זיי איז געווען אַ גאַנץ פאַרשטענדלעכע זאַך, אַז מען טאָר ניט, און עס איז ניט געזעצלעך ניט אויספאַלגן דעם קעניגס אַ געבאַט (זע במדבר רבה כג, יג). עס איז מערקווערדיק, אַז דוד זאָגט אין זיין תפילה צו גאָט, ווען ער בעט פאַרגעבונג פאַר דער גרויסער זינד: „לך לבדך חטאתי — צו דיר אַליין האָב איך געזינדיקט, כדי דו זאָלסט זיין רעכטפאַרטיק אין דיין ריידן און גערעכט אין דיין משפט“ (תהילים נא, ו). פאַראַן אַ סך דרשות

אויף דעם דאָזיקן פּוסק. אָבער דער באַשיינפּערלעכער טייטש פּון פּוסק איז פּשוט. דוד זאָגט: „איך ווייס, מענטשן האַלטן עס ניט פאַר קיין פאַרברעכן. בין איך מודה, אַז איך האָב טאַקע געזינדיקט און דערפאַר וואָס איך גיב צו די זינד וועט מען זען, אַז די שטראַף וואָס דו האַסט מיר געגעבן דורכן נביא איז אַ באַרעכטיקטע“.

ווען די מעשה דוד און בת־שבע וואָלט זיך געענדיקט ווי אוריה ווערט געהרגעט אויפן שלאַכטפּעלד און בת־שבע ווערט די כּשרע ווייב פּון דודן, וואָלט עס געווען אַ כּראַניק, וואָס פאַרזייכנט נאָך אַ פּאַל פּון די פּריווילעגיעס פּון אַן אַמאָליקן מאָנאַרך און זיין פאַרראַט פּון יעדן עטישן פּרינציפּ.

אָבער דאָ קומט צום סוף נתן הנביאס שטורעמדיקער אויסגעשריי:

„אתה האיש! — דו ביסט עס דער מאַן. פאַרוואָס האַסטו פאַראַכט דאָס וואָרט פּון גאָט, צו טאָן וואָס איז שלעכט אין מיינע אויגן? אוריה דעם דעם חתי האַסטו דערהרגעט מיטן שווערד, און זיין ווייב האַסטו פאַר זיך צוגענומען פאַר אַ ווייב. אַצינד זאָל אויף אייביק זיך ניט אַפּטאַן קיין שווערד פּון דיין היז“ (שמואל־ב יב, ח״ט).

דאָס איז דעמאָלט, און אַפילו אויך איצט, געווען ניט קיין געהערטע זאָך. דער נביא באַשטייט, אַז אויך דער מאַכטיקער קעניג איז אונטערגעוואָרפן דעם מאַראַלישן געזעץ. אויך דער מלך מוז אַפּגעבן דיין־וחשבון פאַר זיינע מעשים. נאָך מער איבערראַשונג איז, וואָס דוד גיט צו באַלד זיין שולד. דער קעניג הרגעט ניט דעם נביא פאַר זיין חוצפה. פאַרקערט, ער גיט זיך אונטער און זאָגט אונטערטעניק, הכּנעדיק: „איך האָב געזינדיקט צו גאָט“.

די סאַגע פּון דוד און בת־שבע איז אַן אוניקום, אַ יחיד במינה אין צוויי עיקרדיקע פּרטים: ניט נאָר איז אַ מלך אונטערגעוואָרפן צום מאַראַלישן און עטישן געזעץ, נאָר דער יידישער מלך נעמט אָן די פאַראַנטוואָרטלעכקייט און אונטערטעניקייט צום עטישן אויפפיר.

די צוויי מוסטערן קאָנען דינען דיר ווי אַ כלל צו פאַרשטיין דאָס וואָס מען רופּט די גרויזאַמקייט פּון תּנ״ך. איצט אַ קורצע דערקלערונג וועגן די שוידערלעכע שטראַף־רייד פּון די נביאים און זייער טאַל צום „זינדיקן“ פּאַלק. ווען מיר פאַרטיפּן זיך אין די שטראַף־רייד פּון די נביאים, און אין דער געשיכטע פּון די זינד פּון פּאַלק און די יידישע מלכים, קאָן מען באַשיינ־פּערלעך זען, אַז די אמתע גרויסע זינד פּון פּאַלק ישראל און די פירער איז געווען, וואָס זיי האָבן אַפּט געוואָלט לעבן ווי די פעלקער אַרום זיי. די נביאים האָבן אַזאַ רצון, און אַוודאי אַזאַ אויפפיר, באַטראַכט ווי דער גרעסטער פאַר־ברעכן, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז יידן זיינען אַ הייליק פּאַלק, דאָס פּאַלק

וואס איז גאטס אייגנס טאָר ניט לעבן קיין טאָג־טעגלעך לעבן אָן קדושה. ווען זיי וועלן לעבן אַזאַ לעבן ווי אַלע פעלקער אַרום זיי וועלן זיי פאַראומרייניקן דאָס הייליקע לאַנד. דאָס אויסרעכענען אַזויפיל שוידערלעכע זינד פון יידן איז ביי די נביאים ניט מער ווי אַ פּאַעטישער היפּערבאליזם.

דער גרויסער יידישער תנ"ך־געלערנטער ר' יחזקאל קויפּמאַן זאָגט : „ירמיהו אַליין אַנטפלעקט פאַר אונדז אין קלאַרע רייד, אַז זיין בייזערן זיך וועגן רשעות איז איבערגעטריבן אַן אַ גרענעץ. די דראָאונג קעגן פּאַנגען מענטשן אין אַ פּאַסטקע דורך פּאַלשקייט, אַנקלייבן עשירות דורך באַטרוג, פּאַרקרימען גערעכטיקייט — אַט די נבואה הויבט ער אַן מיט ווערטער : 'כי נמצאו בעמי רשעים — צווישן מיין פּאַלק געפינען זיך רשעים' און לאָזט אויס די דאָזיקע נבואה 'אם בגוי כזה לא תחנקם נפשי? — זאָל איך אין אַזאַ פּאַלק ניט נעמען קיין נקמה?'; הערט נאָר, ווייל עס 'געפינען' זיך עטלעכע רשעים ווערט עס שוין ביים נביא 'אַט אַזאַ פּאַלק' (תולדות האמונה הישראלית", כרך שלישי, ספר שני, ז' 449).

גאָר אינטערעסאַנט איז, וואָס די חז"ל האָבן אָנגענומען, אַז דער עצם פּאַקט וואָס עס זיינען געווען נביאים ביי יידן און מען האָט אויפגעהיט די רייד פון די נביאים איז אַ באַווייז, אַז יידן זיינען געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה פון עטיק :

„רב פּפּא האָט געזאָגט : עס שטייט געשריבן : 'ארץ, ארץ, ארץ שמעי דבר השם' (ירמיהו כב, כח) — לאַנד, לאַנד, לאַנד הער דאָס וואָרט פון גאָט ! פאַרוואָס ווערט איבערגעזחזרט דאָס וואָרט 'ארץ' — לאַנד — דריי מאל ? דאָס איז צו באַטאַנען, אַז ניט אין אַלע לענדער פון דער וועלט וואָלט מען זיך אַפילו צוגעהערט צו די רייד פון די נביאים. אַט איז דאָ אַן אַרט, וואָס רופט זיך נאשע. עס געפינט זיך לעבן דעם טייך פרת. דאָרט וואָלט דאָס וואָרט פון גאָט ניט געקאַנט געהערט ווערן ; ווייל אויב אַן איינוואוינער פון נאשע טוט דיך אַ קוש — בעסער צייל איבער די ציינער אין מויל" (חולין קכו, א). ישעיהו, ירמיהו און יחזקאל, אַט די אַלע דריי גרויסע נביאים, האָבן פאַר־גליכן ירושלים צו סדום און עמורה. וואָלט מען זיי אין סדום געלאָזט ריידן ? אַבער די איינוואוינער פון ירושלים און יהודה האָבן זיי ניט נאָר אויסגעהערט, נאָר אויך פאַרשריבן און אויפגעהיט די נבואות.

נאָך עפעס גאָר וויכטיקס. ניט געקוקט וואָס דער תנ"ך זעט די וועלט אויף אַ רעאליסטישן אופן און פאַרקוקט ניט דאָס בייז אין טאָג־טעגלעך לעבן, די זינדיקייט פון יחיד און קאַרופּציע פון כלל, דאָך איז דער ספר־הספרים דאָס אַפטימיסטישסטע בוך אין דער וועלט. די נביאים האָבן קיינמאל ניט

פארלוירן די האַפענונג אויף אַ גליקלעכער צוקונפט פאַר דער מענטשהייט. די וועלט איז אַ געשאַפענע פון אַ שעפּערשן אינטעלעקט, גאַט. ער האָט געשאַפן דעם מענטשן, וואָס וועט סוף-כל-סוף דערגרייכן, אין דער ווייטער צוקונפט, שלימות; און ער וועט איינפירן גאַטס קיניגרייך אויף דער ערד. עס וועט קומען אַ צייט ווען קיינער „וועט ניט טאָן קיין ביזז און וועט ניט פאַר-דאַרבן אויף מיין הייליקן באַרג, ווייל די ערד וועט זיין פול מיט דערקענונג פון גאַט ווי די וואַסערן באַדעקן דעם ים“ (ישעיהו יא, ט).

תשכ"ח — תש"ל

נבואה און מלוכה

די באציאונג פון די נביאים צו מלוכה איז אומבאשטימט און אומקלאר. זיי האבן ניט אקצעפטירט מיטן פולן הארצן קיניגטום און מלוכה, אבער אויך עס ניט פארלייקנט און אפגעווארפן אינגאנצן.

אין ספר שופטים איז קלאר, אז א מלך איז ניט נויטיק, ניין, שעדלעך, אינגאנצן אן אפנארעריי. יתמס משל איז א פולקומע אַנטי-מאָנאַרכיסטישע, אַ בייסנדיקע סאַטירע וועגן דעם ענין פון מלך און זיין נוצלאַזיקייט. עס איז כדאי צו ברענגען יתמס משל כדי צו דערפילן דעם חוזק וועגן מאָנאַרכיע:

„ווינען געגאנגען די ביימער צו זאלבן איבער זיך אַ מלך, האָבן זיי געזאָגט צום אוילבערט-בוים: 'קיניג איבער אונדו'. האָט דער אוילבערט-בוים געזאָגט צו זיי: 'זאל איך אויפגעבן מיין פעסטקייט וואָס מען איז מכבד מיט דעם גאָט און מענטשן און גיין וואָגלען איבער די ביימער?' האָבן די ביימער געזאָגט צום פייגן-בוים: 'דו קיניג איבער אונדו'. האָט דער פייגן-בוים געזאָגט צו זיי: 'זאל איך פאַרמיידן מיין זיסקייט און מיין גוטע פרוכט און גיין וואָגלען איבער די ביימער?' האָבן די ביימער געזאָגט צום ווינשטאַק: 'דו קיניג איבער אונדו'. האָט דער ווינשטאַק געזאָגט צו זיי: 'זאל איך פאַר-מיידן מיין וויין וואָס דערפרייט גאָט און מענטשן און גיין וואָגלען איבער די ביימער?' האָבן אַלע ביימער געזאָגט צום דאָרן: 'דו גיי און קיניג איבער אונדו'. האָט געזאָגט דער דאָרן צו די ביימער: 'אויב איר מיינט אויף אַן אמת צו זאלבן מיך פאַר אַ מלך, קומט און שיצט זיך אין מיין שאַטן; אָבער אויב ניט, זאל אַרויס אַ פייער פון דעם דאָרן און זאל פאַרצערן די צעדער-ביימער פון לבנון' (שופטים ה, ח"ד).

עס איז ניט דאָ דער אַרט צו אַנאַליזירן די שיינקייט פון דעם משל. אָבער עס איז כדאי צו באַטאָנען, אז דער דאָרן, וואָס האָט ניט קיין פרוכט און האָט ניט קיין שאַטן, דווקא ער איז מסכים צו ווערן מלך און זאָגט זיי צו באַשיצן זיי מיט זיין שאַטן, וואָס ער פאַרמאָגט ניט. אַ קלאַרע סאַטירע קעגן מלך און מלוכה. דער משל איז באַנוצט געוואָרן דורות און דורות ווי אַנטי-מאָנאַרכיסטישע פּראָפּאַגאַנדע.

שוין ניט אַזוי קלאַר איז די שטעלונג פון תנ"ך צו מלוכה אין שמואלס צייטן. אין ספר דברים ווערט קלאַר געזאָגט: „כי תבא אל הארץ — ווען דו

וועסט קומען אין דעם לאַנד וואָס גאָט דיין גאָט גיט דיר און דו וועסט עס ירשענען און דו וועסט זיך באַזעצן אין איר. אויב דו וועסט זאָגן, איך וויל אַרױפּשטעלן אויף זיך אַ קעניג ווי אַלע פעלקער אַרום מיר — זאָלסטו אַרױפּ־שטעלן אויף זיך אַ קעניג, וואָס גאָט דיין גאָט וועט אויסדערױלן” (דברים יז, יד-טו). עס איז אַ פּלוגתא ביי די חז”ל, צי דאָס איז אַ געבאָט צו מאַכן אַ קעניג, אָדער עס איז ניט מער ווי אַ רשות — עס מיינט אַ דערלױבעניש. אויב מען וויל מעג מען עס טאָן (ספּרי שופּטים, קנו). זיכער איז עס ניט קיין זינד, קיין פּאַרברעכן, אָבער אין ספּר שמואל ווערט עס אין איין פּסוק פּאַררעכנט פּאַר אַ זינד, אַ פּאַרברעכן ווי געצנדיגסט.

„די זקנים זיינען געקומען צו שמואלן קיין רמה און געזאָגט צו אים: 'דו ביסט אַלט געװאָרן און דיינע זין גייען ניט אין דיינע װעגן; שטעל אויף אַ קעניג איבער אונדז און ער זאָל אונדז משפטן (געװעלטיקן) ווי ביי אַלע פעלקער'. און די זאָך איז געװען שלעכט (פּאַררעכנט געװען פּאַר אַ זינד) אין די אױגן פּון שמואל. און שמואל האָט תּפּילה געטאָן צו גאָט, און גאָט האָט געזאָגט צו שמואל: 'טו װאָס דאָס פּאָלק האָט געזאָגט צו דיר, װייל ניט דיר האָבן זיי פּאַרמיאָסט, נאָר מיך האָבן זיי פּאַרמיאָסט פּון קיניגן אויף זיי. עס איז ווי די אַלע מעשים װאָס זיי האָבן געטאָן זינט איך האָב זיי אַרױס־געבראַכט פּון מצרים, ביז היינטיקן טאָג, זיי האָבן מיך פּאַרמיאָסט און געדינט פרעמדע געטער, און אַזוי טוען זיי אויך צו דיר. אָבער דערצייל זיי ווי דער קעניג, װאָס װעט קיניגן איבער זיי, װעט זיך אויפּפירן' (שמואל-א ה, א, ד"ח).

שמואל דערציילט דעם פּאָלק בפרוטרוט וואָס פּאַר אַ פּריווילעגיעס דער מלך וועט נעמען פּאַר זיך. דאָ קומט אַ פּלוגתא אין גמרא, צי דאָס װאָס שמואל רעכנט אויס דעם קעניגס מעשים איז עס װייל געװײנטלעך פּירט זיך אויף אַ קעניג דעספּאַטיש, אָדער דאָס זיינען די באַרעכטיקטע רעכט פּון אַ קעניג. ער האָט יורדיש דאָס רעכט צו טאָן די אַלע זאַכן. געװײנטלעך האָט מען עס געהאַלטן דורך אַלע דורות ווי טיראַניי פּון אַ מלך. פּשוטע רױבעריי. דער נביא הושע האַלט, אַז מלוכה בדרך כלל איז אַ זינד: „איך האָב אייך געגעבן אַ מלך אין מיין צאָרן” (יג, יוד). אַ צאָל מפרשים טייטשן עס אויס, אַז הושע חזרט איבער בלױז שמואלס קעגנערשאַפט צום ערשטן מלך — שאול. אַנדערע מפרשים האַלטן, אַז הושע האָט עס געמיינט װעגן מאַנאַרכיע בכלל.

אָבער ניט געקוקט אויף שמואלס קעגנערשאַפט צו מלוכה, האָט קיינער פּון די נביאים ניט פּאַרלייקנט מלוכהשאַפט. און אַפּילו שמואל אַליין איז באַלד, ווי נאָר גאָט פּאַרמיאָסט שאולן, געגאַנגען און געזאַלכט דודן

פאר א מלך. די נביאים האבן געשטרעפט און אפילו אראפגעווארפן מלכים; זיי האבן געשטרעפט און געטאדלט יעדן מלך, אבער קיינער פון זיי האט ניט געהאלטן מלוכה ווי א זינד און ווידערשפענונג קעגן גאט.

דער קעניג ווערט פאררעכנט ווי א געזאלבטער פון גאט. אין תנ"ך ווערט ער געהאלטן ווי אן אומבארירטע פערזאן. ווען דודס מענטשן פארמעסטן זיך צו טויטן שאולן, רופט אויס דוד: „גאט באהיט איך זאל טאן צו מיין האר, צו דעם געזאלבטן פון גאט, לייגן א האנט אויף אים“ (שמואל"א כד, ז). בכלל איז די באציאונג פון די נביאים צו מאנארכיע און מלוכה א מין אמביוואלאנץ.

די אייגנארטיקייט פון דעם אויפקום פון יידישן פאלק

כדי צו פארשטיין די באציאונג פון די נביאים צו מלוכה און מאנארכיע דארפן מיר באטראכטן די ערשטע מלוכה-ארדענונג, דעם רעזשים, פון די שופטים, וואס האט געהאט זיינע ווארצלען אין דער פירערשאפט פון משה רבנו, דער ערשטער פון די נביאים-שליחים, וואס אים איז געלונגען דורכפירן זיין שליחות בשלימות און איינשטעלן א פאראייניקונג פון די שבטים מיט א געוועלטיקונג איבער זיי. באמת דארף מען גיין נאך מער אויף צוריק אין יידישער געשיכטע: צו דעם אויפקום פון יידישן פאלק; צו דער פּרעהיסטאָ-רישער צייט, צו דער צייט פון אברהם אבינו.

דער אנהויב פון וועלכן עס איז פאלק איז מיט דער הערשאפט פון א קעניג, וואס איז א גאנצער גאט, אדער באשאנקען מיט געטלעכער אייגנשאפט — א האלבער גאט. אט דער דאזיקער ערשטער קעניג ווערט שפעטער אין דער געשיכטע פונעם פאלק דער גאט פון דער אומה. די עגיפטער האבן דערציילט, אז עס איז געווען א צייט ווען זייער גאט, אין א מענטשלעכער געשטאלט, האט געהערשט איבער דעם לאנד. דער איצטיקער קעניג שטאמט פון יענעם גאט-קעניג. אזוי איז געווען אין בבל און ביי די פעלקער וואס האבן באוואוינט כנען. די מלכים פון אשור, האבן די אשורים געהאלטן, זיינען אדער די בריי-דער פון געטער, אדער געוויגן געווארן פון געטינס. די בעסטע באקאנטע לעגענדע איז מיט די גרינדער פון רוים, ראמעלוס און רעמוס, וואס זיי זיינען געווען קינדער פון געטער. ראמעלוס איז געווען דער ערשטער קעניג פון די רוימער און דערנאך א רוימישער געץ.

יידישע געשיכטע הויבט זיך אן מיט א מענטשן — אברהם. נאך וויכטי-קער איו, וואס גאט האט אים אנגעזאגט ארויסצוגיין פון זיין לאנד. דער יידישער גאט איז ניט צוגעבונדן צו וועלכן עס איז שטח. דאס לאנד, אין

וועלכן אברהם האָט זיך באַזעצט, איז אים צוגעזאָגט געוואָרן אויף שפעטער, נאָכדעם ווי זיינע אָפּשטאַמער וועלן זיין אין גלות, ערשט דעמאָלט וועט ער ווערן דער פּאָטער פון פעלקער (בראשית יד, יג; יז, ד). די הבטחה אָן יידן וועלן ערשט ווערן אַ פּאָלק אין גלות איז דערקלערט געוואָרן צו יעקבן זייער קלאָר: „האָב קיין מורא ניט אַראָפּצונידערן קיין מצרים, ווייל דאָרט וועל איך דיך מאַכן פאַר גרויס פּאָלק“ (בראשית מו, ג). קיינער פון די אַבות איז ניט געוואָרן קיין האַלבער גאָט (דעמיגאד), אָדער אַ קעניג איבער די יידן.

יידישע מלוכה, לויט ספר בראשית, איז געווען די ייגסטע אין דער וועלט-געשיכטע. אין ספר בראשית ווערן אויסגערעכנט די מלכים וואָס זיינען געווען איידער עס איז געווען אַ מלך אין ישראל. אין כוש איז געווען אַ מלך באלד נאָכן מבול, נחס אָן אור-איניקל (בראשית יוד, ח). אין אדום זיינען געווען מלכים נאָך פאַר משהס צייטן (בראשית לו, לא).

די דוגמא, מוסטער, פון אַ יידישן מלך-פירער איז משה רבנו, דער נביא-שליח, וואָס דערלייזט די יידן ניט מיט קיין ארמיי, נאָר מיט גאָטס וואָרט. די דערשיינונג פון משה האָט ניט קיין פאַרגלייך אין דער פּאָאָניסטישער וועלט. משה האָט ניט אַריינגעקראָגן זיין פירערשאַפט, אָדער הערשאַפט איבערן פּאָלק, ווייל ער איז געווען אַ מאַגיקער, אָדער איינער וואָס באַזיצט קערפערלעכע קאַריסמע, אָדער ווייל ער אַליין איז אַ האַלבער גאָט. משה איז אַ ילוד-אשה. ער האָט געקאָנט אויסלייזן דאָס פּאָלק פון גלות, ווייל גאָט האָט אים געשיקט צו מקיים זיין די הבטחה, וואָס איז געגעבן געוואָרן צו די אַבות. דער שטעקן אין משהס האַנט האָט ניט פאַרמאָגט קיין כישוף און געטלעכקייט; משה איז ניט געווען קיין בעל-מופת, וואונדער-טוער-מענטש. ער איז געווען גאָטס אויסדערווילטער שליח ניט נאָר צו באַפרייען די יידן פון קנעכטשאַפט, נאָר אַנצונעמען גאָטס תורה. וויבאלד אָן משה איז געווען נאָר אָן אויסדער-ווילטער שליח פאַר אַ באַשטימטן צוועק, האָט ער ניט געקאָנט איבערגעבן זיין „כוח-הרשאה“ צו זיינע קינדער. ער איז באמת געווען ניט קיין קעניג און ניט קיין הערשער; אין גאָטס קיניגרייך איז משה געווען דער שליח.

די שופטים

משה איז געווען דער ערשטער פון די נביאים-שליחים. זיין דערשיינונג האָט אויפגעטרייסלט דאָס פּאָלק ביז די טיפּסטע טיפּענישן פון דער נשמה. די התגלות צו משהן איז געווען דער פּועל-יוצא פון דער הבטחה צו די אַבות, וואָס גאָט האָט זיי צוגעזאָגט, אָן זייערע קינדער וועלן זיין אַ גרויס פּאָלק.

די התגלות צו משהן איז געווען באַר דער אָנהויב. גאָט איז דער קעניג פון זיין פּאָלק און ער וועט זיי קיינמאָל ניט פאַרלאָזן. ״וואַרעם גאָט וועט ניט פאַר-לאָזן זיין פּאָלק, צוליב זיין גרויסן נאַמען וועגן. גאָט האָט באַוויליקט אייך צו מאַכן פאַר אַ פּאָלק״ (שמואל-א יב, כב). גאָט וועט ווייטער שיקן זיינע שליחים, נביאים-דערלייזער, אין יעדער עת-צרה. די עצם מלוכה געהערט צו גאָט. ווען מען וועט דאַרפן וועט דער מושיע, דער העלפער, דערשיינען.

די דאָזיקע קאָנצעפּציע איז קאָנקרעטיזירט געוואָרן אין דער צייט פון דער שופטים-ממשלה. עס איז געווען אַן אייגנאַרטיקע ממשלה, וואָס דער הויפט פון דער רעגירונג איז געווען בדרך-כלל ניט קיין אויסדערוויילטער פון מענטשן, באַר איינער וואָס אויף אים האָט גערוט דער גייסט פון גאָט; אַ שליח-נביא, וואָס איז געשיקט געוואָרן, אָט ווי משה, אויסצולייזן, צו העלפן די יידן פון דער האַנט פון שונא. אַזעלכע פירער זיינען ניט געווען אין בבל, כנען, אַראַביע, עגיפטן אָדער ביי די חזיתים. די מלוכה אין דער צייט פון די שופטים איז געפורעמט געוואָרן לויט דעם מאָדעל פון דעם ערשטן נביא-שליח — משה, וואָס האָט געלייגט דעם יסוד פון דעם געדאַנק פון דער קייניגרייך פון גאָט. יעדער שופט איז בעצם געווען אַ נביא-שליח. די באַרעכ-טיקונג פאַר זיין פירערשאַפט איז די פאַרמולע, וואָס ווערט דערמאָנט ביים ערשטן שופט עתניאל בן קנז, ״ותהי עליו רוח ה' וישפט את ישראל ויצא למלחמה״ (שופטים ג, יוד) — און דער גייסט פון גאָט איז געווען אויף אים, און ער האָט געמשפּט ישראל; און איז אַרויסגעגאַנגען אויף מלחמה. אָבער ער איז ניט געוואָרן קיין הערשער, וואָס האָט איבערגעגעבן בירושה זיין פירערשאַפט.

דער דורכפאַל פון נבואה-שליחות-הערשאַפט

די מלוכה פון נביא-שליח האָט גיט געקאָנט עטאַבלירן אַ שטאַרקע און דויערהאַפטע מלוכה-מדינה. נבואה ווערט ניט איבערגעגעבן בירושה. נבואה איז אַ מתנה פון גאָט צו דעם אויסדערוויילטן, צו דעם וואָס איז ווערט צו ווערן אַ נביא. אין תנ"ך ווערט באַר איין מאָל דערמאָנט, אַז טאַטע און זון זיינען געווען נביאים (מלכים-ב טז, ז). געוויינטלעך איז ווי דער אליהו רבה זאָגט: ״האָט געזאָגט אליהו: איך נעם פאַר מיר עדות הימל און ערד, סיי אַ ישראל און סיי ניט קיין ישראל, סיי אַ מאָן, סיי אַ פרוי, סיי אַ דינסט און סיי אַ קנעכט, באַך די גוטע מעשים באַך, וואָס יעדערער טוט, רוט אויף אים דער רוח הקודש״ (פרק ט). אין דער צייט פון שמואל, ווען דער דרוק פון די

פלישתים איז געוואָרן שטאַרק אויף יידן, האָט ניט דער כהן־שופט — עלי, און דערנאָך ניט דער נביא־שופט — שמואל זיך געקאָנט שטעלן קעגן שונא. די זקנים האָבן געפאָדערט פון שמואל אַ קעניג, אַ שטאַרקע מלוכה, וואָס זאָל שטאַרקן די פאַראייניקונג פון די שבטים.

אַ מאָנאַרכיע מיינט עמולאַציע, אַ נאַכמאַכונג פון דעם דרך פון פאַגאַניזם. מאָנאַרכיזם איז אַ פאַגאַניסטישע אינסטיטוציע. אָבער יידישע מאָנאַרכיע איז אויך געווען געבויט אויף דעם באַגריף פון נביא־שליח. דער מלך איז אַ מענטש אויסדערוויילט פון גאָט. ער האָט אין זיך ניט קיין געטלעכקייט. ער איז נאָר באַשטימט געוואָרן פון דעם כביכול צו דינען ווי אַ מלך. אויב עס ווײַזט זיך אַרויס, אָז ער איז זינדיק, וועט אָן אַנדערער באַשטימט ווערן אויף זיין אָרט. „און גאָט האָט געזאָגט צו שמואל: ביז וואָנען וועסטו טרויערן אויף שאול, איך האָב אים פאַרמיאוסט צו זיין קעניג איבער ישראל. פיל אָן דיין האָרן מיט אייל און גיי; איך וועל דיך שיקן צו ישׂין פון בית־לחם, ווייל איך האָב מיר געזען צווישן זיינע זין אַ מלך פאַר מיר“ (שמואל־א טז, א). ריכטיק טייטשט אויס דער רד"ק דעם פסוק: „עס שטייט געשריבן 'מיר פאַר אַ מלך' און ניט 'אַ מלך איבער ישראל', עס מיינט איך האָב אויסגעקליבן איינעם וואָס וועט גיין אין גאָטס וועגן און ניט ווי שאול, וואָס האָט ניט אויסגעפאַלגט וואָס איך האָב אים אָנגעזאָגט“.

די יידישע מאָנאַרכיע האָט זיך אָנגעהויבן באַשיידן. דער ערשטער קעניג איז געווען אַ שופט־קעניג־נביא. ער האָט נביאות געזאָגט צוויי מאָל (שמואל־א י, יט; כג־כד). פאַר דער מלחמה מיט נחש פון עמון זאָגט דער פסוק: „ותצלח רוח אלקים על שאול“ — דער גייסט איז געקומען אויף שאול; דער זעלבער אויסדרוק ווי אויף די שופטים.

מאָנאַרכיע ביי יידן איז ניט געווען פאַרוואַרצלט אין פריסטנטום, ווי ביי אַלע פאַגאַניסטישע פעלקער, נאָר אין נבואה־שליחות. דער מלך האָט אין זיך ניט קיין געטלעכקייט. ער איז נאָר דער וואָס טראָגט אויף זיך די שררה, וואָס גאָט האָט אים געשענקט. ער איז אַ ילוד־אשה און די מלוכה איז אים געגעבן געוואָרן אויף אַ תנאי. דער מלך ביי יידן איז געווען די פאַרקערפערונג פון דעם געדאַנק, אָז גאָט געוועלטיקט איבער דער וועלט.

ביי די געצנדינער איז דער מלך געווען דער הויפט־פריסטער פון קולט. די מלכים פון מעסאָפּאָטאַמיע האָבן אַלעמאַל געהאַט דעם טיטל פריסטער. די מלכים ביי יידן האָבן געהאַט אַ רעכט אין געוויסע פאַלן צו מקריב זיין קרבנות, אָבער זיי האָבן ניט געטאַרט דורכפירן אַלע כהנישע פונקציעס, ניט געטאַרט זיין אָפּציעלע כהנים. עס איז דאָ אַ כראָניק אין תנ"ך (דברי הימים ב, כו,

טו-כא) וואו עס ווערט דערציילט, אז דער מלך עוזיהו האָט געוואָלט איבער-
נעמען די פונקציעס פון אַ כהן-גדול, האָט אים גאָט באַלד אויפן אָרט באַ-
שטראָפּט און ער איז געוואָרן קרעציק. עס איז ניט וויכטיק צי עס איז אַ
היסטאָרישער פאַקט. דאָס וואָס די געשעעניש איז פאַרציכנט אין תנ"ך איז
אַ סימן, אַ באַווייז, אַז דער מלך האָט ניט געטאָרט זיין אויך דער הויפט
פון דער כהונה. (אין דער צייט פון די חשמונאים איז אויפגעקומען די זעל-
ביקע פראַבלעם, צוליב אַנדערע טעמים.)

די נביאים, קעניגער פון מלוכה, אָבער ניט קיין פאַרלייקענער פון מלוכה

די שיטה פון מלכות-שמים איז דורכגעפאלן. אין די צייטן פון שמואל
האָט דער שונא, די פלישתים, געדריקט די יידן און אפילו פאַרכאַפּט דעם
אַרון פון גאָט. די יראייה, די וואָס האָבן געפאַרכט גאָט, האָבן געפרעגט:
פאַרוואָס שיקט ניט גאָט איצט קיין מושיע, אַ העלפער? אין פריערדיקע
דורות האָט דאָך דער כביכול געשיקט משה, אהרן, יהושע, דבורה, גדעון,
יפתח און שמשון. פאַרוואָס זיינען יידן איצט אין אַזאַ שפּלער מדרגה, אַז
מען מוז אַנקומען צו אַ קעניג? דער תירוץ איז, ווייל די יידן זיינען איצט מער
זינדיק, די מלוכה מיט אַ קעניג בראש, וואָס מעג נעמען פון פאַלק פאַר זיינע
הצטרעות און פאַרלאַנגען פון זיינע שררות לויט ווי ער פאַרשטייט — אַ
סעקולאַרע מדינה אין אונדזער לשון, איז אַ סימן אַז יידן זיינען ניט ווערט
גאָטס חסד. דערפאַר האָבן די נביאים קיינמאָל ניט אַקצעפטירט מיטן פולן
האַרצן די מאַנאַרכיע, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין אַ סעקולאַרן שטאַט. זיי
האָבן אָבער ניט פאַרלייקנט אינגאַנצן מאַנאַרכיע און מלוכה, ווייל דאָס זאָלבן
און אויפשטעלן אַ מלך איבערן פאַלק איז אַ נייע מתנה, געגעבן דורך דעם
חסד, דורך דער גוטסקייט פון כביכול צו זיין זינדיק פאַלק. אמת, זיינען קינ-
דער האָבן געזינדיקט, אָבער גאָט קאָן ניט פאַרמיאסן זיין באַליבט פאַלק:
„גאָט וועט ניט פאַרלאָזן זיין פאַלק, צוליב זיין גרויסן נאַמען וועגן, ווייל
גאָט האָט אויסגעקליבן אייך צו מאַכן פאַר אַ פאַלק“ (שמואל-א יב, כב).
דערפאַר איז דאָ אַן אַמביוועלאַנץ, אַ טאַפּלטיקייט, אין דער באַצייאונג פון
נבואה צו מלוכה און מלך. אליהו שטראָפּט און באַליידיקט און שילט אַחאַבן.
ער רופט אים „עוכר ישראל“ — דער וואָס פאַרדאַרבת דאָס פאַלק ישראל,
אַדער דער וואָס פאַראומגליקט ישראל. ער שטעלט זיך ניט אָפּ צו פאַרויס-
זאָגן אים אַ מיאוסן טויט. דאָך גיט ער אים אָפּ כבוד און לויפט פאַרויס פאַר

אחאבס רייטוואגן פון הר-הכרמל ביז ווי מען קומט אריין אין שומרון (מלכים' א יח, מז).

א פאלק איז ניט מעור אחד, פון איין גוסט. עס זיינען געווען עלעמענטן וואס האבן זיך געגרויסט מיט מלוכה און מלך. קרוב צוואנציק מאל געפינט זיך דער טערמין „משיח ה'“ אין תהילים און די מזמורים, וואס געפינען זיך אין די אנדערע ספרים פון תנ"ך. די זינגער פון תהילים האבן געשאפן הימנען לכבוד די מלכים (ב, יח, כ, כא, לג, מה, סא, סג, עב). עס איז דא אין תהילים א ספעציעלער מזמור לכבוד דער חתונה פון קעניג מיט א פרינצעסין (קאפיטל מה) און דער צווייטער קאפיטל פון תהילים איז אן עקזאלטאציע פון דעם מלך, אין אַזעלכע טערמינען און אויסדרוקן וואס האבן סימנים פון דערהויבן דעם קעניג צו געטלעכקייט: „לאָמיר דערציילן וועגן גאָטס באַפעל. ער האָט מיר געזאָגט: 'מיין זון ביסטו, איך האָב דיך היינט געבאָרן'“ (ב, ז). די נביאים אָבער זיינען קאָרג אין לויב-געזאָנגען צום קעניג. קיינער פון די גרויסע נביאים האָט ניט גערופן דעם קעניג „משיח ה'“. ישעיהו רופט אים האָר: „דאָס זאָלטו זאָגן צו דיין האָר“ (לו, ו), אָדער ער רופט אים ביים נאָמען: „גיי און זאָג צו חזקיהו“ (לח, ה), אָדער: „גיי אַרויס קעגן אחוז“ (ו, ג). די נביאה חולדה רופט דעם קעניג יאשיהו „דער מאַן“, אָדער „מלך יהודה“, אָבער ניט משיח ה'. „און זי האָט געזאָגט צו זיי: אַזוי האָט געזאָגט גאָט, דער גאָט פון ישראל: זאָגט צו דעם מאַן וואָס האָט אייך געשיקט צו מיר — — — און צום מלך פון יהודה, וואָס האָט אייך געשיקט צו מיר“ (מלכים' ב כב, טו, טז, יח). אויך ירמיהו ווען ער רעדט צום קעניג רופט ער אים ניט משיח ה' — גאָטס געזאָלבער (לו, כ; לו, ל, און אַנדערע ערטער). נתן הנביא רופט דודן נאָר איין מאל „אדני המלך“. אָבער אין דעם פּאַל איז דער נביא געקומען צו דודן ניט מיט קיין נבואה, נאָר ווי אַ הויף-דיפּלאָמאַט (מלכים' א כד).

פאַראַן יידישע פאַרשער (זע יחזקאל קויפּמאַן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ב' ספר א' ז' 159-161) וואָס האַלטן, אַז די אַנטי-מאַנאַרכיסטישע שטעלן אין תנ"ך זיינען ניט מער ווי אַ „פאַרבייגייענדיקער שאַטן“, אַ דער-ווידער צו מלוכה פון דער צייט פון די צוויי ניט-געלונגענע פּראַוון, עקספּע-רימענטן, צו עטאַבלירן אַן אָנהאַלטעוודיקע דינאַסטיע און דערנאָך, אין דער לעצטער תקופה פון מלכות שומרון, ווען מען האָט ממש געקאָנט אַנטאַפּן די ירידה פון דער מלוכה. הושע האָט נביאות געזאָגט אין יענער צייט. אָבער אין דער צייט פון דער בליאונג פון מלוכה האָט קיינער פון די נביאים ניט געזאָגט קיין שלעכט וואָרט קעגן דעם „זוהר מלכות“.

דאך קאן מען ניט פארלייקענען, אז דער גאנצער וועלט-באנעם פון דעם תנ"ך, דער גייסט וואָס רוט אויף אים האַלט ניט צופיל פון מלך, מלוכה און מיליטערישער מאַכט. אמת, די נביאים האָבן ניט פאַרלייקנט מלוכה און ניט פאַררעכנט עס ווי זינד. אָבער בדרך-כלל האָבן זיי געשטראַפט און זיך גע-שטעלט אַנטקעגן, כמעט, יעדן מלך, געפונען אין אים חסרונות. צום סעקולאַרן שטאַט האָבן אַלע נביאים ניט געהאַט קיין צוטרוי. זיי האָבן געהאַלטן, אַז די זיכערקייט פון פּאָלק ליגט ניט אין שטאַרקע אַרמייען, אָדער אין באַפעסטיקטע שטעט און מאַכן פאַרבינדונגען מיט אַנדערע פעלקער. דער זינגער פון תהילים לייגט אַריין אַזעלכע רייד אין מויל פון קעניג:

„די פאַרלאָזן זיך אויף רייטוועגן,

אַנדערע פאַרלאָזן זיך אויף פּערד,

אָבער מיר (ווערן געהאַלפן)

ווען מיר דערמאָנען דעם נאָמען פון אונדזער גאָט“ (כ. ח).

נאָך קלאָרער און דייטלעכער איז דער געדאַנק אין אַן אַנדער מזמור :

„אַ מלך ווערט ניט געהאַלפן דורך פיל חייל,

דער גבור ווערט ניט געראַטעוועט דורך גרויס כח,

דאָס פּערד אַן איז אָפּגאַרעריי פאַר הילף

און מיט זיין גרויסן כח וועט ער ניט אַנטרינען“ (לג. טז"י)

די נביאים הושע, ישעיהו און מיכה, יעדער איינער פון זיי, גיט אַן אויסדרוק אויף זיין אייגענעם אופן צו דער נעגאַטיווער שטעלונג צו פיזישער מלוכה-מאַכט.

„וויי איז צו די, וואָס נידערן קיין מצרים נאָך הילף

און אויף פּערד פאַרלאָזן זיי זיך.

זיי פאַרזיכערן זיך אויף רייטוועגן, ווייל זיי זיינען אַ סך

און אויף רייטער, ווייל זיי זיינען מעכטיק.

אָבער זיי קערן זיך ניט צום הייליקן פון ישראל

און גאָטס נאָמען טוען זיי ניט זוכן“ (ישעיהו לא, א).

הושע פאַרבינדט באַפעסטיקטע שטעט מיט דער זינד פון לוקסוס וואָס איז אויפגעקומען אין דער צייט פון מלוכה:

„און ישראל האָט פאַרגעסן זיין באַשאַפּער

און געבויט פאַלאַצן.

און יהודה האָט פאַרמערט באַפעסטיקטע שטעט ;

דערפאַר וועל איך שיקן אַ פייער אויף זיינע שטעט

און איך וועל פאַרצערן אירע פאַלאַצן“ (הושע ח, יד).

מיכה מאכט איך קלאַר, אַז פעסטונגען, פּערד און רייטער זיינען ניט קיין שמירה פאַר אַ דורכפאַל :

„און עס וועט זיין אין יענעם טאָג, זאָגט גאַט,
וועל איך פאַרשניידן דיינע פּערד פון צווישן דיר,
און איך וועל אומברענגען דיינע רייטוועגן.
איך וועל פאַרשניידן די שטעט פון דייך לאַנד
און צעשטערן אַלע דיינע פעסטונגען“ (מיכה ה, ט).

די דאָזיקע אַלע קלאַרע אויסדרוקן פון אַנטי-מלוכהדיקע און אַנטי-סעקולאַרע אינסטיטוציעס קאָנען ניט איגנאָרירט ווערן. זייער קעגנערשאַפט צו מלך און סעקולאַרן שטאַט קאָנען ניט פאַרקוקט ווערן, און וועלכע עס איז אויסטייטשונגען קאָנען עס ניט פאַרשטעלן. יותמס משל און שמואלס אַנטי-מלוכהשע רייד זיינען שאַרף און קלאַר און זיי האָבן אין זיך אַן אַנטייט, אַז זיי מיינען איך אויף אַלע צייטן. וויסן מיר טאַקע, אַז נבואה האָט שלום געמאַכט מיט מלוכה און סעקולאַרן שטאַט. אָבער בעצם האָבן די נביאים געהאַלטן, אַז עס וואָלט געווען בעסער ווען יידן וואָלטן ניט געפאַדערט קיין מלוכה און זיך ניט פאַרלאָזן אויף אַלע אַטריבוטן פון אַ סעקולאַרן שטאַט. אפשר קען מען זאָגן, אַז די נביאים האָבן געהאַלטן, אַז הלוואי וואָלט מען ניט געדאַרפט האָבן קיין מלך, מלוכה, אַרמיי און די שררות אַרום זיי.

פאַראַן פאַרשער, וואָס טייטשן אויס די נביאישע קעגנערשאַפט צום סעקולאַרן שטאַט און בכלל צו מאַכט, ווייל די מלכות שומרון און אַוודאי ניט די קלענערע יהודה האָבן זיך געקענט פאַרמעסטן אין מאַכט מיט די גרויסע אימפעריעס, וואָס זיינען געווען רייך אין לאַנד, מענטשן און מאַטעריאַלע גיטער. בבל, אַשור און מצרים זיינען מי יודע געווען שטאַרקער און גרעסער פון די יידישע מלוכות. די יידן האָבן געקאָנט האָפּן זיי איבערלעבן נאָר מיט זייער גייסטיקער גבורה.

אָבער מען דאַרף פאַרשטיין, אַז די נביאים זיינען ניט געקומען צום געדאַנק פון ניט לייגן קיין אַכט אויף מאַטעריעלער גבורה צוליב פּראַקטישע אויסרעכענונגען. זיי האָבן גערעדט אין נאָמען פון גאַט, אַ גאַט וואָס איז די פאַרקערפּערונג פון אַבסאָלוטער גערעכטיקייט און מאַראַלישער רייניקייט. אַט דער דאָזיקער גערעכטער גאַט האָט געשלאָסן אַ בוגד מיט די יידן, אַז זיי זאָלן זיין, אַדער ווערן, אַ הייליק פּאַלק אין אַ הייליק לאַנד. דאָס לאַנד ווערט הייליק נאָר צוליב דעם גערעכטיקן אויפּפירן זיך פון די יידן. ווען מען וועט טאָן דעם רצון פון גאַט וועט ער האַלטן זיין הבטחה צו די קינדער פון אברהם.

א מלך, און א סעקולאָרער שטאַט אָנגעפירט פון א מלך, איז א פאַרלייקענונג פון גאַטס הבטחה.

אַבער אין דעם איצטיקן גייסטיקן מצב פון יידן און פון דער זינדיקער וועלט, מוז מען טאָלערירן א מלך און זיין הנהגה. א מלך, א שטאַט איז אויך גאַטס חסד. אָבער עס דאַרף ניט אָנגענומען ווערן, ניין, טאָר ניט אָנגענומען ווערן, ווי דער אידעאַל.

פון דעם האָט אַרויסגעשפראַצט דער געדאַנק פון א משיח־דערלייזער, וואָס וועט זיין דער אידעאַלער מלך. ער וועט זיך ניט דאַרפן פאַרלאָזן אויף אַרמייען און פּעסטונגען. „ער וועט שלאָגן מיט דעם רוט פון זיין מויל, און מיט דעם אַטעם פון זיינע ליפן וועט ער טויטן דעם רשע“ (ישעיה יא, ד).

פעלקער וועלן בלייבן. אָבער עס וועט זיין אייביקער שלום אויף דער וועלט. עס וועלן ניט זיין קיין דריקער און אונטערגעדריקטע, ווייל די ערד, די וועלט, וועט זיין פול מיט דערקענונג פון גאַט, ווי די וואַסערן דעקן צו דעם גרונט פון ים (דאַרט יא, ט).

ביבליאָגראַפיע: יחזקאל קויפּמן תולדות האמונה הישראלית, כרך שני, ספר ראשון ז' 90-91; תולדות ההלכה, חיים טשירנוביץ, חלק שני, ז' 11-66; צ. סגל, מבוא המקרא, ספר שני, ז' 266-268. זע אין קויפּמאַנס און טשערנאָוויצעס ספרים אין תוכן די רובריקן שמואל, מלוכה, מלך מלכות. שמעון ברנפּלד, מבוא לכתבי הקודש, כרך שני, וועגן ספר שמואל־א, ז' 56-75, כרך ראשון ז' 169-170. שלמה סיימאַן, יידן צווישן פעלקער, ז' 22-28.

נאַכוואָרט

איך גלויב, אַז דער דאָזיקער בריוו, וואָס איך האָב געשריבן מיט קרוב זעקס יאָר צוריק צו אַ רעדאַקטאָר פון אַ זשורנאַל... וועט קלאָר מאַכן דעם ספּעציעלן אַפּקלייב פון די עסייען אין דעם בוך.

דעצעמבער 3, 1965 למספרם

„חשובער רעדאַקטאָר...“

„איך האָב איבערגעלייענט ב. ל. מאמר: 'וואָס איז אַ ייד?' און איך ווייס נישט פאַרוואָס איר באַצייכנט עס ווי 'אידעאָלאָגישע אַסימילאַציע'. זיין קוק אויף יידישקייט איז דער אַנגענומענער קוק פון כמעט אַלע יידישע סעקולאַרע אינטעלעקטואַלן. לויט מיין פּערזענלעכער דערפאַרונג זעען נישט די יידישע סעקולאַרע אינטעלעקטואַלן, סיי די ענגליש־ריידנדיקע און סיי די יידיש־און העברעאיש־ריידנדיקע, קיין שום באַזונדערע ווערטן אין יידישקייט בכלל און אין הלכה־יידישקייט בפרט.

„פאַראַן צווישן זיי הייסע נאַציאָנאַליסטן, „נאַסטאַלגיסטן“, קיומיסטן, פאַרליבטע אין העברעאיש — העברעאישטן, פאַרליבטע אין יידיש — יידי־שיסטן, ציוניסטן, גלותיסטן און אפילו טראַדיציאָנאַליסטן: זיי פירן זיך אויף טראַדיציאָנעל־יידישע צוליב קיום האומה, אָדער צוליב די קינדער. דער צד־השווה שבהם — די גייטיקע ענלעכקייט צווישן זיי אַלע, וואָס יעדער איינער פון זיי האַלט, אַז יידישקייט האָט נישט קיין באַזונדערע ווערטן איצט, אין דער מאָדערנער צייט, און הלכה־יידישקייט איז נישט מער ווי דאָס איבער־בלייבס פון אַ שבטים־קולטור.

„צום שבח פון ל. ב. מוז מען זאָגן, אַז ער שרייבט גאַנץ סימפּאַטיש וועגן זיין יידישקייט און עס פילט זיך אַ צער אין זיינע מסקנות. פון זיינע אָפּענע, כמעט ברוטאַלע רייד איז נישטאָ וואָס צו נתפעל ווערן. דער דור רעדט פון אים אַרויס.

מיט גרויס,

שלמה סיימאָן

יום ו' מנחם־אב, תש"ל.
פרייטיק, אויגוסט 7, 1970 למספרם